

VAN DE PASTORIE NAAR
HET TORENTJE een eeuw
confessionele politiek

Paul Luykx en Hans Righart (red.)

BIBLIOTHEEK RU GRONINGEN

1275 2487

Van de pastorie naar het torentje

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

D.P.P.

VAN DE PASTORIE NAAR HET TORENTJE

Een eeuw confessionele politiek

redactie Paul Luykx
en Hans Righart

SDU Uitgeverij, 's-Gravenhage 1991

Jaarboek van de Vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw 1991

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Mr. Paul de Gruyterstichting, het Nuyensfonds, het Sormanifonds en de Stichting Vrienden van het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht.

Ontwerp omslag: René Staelenberg, Amsterdam

Opmaak via DTP: Velotekst, (B.L. van Popering), 's-Gravenhage

Druk en afwerking: Drukkerij Bariet bv, Ruinen

© SDU Uitgeverij, 's-Gravenhage 1991

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.
Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Cartoon omslag: Albert Hahn

ISBN 90 12 06887 8

INHOUD

Woord vooraf 7

De overwinning van de zonde 11
*Over de verhouding tussen seculiere en confessionele
cultuur in de Nederlandse geschiedenis*
S. Stuurman

‘Van de dorpspastorie naar het torentje’ 35
Kerken en de macht der confessionele partijen
P. Luykx

De riantie positie in het vermaledijde ‘midden’ 72
Confessionele machtsvorming op nationaal niveau
R. A. te Koole en H. M. ten Napel

Confessionele partijen en politieke stabiliteit 93
D. F. J. Bosscher

De confessionelen en het corporatisme in Nederland 104
H. de Liagre Böhl

Confessionele politieke partijen en maatschappelijke organisaties 124
Aspecten van een duurzame relatie
T. Duffhues

Zedelijkheid en struisvogelpolitiek 147
De confessionelen en de voorbehoedmiddelen
H. Q. Röling

De toekomst van het CDA 155

W. F. de Gaay Fortman

Een eeuw ‘confessionele’ politiek in ontwikkelingsperspectief 161

D. Th. Kuiper

Een eeuw confessionele politiek? 175

H. Righart

Personalia 187

Register 189

WOORD VOORAF

In 1988 verstreek geruisloos een eeuwfeest. Toen was het namelijk precies honderd jaar geleden dat in Nederland het eerste christelijke coalitiekabinet werd geformeerd, het zogeheten kabinet-Mackay, genoemd naar zijn leider, de antirevolutionaire voorman, Aeneas baron Mackay. Voor het eerst in Nederlands parlementaire geschiedenis maakten protestanten en katholieken, ofschoon in ongelijke krachtsverhoudingen, deel uit van een regering; een opmerkelijk novum, omdat aan dit monsterverbond eeuwen van wederzijdse verkettering vooraf waren gegaan.

Het kabinet-Mackay, ten prooi aan scherpe interne tegenstellingen, zakte in 1891 alweer zuchtend in elkaar en luidde tegelijkertijd een decennium van liberale heerschappij in, zodat aan de tijdgenoten de christelijke coalitie als een curieus interregnum voorgekomen moet zijn. Wij weten, honderd jaar later levend, wel beter. Nog onlangs klaagde een VVD-commissie in een rapport over de toekomst van het liberalisme in Nederland: 'De christen-democraten regeren altijd. Het lijkt of verkiezingen ertoe dienen om uit te maken of zij dat met de liberalen of met de sociaal-democraten zullen doen. In beginsel is dat een ongezonde toestand.' Historici hoeven geen antwoord te geven op de vraag of dat christen-democratische abbonement op het Catshuis wenselijk is of niet; wel kunnen zij vaststellen dat met uitzondering van enkele liberale kabinetten voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog de confessionele politieke partijen ononderbroken in het bezit van de regeringsmacht zijn geweest. Voor de twee protestants-christelijke partijen, de Anti-Revolutionaire Partij (1878) en de Christelijk Historische Unie (1908) wisselde dat nog wel eens; de katholieken daarentegen kennen sinds 1918 het oppositie voeren alleen van horen zeggen. Zo vallen de namen van de confessionele voormannen vaak samen met die van de minister-presidenten: Mackay, Kuypers, Ruys de Beerenbrouck, Colijn, De Geer, Gerbrandy, Beel, De Quay, Marijnen, Cals, De Jong, Biesheuvel, Van Agt en tenslotte Lubbers.

Op 9 maart 1990 wijdde de Vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw in Utrecht onder het motto 'Een eeuw confessionele politiek' een congres aan het boven beschreven fenomeen. Lezingen, nota's en werkgroepen gingen in op vragen als: hoe is de macht van de confessionele partijen te verklaren; waaruit bestaat de invloed van 'een eeuw confessionele politiek' op

de Nederlandse samenleving; welke zijn de constanten en welke de variabelen in die eeuw van confessionele machtsontplooiing; waaruit bestaat nu precies het verschijnsel confessionele politiek? Aan de lezinghouders en notaschrijvers was gevraagd hun deelonderwerp in een 'grote greep' de behandelen, dat wil zeggen meer in vogelvlucht en als gevolg daarvan enigszins essayistisch dan in de vorm van monografische detailstudies. Vrijwel alle congresbijdragen strekten zich derhalve uit over een periode van honderd jaar en namen katholieke en protestants-christelijke partijen samen in behandeling.

Voor dit boek zijn tien congresbijdragen uit- en omgewerkt tot artikelen. Het boek opent met een bijdrage van de politicoloog S. Stuurman, die het verschijnsel van de Nederlandse confessionele politiek in een West-europees perspectief plaatst. Zo ontstaat al onmiddellijk een vergezicht, niet alleen geografisch, maar ook in chronologisch opzicht, aangezien de auteur ver in de vroeg-moderne tijd terugreikt. Dankzij de internationale vergelijking krijgt de lezer inzicht in het bekende probleem van 'eender en anders'. De bijdrage van de historicus P. Luykx concentreert zich op de vraag naar de relatie tussen de kerken en de confessionele partijen. Zijn de kerken de machtsbronnen waaruit de partijen geput hebben? De auteur gaat systematisch en uitvoerig in op de verschillen, die zich dienaangaande tussen katholieken en protestanten voor hebben gedaan, alsook op het einde van de liaison tussen kerk en partij. Ook de politicologen R.A. Koole en H.M. ten Napel gaan in op het probleem van de politieke machtsvorming door de confessionele partijen, maar hun invalshoek is een andere: zij verklaren 'de onvermijdelijke presentie van de confessionelen' – de formulering is van de socioloog Van Doorn – uit hun middenpositie op het ideologisch continuüm. De vraag of aan die onvermijdelijke presentie ook de grote stabiliteit van de Nederlandse politiek te danken is, wil de historicus D.F.J. Bosscher beantwoorden. Hij concentreert zich daartoe op twee tijdssneden, die als de roerigste uit de Nederlandse twintigste-eeuwse geschiedenis bekend staan: de jaren dertig en de jaren zestig.

Na deze politieke terreinverkenningen staat in de volgende drie artikelen de vraag centraal of en zo ja hoe een eeuw confessionele politiek het karakter van de Nederlandse samenleving heeft beïnvloed. De politicoloog H. de Liagre Böhl gaat na in hoeverre de confessionelen met hun corporatieve gedachtengoed het sociaal-economisch leven in Nederland hebben beheerst. Behalve mislukking en succes van het corporatisme analyseert Böhl ook de verschillende varianten binnen dit sociaal-economisch ordeningsdenken. Nauw aansluitend op deze problematiek is de vraag naar de vervlechting tussen de confessionele politieke partijen en de maatschappelijke organisaties, ook wel het 'maatschappelijk middenveld' genoemd. De antropoloog T. Duffhues brengt deze verstrengeling in kaart, alsmede de consequenties daarvan voor de politieke machtsvorming van de confessionelen. Historisch pedagoog H.Q. Röling tenslotte vraagt zich af of de Nederlandse reputatie een 'preutse natie' te zijn, op het conto van de confessionele politieke macht geschreven kan worden; neen, sterker nog, of het preutse natie-idee niet een mythe is, in het leven geroepen door confessioneel triomfalisme.

Het boek wordt besloten met een drietal meer algemene beschouwingen. Voormalig senator en oud-minister W.F. de Gaay Fortman reageert vanuit zijn antirevolutionaire achtergrond kritisch op enkele tijdens het congres geformuleerde standpunten en blikt tegelijk vooruit: is er een toekomst voor het CDA? Ook

de socioloog D.Th. Kuiper reageert op de voorafgaande bijdragen en probeert enkele draden in een synthese bijeen te knopen. In een ontwikkelingsperspectief schetst hij de bloei en vanaf 1967 de neergang van de drie confessionele partijen. Tevens probeert hij een verklaring te geven voor de krachtige revival van de christen-democratie sinds het begin van de jaren tachtig. De historicus H. Righart sluit dit boek af met een sterke relativering van het begrip 'een eeuw confessionele politiek'. Door de nadruk te leggen op de onderlinge tegenstellingen binnen het confessionele kamp en de discontinuïteit in de machtsvorming wil hij laten zien dat de notie van een eeuw confessionele politiek primair een 'working concept' is, zij het, zoals dit boek hopelijk laat zien, een buitengewoon vruchtbaar concept.

De redacteuren zijn behalve aan de auteurs vooral dank verschuldigd aan mevrouw Lidy van Roosmalen, die met grote snelheid en accuratesse de bijdragen aan de tekstverwerker toevertrouwde. Student-assistente Loes Borghuis danken we voor het samenstellen van het register.

Paul Luykx en Hans Righart, maart 1991

DE OVERWINNING VAN DE ZONDE

Over de verhouding tussen seculiere en confessionele cultuur in de Nederlandse geschiedenis

*'Die Welt wird noch so fein werden, dass es so lächerlich
seyn wird einen Gott zu glauben als heutzutage Gespenster.'*
Lichtenberg

S. Stuurman

Wie *anno domini* 1990 betoogt dat het gat in de ozonlaag een straf gods is voor de zonden van het volk van Nederland, zal weinig medestanders vinden. Maar omstreeks het midden van de negentiende eeuw was zo'n theologische duiding van natuurlijke catastrofes nog tamelijk gangbaar. In 1850 leefde de grote meerderheid van de bevolking nog in de overtuiging dat ieder mens zich eenmaal voor gods rechterstoel zou moeten verantwoorden. Nu, bijna anderhalve eeuw later, is dat wel anders: nog maar de helft van de Nederlandse bevolking behoorde in 1987 tot een kerkgenootschap. Driekwart van dit kerkelijke volksdeel geloofde in een leven na de dood, maar de engel was er wel uit want slechts 40% van de lidmaten der kerken geloofde nog aan het bestaan van de hel.¹ De typisch Nederlandse humanisering van het strafrecht heeft kennelijk ook het Laatste Oordeel in zijn greep gekregen.

Ontkerkelijk en secularisering zijn natuurlijk geen specifiek Nederlandse verschijnselen. Het zijn Europese, Westerse en waarschijnlijk zelfs mondiale ontwikkelingen. Maar daarmee is niet gezegd dat die ontwikkelingen overal volgens hetzelfde patroon verlopen. Er waren en zijn nationale verschillen, en die verschillen zijn interessant genoeg om te onderzoeken. Zo kunnen we onderscheiden tussen katholieke en protestantse naties, en tussen godsdienstig homogene en godsdienstig heterogene landen. Nederland is dan een godsdienstig heterogene, protestantse natie. Ook daarin is ons land niet uniek, want in deze categorie vallen bijvoorbeeld ook Engeland, Zwitserland en de Verenigde Staten. Daarnaast kan men een onderscheid maken tussen landen met een confessioneel partijwezen en landen waar zulks niet of nauwelijks van de grond kwam. Nederland valt dan in een categorie waarin we ook Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk en België aantreffen. Daarbij moeten we wel aantekenen dat het in de vier laatstgenoemde landen om katholieke partijen gaat, een tegenhanger van de Nederlandse antirevolutionairen vinden we nergens. Tenslotte zijn er landen waar een krachtige burgerlijk-humanistische traditie bestaat en landen waar deze zwakker is. Nederland behoort tot de eerste categorie, evenals Engeland en Frankrijk.

Dit soort indelingen levert meer vragen dan antwoorden op, het zijn momentopnamen die het mogelijk maken een veelheid van unieke gevallen en subtiele nuances te ordenen. We moeten ze wel gebruiken omdat het enige alternatief een obligate verwijzing naar complexiteit en éénmaligheid zou zijn. Maar tegelijker-

tijd moeten we steeds voor ogen houden dat alles in de moderne tijd in beweging is, dat het gaat om patronen in een vloeiende ontwikkeling, zeker waar de probleemstelling de verhouding tussen confessionele en seculiere cultuur betreft; culturen zijn nu eenmaal minder gemakkelijk af te bakenen dan formele instituties zoals kerken en staten. We zullen de nadruk leggen op de *politieke* cultuur, zonder overigens de bredere maatschappelijke ontwikkeling uit het oog te verliezen. Door vergelijkingen met andere landen te trekken, zullen we proberen te laten zien wat nu specifiek was (en is) voor Nederland en wat niet.

Reformatie en staatsvorming in Frankrijk en Engeland

De verhouding tussen godsdienst en politiek is vanaf de opkomst van het christendom een probleem geweest, maar de oorsprong van de hedendaagse nationale verschillen is recenter. Herkenbare 'nationale culturen' ontstonden pas in het tijdperk van de renaissance en de reformatie, toen de nationale talen het latijn begonnen te verdringen en de boekdrukkunst het mogelijk maakte een groter publiek in het godsdienstige en politieke debat te betrekken. Staatsvorming en religieuze hergroepering verliepen in deze nieuwe culturele atmosfeer, door de Amerikaanse historicus Donald Kelley treffend omschreven als 'the beginning of ideology'.²

De protestantse reformatie leidde tot een voordien ongekende mate van godsdienstige heterogeniteit, en scherpte het oude vraagstuk van de verhouding tussen kerk en staat nog aan. Daar kwam nog bij dat de renaissance een autonome lekencultuur in het leven had geroepen die weliswaar een christelijke geest ademde maar toch op gespannen voet stond met haast alle christelijke kerkgenootschappen.

De manier waarop de nieuwe spanningen politiek en cultureel werden 'verwerkt' of 'opgelost', verschilde van land tot land. Het cruciale punt was de wijze waarop *reformatie* en *staatsvorming* in elkaar grepen.³ Daar ligt het beginpunt van onze analyse. We onderscheiden daartoe drie wegen naar de moderne staat: de Franse, de Engelse (of 'Britse'), en de Nederlandse. In alle drie gevallen speelde de reformatie een sleutelrol, maar telkens op een andere wijze.⁴

Frankrijk

In Frankrijk leek het calvinisme aanvankelijk een grote toekomst tegemoet te gaan. De godsdienstoorlogen in de periode 1559-1598 liepen echter uit op een patstelling die de calvinisten slechts de status van een gedoogde minderheid opleverde. In de zeventiende eeuw werd het gedoogstelsel stapsgewijze ontmanteld en uiteindelijk, in 1685, geheel afgeschaft. De oorzaken van de calvinistische nederlaag waren van tweeërlei aard. Ten eerste was hun aanhang te zeer geconcentreerd in het zuidelijke gedeelte van het land, en ten tweede raakte hun beweging verstrengeld met de strijd van enkele machtige adelshuizen tegen de koninklijke centralisatiepolitiek. Ondanks zichzelf kwamen de hugenoten terecht in het kamp van de staatsondermijnende krachten.⁵ De overwinning van het absolutisme onder Lodewijk XIV was hun nederlaag. Het Franse protestantisme was na de herroeping van het Edict van Nantes geen vitale maatschappelijke stroming meer, de vernieuwingsbewegingen in politiek en cultuur zochten en vonden andere beddingen.

Het gevolg van deze afloop van de reformatie was de verlichting. Nu het protestantse alternatief onmogelijk was gemaakt en de overheid de fictie van een religieus homogene cultuur overeind wenste te houden, ontstond een militant anti-clericale lekencultuur die bloeide in de mazen van het net van censuur en repressie.⁶ De achttiende-eeuwse verlichting, uitdrukking van de dynamiek van een commerciële en civiele maatschappij, ontwikkelde zich buiten en tegen de kerk. Daartegenover werd de katholieke kerk in Frankrijk steeds meer een onderdeel van de monarchie. De grote revolutie kwam en de monarchie sleepte de kerk mee in haar val. De anti-clericale lekencultuur ging de toon aangeven in de nieuwe staat en onder het bewind van de Jakobijnen kwam het zelfs tot officiële 'de-christianisatie-campagnes'. In de negentiende eeuw liepen de frontlijnen tussen links en rechts in de Franse politiek grotendeels parallel aan de scheidslijn tussen de lekencultuur en het clericalisme. De uiteindelijke consolidatie van de Republiek na de Frans-Duitse oorlog betekende de overwinning van de anti-clericalen, radicalen en liberalen. De afloop van de schoolstrijd in Frankrijk toont een soortgelijk resultaat. In de affaire-Dreyfus speelden dezelfde tegenstellingen opnieuw een rol: de overwinning van de Dreyfusards was tevens een nederlaag voor de clericalen.

Zo werd Frankrijk een katholiek land waar de politieke cultuur gedomineerd werd door het republikenisme, de *état laïque* en de mythe van de Grote Revolutie.⁷ Een politieke cultuur die in 1989, het jaar van de *bicentenaire*, nog steeds waarneembaar was. Het politieke katholicisme heeft in deze omstandigheden nooit tot een krachtige beweging kunnen uitgroeien. In de twintigste eeuw beroepen zowel de linkerzijde als de rechterzijde in de Franse politiek zich op republikeinse en seculiere tradities.

Engeland

Geheel anders liepen de zaken in Engeland. De verhouding tussen staatsvorming en reformatie was ook hier beslissend, maar in het Engelse geval waren het de katholieken die in de ondankbare rol van spelbrekers werden gedrongen. De reformatie verliep in Engeland van bovenaf en van onderop tegelijk. De staat trok het oppergezag over de kerk aan zich en confisqueerde het grondbezit van de kloosters, maar ging niet over tot een grondige hervorming van de eredienst naar luthers of calvinistisch model. In de eeuw na 1536 vormde zich een krachtige stroming die ijverde voor 'zuivering' van de Anglicaanse Kerk van 'papistische elementen'. Deze *puriteinen* hadden vooral aanhang onder 'the people of the middling sort'.⁸

De pogingen om Engeland te re-katholiseren zijn alle mislukt. Ze waren steeds verbonden met buitenlandse invloeden of met regionalistische bewegingen, of met beide (Mary Tudor's huwelijk met Philips II, de pro-Franse politiek van Mary Stuart van Schotland, de opstand van de noordelijke graafschappen onder Elisabeth). De consolidatie van de Britse monarchie onder het langdurige bewind van Elisabeth I was ten nauwste verbonden met de definitieve vestiging van de anglicaanse staatskerk.

De revolutie van de zeventiende eeuw resulteerde in de vestiging van een parlementaire monarchie. Godsdienstige kwesties speelden gedurende de gehele omwenteling een belangrijke rol; niet voor niets spreken Britse historici van de *Puritan Revolution* (ook wel van een 'tweede reformatie'). In de tijd van Crom-

well bestond er een grote verwantschap tussen puritanisme en radicale politiek. Deze positieve verhouding tussen de radicale oppositie en de protestantse dissenters is van langdurige betekenis geweest in de Engelse geschiedenis, niet zozeer omdat de latere dissenters rechtstreekse organisatorische voortzettingen waren van de zeventiende-eeuwse puriteinen, maar eerder omdat de politieke symboliek van de zeventiende-eeuwse revolutie in de achttiende en negentiende eeuw door non-conformisten en radicalen steeds opnieuw werd opgepakt.⁹

De *Glorious Revolution* van 1688 legde de vorm van het politieke regime voor de daaropvolgende anderhalve eeuw vast. De katholieken waren gemarginaliseerd door de politiek van Jacobus II; in de ogen van de meeste Engelsen waren 'papisme' en tirannie twee kanten van dezelfde medaille. De Anglicaanse Kerk bleef de staatskerk, maar verloor het recht om religieus conformisme af te dwingen. De dissenters verkregen het recht eigen gemeenten te stichten, maar zij bleven uitgesloten van de stedelijke corporaties en de staatsambten. In de praktijk was er dus godsdienstvrijheid. Velen bleken deze bovendien op te vatten als de vrijheid om in het geheel geen kerk meer te bezoeken. Naast de kerken vormde zich zo een nominaal christelijke maar feitelijk buiten-kerkelijke lekencultuur. In het tolerante Engelse klimaat kreeg deze echter niet de anti-clericale en anti-godsdienstige strekking die de Franse verlichting kenmerkte.

In de achttiende eeuw vielen de politieke scheidslijnen in grote trekken samen met de kerkelijke: de Tories waren 'High Church' (streng, conformistisch anglicaans), de Whigs waren rekkelijk anglicaans, en de radicale oppositie bestond voor een groot deel uit dissenters. Dit patroon heeft zich gehandhaafd tot aan het begin van de twintigste eeuw. De groei van de politieke oppositie vanaf het midden van de achttiende eeuw ging samen met een enorme aanwas van de aanhang van de dissenters.¹⁰ De bekende kerkelijke census van 1851 bracht aan het licht dat de Anglicaanse Kerk slechts de helft van de kerkbezoekers voor haar rekening nam, de andere helft bezocht andere kerkdiensten; bovendien bleek 40% van de bevolking helemaal geen kerk meer te bezoeken.¹¹

Terwijl op het continent de napoleontische periode in vele landen een breuk met de politieke instellingen van het *Ancien Régime* bewerkstelligde, bleef in de Britse politiek een veel grotere institutionele continuïteit gehandhaafd. De achttiende-eeuwse partijverhoudingen gingen vloeiend over in die van de negentiende eeuw. In het negentiende-eeuwse liberalisme speelden de dissenters wederom een hoofdrol. Alle oppositionele bewegingen kwamen op de één of andere manier in botsing met de staatskerk die talloze banden met de gezeten aristocratie onderhield. De twee toonaangevende progressief-liberale stromingen van voor 1848, de Benthamiaanse radicalen en de Manchester-school, telden vele dissenters. Het werklieden-liberalisme van de tweede helft van de eeuw was eveneens sterk gekleurd door het protestantisme van de dissenters. Omgekeerd was de afschaffing van de civiele en politieke achterstelling van de dissenters een belangrijk punt in praktisch alle liberale campagnes. In 1828 werden eindelijk de 'Test- & Corporation Acts' ingetrokken, en in de driekwart eeuw daarna volgden andere bepalingen (kerkelijke belastingen, universiteiten, burgerlijke stand). Protestantisme en liberalisme gingen eveneens goed samen in 'ethische' campagnes zoals de strijd voor de afschaffing van de slavernij en de steun voor het noorden in de Amerikaanse burgeroorlog.¹²

In het Victoriaanse tijdperk ging linkse politiek dus samen met het ethos van het dissenters-protestantisme. Dit links-protestantse ethos kende bovendien een intensieve, bijbelse, vaak steile geloofsbeleving. In theologische zin kan het bepaald niet rekkelijk of vrijzinnig genoemd worden (een uitzondering zijn de unitariërs, waartoe een deel van de Benthamianen behoorden; zij zijn eerder vergelijkbaar met de doopsgezinden en de remonstranten in Nederland). De arbeidersbeweging voegde zich voor een deel in dit patroon, hoewel de invloed van de vrijdenkers ook niet te onderschatten was. Maar de vrijdenkers en de niet-kerkelijke radicalen deelden in een politieke cultuur die een typisch protestantse morele geladenheid bezat.

Onder deze omstandigheden kon het Britse liberalisme een protestants temperament hebben zonder met één bepaalde kerkelijke richting verbonden te raken. De dissenters waren over talrijke kerken en secten verdeeld, en in de liberale sfeer bevonden zich ook vrijdenkers, anglicanen, en tenslotte een contingent katholieke Ieren. Het liberalisme was uiteindelijk een seculiere politieke beweging waarin een specifiek soort protestants ethos de culturele toon aangaf.

De aanhang van de Tories was minder heterogeen, maar de nieuwe conservatieve massapartij van het einde van de negentiende eeuw heeft zichzelf nooit als de partij van het anglicanisme willen presenteren. Het was een seculiere partij, die dreef op imperiale symboliek, de idee van de klassensamenwerking en een vaag-christelijk beschavingsideaal. In de praktijk wisten de Tories goed aansluiting te vinden bij de 'Beer & Britannia'-cultuur van de volksklassen waarvan een groot deel al lang van de kerk vervreemd was.¹³

In de loop van de twintigste eeuw werd de Britse politiek steeds meer door de klassenstrijd gedomineerd. In plaats van de tegenstelling tussen liberalen en Tories kwam die tussen Labour en de conservatieven. Daarmee was de politieke rol van de dissenters uitgespeeld. Het Verenigd Koninkrijk werd een protestantse natie met een protestantse staatskerk, maar zonder confessionele politiek. De nationale politieke mythologie steunt eerder op de 'Whig Interpretation of History' dan op een uitgesproken protestants natie-besef. Edmund Burke heeft het tenslotte gewonnen van Oliver Cromwell, ook al kreeg de laatste een standbeeld voor de Houses of Parliament en de eerste niet.

Nederland: van reformatie tot verzuiling

Tot de achttiende eeuw

De vorming van de Nederlandse natie toont ons een beeld dat afwijkt van zowel het Franse als het Britse model. Hier waren niet de grote adelshuizen maar de stedelijke elites de voornaamste tegenspelers van de monarchale centralisatie-politiek.¹⁴ De stadsbesturen, zelf uiteenlopend van democratisch tot oligarchisch, wensten hun eigen bevoegdheden, neergelegd in de befaamde 'privileges', te behouden. De plaatselijke adel koos in geval van een conflict tussen vorst en steden vaak de kant van de steden, teneinde op deze manier zijn eigen zelfstandigheid tegenover de monarch te bewaren. De Bourgondische centralisatie-pogingen in de vijftiende eeuw hadden al met dit type verzet te kampen gehad, en in de zestiende-eeuwse opstand tegen het Spaanse oppergezag was deze verzets-traditie het centrale element. Het resultaat van de succesvolle opstand was een federatieve republiek, een nieuw type politiek regime, dat enige verwantschap

met het Zwitserse Eedgenootschap vertoonde, maar voor het overige afweek van gangbare staatsvormen in het Europa van de zestiende en zeventiende eeuw.¹⁵

De protestantse reformatie speelde een positieve rol in de vorming van de nieuwe Noord-nederlandse natie. Ten onzent was de reformatie, anders dan in Frankrijk en Engeland, niet een verdelende en mogelijk ontbindende factor in een reeds bestaande staat, maar veeleer één van de dragende elementen in de vorming van een nieuwe staat. Veel nadrukkelijker dan Engeland het ooit kon worden, was Nederland van meet af aan een *protestantse natie*. Daar moeten we wel aan toevoegen dat het evenzeer een commerciële en stedelijke natie was. Tenslotte was de Republiek een federale constructie waarin het centralisme tot een minimum beperkt bleef.¹⁶

Het calvinisme werd de dominante religie en de Nederduits Hervormde Kerk het dominante kerkgenootschap. Er kwam echter geen staatskerk, en de staat dwong ook geen religieus conformisme af. Wel werden katholieken, joden en protestantse dissenters uitgesloten van de openbare ambten, een regel waarmee in de praktijk wel eens de hand werd gelicht. Er zijn verschillende gronden voor deze gang van zaken aan te wijzen. Ten eerste was er eigenlijk geen centraal gezag, de gewesten en de steden bewaakten jaloers hun zelfstandigheid, ook in kerkelijke kwesties; ten tweede had het optreden van de Inquisitie in veler ogen iedere geloofsvervolging verwerpelijk gemaakt; ten derde was er de pre-reformatische humanistische traditie die het stedelijk patriciaat afkerig had gemaakt van overdreven geloofsijver; ten vierde was daar het praktische belang van een handelsrepubliek bij een vrij verkeer van goederen, personen en ideeën; ten vijfde, zeker niet het minst gewichtig, was er het probleem van de handhaving van orde en rust in een godsdienstig verdeelde samenleving. De bevolking van de Republiek bestond voor ongeveer één derde uit hervormden, voor één derde uit katholieken, de rest was verdeeld over protestantse dissenters, joden en humanisten. Een harde calvinistische politiek zou de uitsluiting van de meerderheid van de bevolking betekend hebben, met alle gevolgen van dien.¹⁷

De levensstijl en de mentaliteit van de regenten was zowel het resultaat van de bovengenoemde omstandigheden alsook een zelfstandige oorzakelijke factor. Ingetogen waren ze allerminst, en hun staatsleer was eerder die van de Franse *politiques* dan die van Calvijn: de staat diende boven de partijen te staan en vooral niet zelf een godsdienstige partij te worden. De praktijk sterkte hen in deze opvatting, de les van de Republiek was in dit opzicht duidelijk: *toleration works!* De rechtzinnige factie slaagde er weliswaar in de rekkelijke Arminianen het leven binnen de kerk onmogelijk te maken, maar in de politiek behaalden zij een Pyrrhus-overwinning. Na Dordrecht is er nooit meer een Nationale Synode bijeengeroepen, zodat de gewesten en de steden, en ook de plaatselijke kerken, in hoge mate zelfstandig bleven.

De zeventiende-eeuwse Republiek kende geen scherp omlinjende politieke stromingen. De strijdende groeperingen, meer facties dan partijen, ontwikkelden geen heldere politieke of godsdienstige identiteit.¹⁸ En voorzover er een permanente politieke tegenstelling bestond, was het er een van seculiere aard, namelijk die tussen prinsgezinden en staatsgezinden. De Stadhouders mochten weliswaar graag gebruik maken van het mobiliserend vermogen van de hervormde predikanten, een exclusief calvinistische politiek hebben zij nooit gevoerd of willen voeren.

De vergelijking met Engeland is instructief. De tolerantie die daar na een langdurige en harde binnenlandse strijd in 1688 tot stand kwam, was in de Republiek als het ware ingebouwd in de constitutie van de staat zelf. De hervorming was in Nederland bovendien over de gehele linie vollediger geweest: hier geen Anglicaanse Kerk met 'papistische' restanten. De nationale cultuur raakte op den duur, ook buiten de kring van de rechtzinnigen, veel meer doordrongen van het calvinistische ethos dan in Engeland. Maar juist daardoor kon het calvinisme niet de verdeeldheid zaaiende factor worden die het puritanisme in Engeland wel werd.¹⁹

Het is opvallend, maar gezien het voorafgaande wel begrijpelijk, dat de achttiende-eeuwse oppositie tegen de regenten-oligarchie vrijwel uitsluitend op seculiere politieke tradities teruggreep. De democratische vleugel van de Patriotten vond aansluiting bij de oude, stedelijk-corporatieve versie van de volksrechten, maar bracht ook nieuwe elementen in het politieke debat.²⁰ De Patriotse regenten borduurden voort op het stramien van de zeventiende-eeuwse Staatsgezinden. Men was wel gekant tegen de Hervormde Kerk, waartoe de meerderheid van de oligarchie inmiddels behoorde, maar de kritiek was politiek en niet godsdienstig van aard. Binnen de Hervormde Kerk bestond wel een traditionele stroming die een herkerstening van de Republiek wenste, maar deze verzwakte in de loop van de achttiende eeuw, en uitte zich bovendien niet in een zelfstandige politieke stroming, maar veeleer in verinnerlijking en conventikel-bewegingen.²¹ De achttiende-eeuwse politieke oppositie was eerder 'vrijzinnig' dan traditioneel georiënteerd, maar voor het overige godsdienstig zeer heterogeen: men trof er hervormden, remonstranten, doopsgezinden, joden, katholieken en humanisten, zelfs vrijmetselaars en een enkele atheïst.²² Zij deelden een vage verlichtingscultuur, en bovenal de afkeer van de zittende oligarchie. In hun ogen was het ideaal van de 'protestantse natie' een onderdeel van het verwerpelijke Ancien Régime geworden. In plaats van de besmukte tolerantie van de Republiek wensten zij een volledige gelijkstelling van alle gezindten, ook en vooral in het politieke leven.

De Franse revolutie kwam voor de democratische Patriotten als geroepen. Door de Pruisische interventie hadden zij de strijd in 1787 verloren, dankzij de Franse interventie wonnen zij het pleit alsnog in 1795. De Franse invloed werkte uiteraard de secularisering van de politiek nog verder in de hand. De 'bevoorrechte kerk' werd voor eens en voor altijd afgeschaft, de scheiding van kerk en staat formeel vastgelegd, het burgerlijk huwelijk ingevoerd, de staatsburgerlijke emancipatie van de katholieken, de joden en de protestantse dissenters voltrokken. Tenslotte bracht centralisatie het einde van het Republikeinse particularisme, met de *Code Napoleon* als kroon op het werk.

Het is echter ook de moeite waard om te wijzen op de aspecten van de Franse revolutie die géén navolging vonden in de Bataafse Republiek. Hier geen nieuwe jaartelling, geen de-christianiserings-campagnes. Aan de voorrechten van de Hervormde Kerk werd een einde gemaakt, maar anti-godsdienstig was de Bataafse revolutie zeker niet. Men streefde veeleer naar een verlicht, 'algemeen' christendom.²³

De negentiende eeuw

Het negentiende-eeuwse conservatisme en liberalisme in Nederland kwamen beide uit deze politieke cultuur voort. De conservatieven hebben na 1815 nog wel

geprobeerd aan een semi-staatskerk vast te houden, maar de geest die hen dreef was meer bestuurlijk dan religieus. Een godsdienstige regeneratie werd wel nagestreefd in de kringen van het Reveil en in de Afscheiding, maar deze stromingen ontwikkelden zich vanaf het eerste begin in oppositie tot het conservatisme. Ook bestuurlijk was de semi-staatskerk geen doorslaand succes. De Belgische Opstand bracht deze politieke constructie een gevoelige slag toe en de revolutionaire hervorming van 1848 deed de rest.

Het Nederlandse liberalisme dat in de loop van de negentiende eeuw uitgroeide tot de dominante culturele en politieke beweging in de natie, wenste, in de woorden van Thorbecke, het besef van een *Nederlandsche Natie* in de plaats te stellen van de idee van de *protestantsche Natie*. De Nederlandse natie zou zeker een christelijk stempel dragen, maar dit zou een 'christendom boven geloofsverdeeldheid' moeten zijn. Beschaving en verlichting moest het geloof de burgers brengen, geen dogmatiek en leerstellige twisten. De teneur van dit liberalisme was verlicht-protestants met de nadruk op verlicht. Het was de uitdrukking van een seculiere mentaliteit en levensstijl, uitgedragen door een sociale elite met een sterk academische, meest juridische inslag. In liberale kring overwoogen de protestanten, met een lichte oververtegenwoordiging van dissenters (doopsgezinden, remonstranten, een enkele Lutheraan); daarnaast waren er liberale joden en liberale katholieken, hoewel het getal van de laatsten na 1870 drastisch afnam. Allen omhelsden zij de beginselen van 1848, zij het in uiteenlopende interpretaties. De protestantse hoofdstroom van het liberalisme werd in de loop van de negentiende eeuw steeds 'verlichter' en steeds minder herkenbaar christelijk. De Groninger richting, de moderne theologie, de historische bijbelkritiek en tenslotte het Darwinisme werden achtereenvolgens in het liberale wereldbeeld verwerkt.

Een lichte geur van 'cultureel protestantisme' bleef altijd rond het Nederlandse liberalisme hangen, maar de toonzetting was toch eerder nuchter, juridisch en droog dan gedreven of hartstochtelijk. Wederom is de vergelijking met Engeland instructief. Het Britse liberalisme was een beweging voor de morele hervorming van de natie, het straalde een christelijk pathos uit dat op de twintigste-eeuwse waarnemer bij wijlen een schier fundamentalistische indruk maakt. In Nederland niets van dat alles.²⁴ Moralistisch was het liberalisme hier ook wel, maar het was meer het rationalistisch getinte moralisme van het burgerlijk beschavingsoffensief dan het idioom van de 'moral regeneration'. Het verschil is terug te vinden in karakter en stijl van de leidende figuren, men vergelijkte slechts Thorbecke met Gladstone, of Samuel van Houten met John Bright.²⁵

Het Nederlandse conservatisme was meer gehecht aan de Hervormde Kerk en theologisch minder modern. Maar de innerlijke kracht ontbrak er ten enen male aan. Onder conservatieve synodes werd in de Hervormde Kerk per slot van rekening de ene modernistische predikant na de andere benoemd. De openbare school verdedigden de conservatieven vaak met nog meer geestdrift dan de liberalen. En in hun rekkelijk-protestantse mentaliteit stonden de meeste conservatieven helemaal niet zo ver van de liberalen af, het waren allemaal burgerheren die weinig begrip hadden voor de calvinistische volksreligiositeit van afgescheidenen of dolerenden. De conservatieven verdedigden in de regel de bestaande toestand, dat wil zeggen het liberale programma van twintig of dertig jaar tevoren. Aansluiting bij bredere bevolkingsgroepen konden zij op deze manier niet vinden, hun oppositie richtte zich precies tegen de sterke kanten van het liberalisme en

kreeg geen greep op de zwakke plekken ervan. De voornaamste zwakte van het liberalisme lag immers in zijn elitaire, intellectualistische en juridische stijl. Nogmaals kan de vergelijking met het Britse liberalisme van nut zijn: in Nederland geen liberale massa-mobilisaties, niet tegen de slavernij, niet voor het noorden in de Amerikaanse burgeroorlog, en evenmin voor kiesrecht hervorming in eigen land.²⁶ Ook hier verschaft een vergelijking van de leidende persoonlijkheden het onderscheid extra reliëf. Gladstone, Cobden, Bright en Chamberlain waren volkstribunen; van Thorbecke, Kappeyne, Van Houten of Cort van der Linden kan men veel zeggen, maar dát niet.

Verzuiling

Confessionalisme

Maar ook Nederland kreeg zijn volkstribuun, en we weten allen dat het geen liberaal was. Abraham Kuyper deed wat de vaderlandse liberalen niet konden of niet wilden, hij bracht een massa-beweging op de been. Er zijn zeker overeenkomsten aan te wijzen tussen de Nederlandse antirevolutionairen en de Britse dissenters. Beiden steunden op de middenlagen en de 'kleine luyden' en beiden werden gedreven door een emotioneel doorleefd protestants geloof. Maar terwijl de dissenters deel uitmaakten van een bredere liberale beweging tegen het gevestigde bestel, waren de antirevolutionairen zowel anti-liberaal als anti-conservatief. Op den duur overwoog het anti-liberale element, zeker nadat het seculiere conservatisme in de jaren '80 van het Nederlandse politieke toneel verdwenen was. Maar het anti-conservatieve element bleef een rol spelen, zowel in de kerkelijke strijd als in de kiesrecht kwestie. De laatste kwestie leidde zelfs tot een partijscheuring in de jaren negentig. Het is misschien het beste de antirevolutionaire stroming als een orthodox-protestantse variant van het *moderne* conservatisme te zien. Bewust conservatief in hun strijd tegen liberalisme, socialisme en de 'geest der eeuw', waren Kuyper en de zijnen toch modern in hun principiële aanvaarding van techniek, massa-organisatie, kiesrechtuitbreiding en sociale hervorming. De onpersoonlijke en individualiserende logica van de markt-maatschappij wensten zij echter niet te aanvaarden, deze moest worden gebreedeld door 'organische' verbanden. Oproeiend tegen de liberale stroom brachten de antirevolutionairen deze organische verbanden allereerst in eigen kring tot stand. Het resultaat was iets dat later 'verzuiling' zou worden genoemd. Kuyper en zijn medestanders slaagden er in de tegenstelling tussen de volkscultuur en de cultuur van de liberale bovenlaag te koppelen aan een antithese tussen geloof en ongeloof, tussen de calvinistische keurbende en het heirleger van de modernistische afvalligen. De strijd voor een eigen school en een eigen kerk werd verweven met een mythisch beeld van het Nederlands verleden. De antirevolutionairen beweerden steeds dat zij de 'nationale' partij bij uitstek waren, dat hun beweging aansloot bij de 'grondtoon van het Nederlandse volkskarakter'. En daar zat een kern van waarheid in, gezien de rol van de reformatie in de grondvesting van de Nederlandse natie.

De katholieke verzuiling was veel minder een specifiek Nederlands verschijnsel dan de vorming van de antirevolutionaire beweging. Soortgelijke zuilen vormden zich in de katholieke bevolkingsgroepen van Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland en België.²⁷ Zulks werd ook gestimuleerd, soms geregisseerd door

de internationaal opererende katholieke kerk, vooral onder het energieke pontificaat van Leo XIII dat in 1878 begon. Anti-liberalisme en anti-socialisme waren steeds kenmerken van de katholieke verzuiling. Evenals de orthodox-protestanten wilden de katholieken de 'ontbindende' effecten van de markt tegengaan door de constructie van 'organische verbanden'. De volksmassa moest beschermd of zelfs herwonnen worden, en dat bleek in de praktijk het beste te lukken door overal waar de vijand verscheen, organisatorisch en ideologisch te riposteren. Zo ontstond het typische patroon van de katholieke verzuiling: al reagerend op liberale, socialistische, later ook op Nieuw-Malthusiaanse en feministische initiatieven breidden de katholieke organisaties zich over steeds meer maatschappelijke terreinen uit. De opkomst van de commerciële volkscultuur in de eerste helft van de twintigste eeuw gaf aanleiding tot een soortgelijke reactie.

Nederland past in dit internationale patroon. De Nederlandse katholieke zuil was hiervan zelfs één van de meest succesvolle voorbeelden. De disciplinerende en moraliserende van de katholieke bevolking slaagde nergens zo volledig als juist hier. De socioloog Van Heek heeft er enkele decennia geleden, in het debat over de geboortecijfers, op gewezen dat de afscherming van de katholieken tegen de seculiere cultuur in Nederland beter werkte dan in de omliggende landen, ook wanneer het beeld voor sociaal-economische verschillen gecorrigeerd werd. Hij verklaarde dit onder meer uit een *pénétration calviniste*: de Nederlandse katholieken zouden 'besmet' zijn met het virus van de ernstige, moraliserende mentaliteit van de protestantse natie.²⁸

Daar zit zeker iets in, maar er is meer aan de hand. Internationale vergelijking leert dat er naast een gezagsgetrouw, clericalistisch, vaak ultramontaans katholicisme ook een anti-clericaal katholicisme bestond. Dit laatste vond men in grote delen van Italië en Frankrijk, landen waar de grote meerderheid van de bevolking katholiek was en waar de lokale geestelijkheid veelal sterk met de bezittende klasse verbonden was. In dat soort gebieden kwam geen krachtige katholieke sociale of politieke beweging van de grond. Het gezagsgetrouwe verzuilingskatholicisme floreerde vooral in landen waar een katholieke minderheid moest optornen tegen een niet-katholiek regime: Nederland, Duitsland en Zwitserland zijn typische gevallen.

In het Nederlandse geval bleek echter dat ook een liberaal katholicisme tot de mogelijkheden behoorde. De Bataafse revolutie en de hervormingen van 1848 genoten de steun van een groot deel van de katholieke burgerij. Men heeft daar wel eens louter opportunisme in willen zien, uitlopend op een berekenende incassering van de vrijheid van onderwijs en kerkelijke organisatie. Dat opportunisme bestond, maar er speelden ook andere elementen een rol: de aantrekkingskracht van de idee van een Nederlandse natie waarin katholieken volwaardige staatsburgers zouden zijn, en de anti-clericale sentimenten van een zelfbewuste burgerij die wel katholiek maar geen voetveeg van de clerus wenste te zijn. Deze katholiek-liberale politiek heeft de internationale polarisatie van de jaren na 1860, die ontstond uit de botsing tussen het Vaticaan en het Duitse en Italiaanse eenheidsstreven, niet kunnen overleven. Bovendien sloeg het liberalisme niet aan in de bredere middenlagen en de volksklassen, onder katholieken al net zo min als onder protestanten. In de katholieke burgerij handhaafde zich echter nog lang een liberaal gezinde minderheid.

Uiteindelijk voegden alle lagen van de bevolking zich in de overkoepelende

katholieke eenheidszuil. Maar de grote burgerij was minder verzuimd dan de andere sociale klassen. En de katholieke intellectuelen stonden niet zelden op gespannen voet met de kerkleer, wanneer zij zich op hun manier elementen van de moderne cultuur trachtten toe te eigenen. De katholieke arbeidersbeweging bracht weer andere centrifugale tendenzen voort. De katholieke zuil presenteerde zichzelf graag als een toonbeeld van eensgezindheid, maar zij was in feite doortrokken van een permanente spanning tussen 'integralisme' en 'modernisme'.

Feminisme

De negentiende-eeuwse vrouwenbeweging past niet in het dusverre geschetste beeld, en het is de moeite waard na te gaan waarom niet. In de vrouwenbeweging gingen protestantisme, hervormingsstreven en liberalisme samen. Nederland leek in dit geval weer iets meer op Engeland. In beide landen was er een belangrijke stroming in de vrouwenbeweging die aansloot bij de negentiende-eeuwse ervaring van het evangelisch protestantisme.²⁹ Liberale en radicale standpunten in de politiek gingen hier samen met een uitgesproken protestantse cultuur. In Engeland werd dit patroon ook in de mannelijke politiek aangetroffen, in Nederland veel minder. In Engeland sloot de beweging voor vrouwenemancipatie ook direkter aan bij de hoofdstroom van het progressieve liberalisme, met name bij de massabeweging voor de afschaffing van de slavernij waarin vrouwenorganisaties een cruciale rol speelden. In Nederland kwam geen massale anti-slavernij-beweging van de grond, hier waren het veeleer de charitatieve activiteiten van het Reveil die de vrouwen hun eerste kansen gaven zich te manifesteren. De protestantse campagnes tegen 'zedenverval' en 'zonde' speelden in het Nederlandse feminisme van meet af aan een grote rol. Charitatief werk, drankbestrijding en bovenal de bestrijding van de prostitutie waren typisch protestants-feministische activiteiten. Vooral in de beweging tegen de prostitutie is de analogie met de Britse vrouwenbeweging opvallend. Maar er was ook een tekenend verschil: de Britse vrouwen slaagden erin de meerderheid van de liberale politici voor hun standpunt te winnen, terwijl in Nederland de antirevolutionairen de voornaamste bondgenoten van de anti-prostitutie-beweging werden.³⁰

Men heeft dit type feminisme wel als 'nuffig' of 'conservatief' willen afdoen, maar dat zou niet terecht zijn. Men kan de categorieën van de mannelijke politiek niet zonder meer toepassen op de vrouwenbeweging. Het protestantse zedelijkheidsoffensief had aantrekkelijke kanten voor de feministen omdat het zich precies richtte tegen die aspecten van de mannelijke subcultuur waartegen zij bezwaren hadden: drankzucht, hoerenloperij, kermessen en kroegen. Zowel protestanten als feministen verwierpen de dubbele moraal, die mannen toestond wat vrouwen verboden was. De godsdienstige inslag van een groot deel van de vrouwenbeweging was dus geen uitdrukking van een ingeboren 'vrouwelijke religiositeit' maar eerder een reactie op de voor vrouwen onderdrukkende kanten van de mannelijke seculiere cultuur (Dezelfde tegenstelling vond men in Frankrijk waar het felle republikeinse anti-clericalisme de mannen veel meer aantrok dan de vrouwen).³¹

Men moet echter ook niet denken dat de vrouwenbeweging in Nederland anti-liberaal was. Ging het over het kiesrecht of over de toelating van vrouwen tot het hoger onderwijs, dan waren de liberalen de natuurlijke bondgenoten. De

antirevolutionairen waren in die kwesties principieel anti-feministisch gezind. Na 1900 vond het feminisme vooral ingang bij de vrijzinnig democraten, en het waren – evenals in andere landen – voornamelijk liberalen die het vrouwenkiesrecht op de parlementaire agenda plaatsten. Afgezien van de prostitutie-kwestie kwamen de feministen uiteindelijk in het vrijzinnige kamp terecht, in antithese tot de confessionele politiek die zich na de eeuwwisseling in conservatieve richting ontwikkelde. De verhouding tot de katholieke politiek was altijd een negatieve geweest, ook al bestond er in de katholieke gelederen wel een minderheid die het anders had gewild. Bij een internationale vergelijking wordt dit beeld bevestigd: in katholieke landen als België, Frankrijk en Italië kwam het vrouwenkiesrecht er pas na de *tweede* wereldoorlog door; in alle protestantse naties, met uitzondering van Zwitserland, in de jaren rond de *eerste* wereldoorlog.

Socialisme

In de meeste Europese landen waren ontkerkelijking, anti-clericalisme en socialisme onderling verbonden. Nederland was geen uitzondering op deze regel. Het vroege socialisme was beperkt tot bepaalde delen van het land, en dat waren in de regel die streken waar de onkerkelijkheid zich eveneens vroeg gemanifesteerd had: Friesland, Groningen, Noord-Holland boven het IJ en de grote steden. Dit waren allemaal protestantse regio's. De verzwakking van de greep van de Hervormde Kerk was in de meeste gevallen een voorwaarde voor de groei van de socialistische aanhang.

Het vroege socialisme was fel anti-clericaal, maar het had tegelijkertijd de trekken van een anti-religie: Marx en Darwin in plaats van Adam Smith en de Bijbel, om het zo kort mogelijk samen te vatten. In de tijd van Domela Nieuwenhuis was de socialistische wereldbeschouwing doordeesemd van een schier eschatologische heilsverwachting. De SDAP en het NVV namen later afstand van deze semi-religieuze atmosfeer, zij stelden zich ook minder anti-clericaal op in de praktische politiek. In politiek temperament en wereldbeschouwing stonden de leidende figuren in de SDAP waarschijnlijk dichter bij het progressieve liberalisme dan bij enige godsdienstige stroming. Maar voor een groot deel van de massa-aanhang zal het socialisme nog lang het karakter van een 'totale' levensleer gehouden hebben.

Aanvankelijk hadden de socialisten verwacht dat de klassentegenstellingen de harmonie in de confessionele zuilen zouden ondermijnen, zodat de protestantse en katholieke arbeiders uiteindelijk in het sociaal-democratische kamp terecht zouden komen. In de jaren twintig van deze eeuw begon het duidelijk te worden dat dit niet zou gebeuren, het algemeen kiesrecht bevestigde eerder de verzuiling van de arbeidersklasse. In de onheilspellende atmosfeer van de jaren dertig leidde dat tot een heroriëntatie in de SDAP. Religieus socialisme en personalisme waren volgens velen het geëigende middel de beweging te vernieuwen in een periode waarin ter linker en ter rechter zijde alomvattende wereldbeschouwingen de massa's in hun greep dreigden te krijgen.³²

In plaats van het Kautskyaanse marxisme kwam op den duur een mengsel van protestantisme, humanisme en socialistisch reformisme. In de naoorlogse Partij van de Arbeid werd deze lijn voortgezet. Daarin was ook de oude Vrijzinnig Democratische Bond opgegaan, zodat het links-liberalisme eveneens opging in deze progressief-oecumenische cultuur.

In de jaren vijftig doortrok een pedagogisch moralisme de gehele politieke cultuur, alle partijen beriepen zich op 'christelijke waarden' en praktisch alle vormen van anti-clericalisme waren gemarginaliseerd of zelfs geheel verdwenen. Het leek wel of de eindoverwinning van een algemeen-christelijke cultuur in zicht was. Dat was echter niet zo. Een samenvattende terugblik op de gehele ontwikkeling van de Nederlandse natie tot en met de voorlopige triomf van de verzuiling kan duidelijk maken waarom niet.

Tussenbalans: nogmaals Nederland, Frankrijk en Engeland

Met enige kwade wil zou men de triomf van de verzuiling in de eerste helft van de twintigste eeuw kunnen zien als de posthume wraak van het calvinistische ethos van de Republiek op het elitaire burger-liberalisme van de negentiende eeuw. Bij nader inzien zou er, afgezien van kwaadwilligheid, ook een flinke dosis goedgelovigheid nodig zijn om deze versie van de vaderlandse historie te accepteren. De geesten van het verleden kunnen immers slechts wraak nemen als de omstandigheden van het heden hen daartoe in staat stellen. Dat het calvinistische ethos op de ene of de andere manier een rol zou spelen was te voorzien, maar daarmee is nog niet verklaard waarom het juist *déze* rol moest worden.

Ten eerste was de verzuiling natuurlijk succesvol dankzij de *combinatie* van godsdienstige sentimenten en moderne politieke technieken. Niet het verleden zelf maar de mythen over het verleden waren beslissend, in die zin waren zowel de 'calvinistische grondtoon van de natie' als Schaepman's achttien eeuwen staande Rots van Petrus 'invented traditions'.³³ Maar dan wel uitgevonden tradities die werkten met fragmenten van de werkelijke geschiedenis, in zoverre is er inderdaad een band met het verleden. De verzuiling als uiteindelijk resultaat is echter slechts te verklaren uit het specifieke maatschappelijke krachtenveld in het Nederland van na 1848.

De vergelijking met Frankrijk en Engeland kan wederom voor enige relativering zorgen. In vergelijking met Frankrijk was de humanistische lekencultuur in Nederland minder virulent anti-clericaal en minder filosofisch radicaal. De tolerantie onder de Republiek en de afwezigheid van een totale breuk met de officiële cultuur van het Ancien Régime in de stijl van 1789 geven hiervan de verklaring. Het ontbreken van een spectaculaire 'Voltaireaanse' lekencultuur moet ons echter niet de ogen doen sluiten voor de vitaliteit van de 'Erasmiaanse' lekencultuur in Nederland. Dat geldt ook voor de liberaal-seculiere mentaliteit van de negentiende-eeuwse burgerij. De strijd om de ziel van de nieuwe volksmassa's moest dit liberalisme wel verliezen van de confessionelen, en trouwens ook van de socialisten. Maar het is aan de andere kant opmerkelijk hoe weinig de confessionelen er in slaagden zich meester te maken van de bolwerken van de *high culture*. Deze bleven ook in de twintigste eeuw liberaal, burgerlijk, vaak vagelijk protestant, soms radicaal, feitelijk altijd seculier. In kunst en literatuur, in het intellectuele leven gaf de burgerlijk-seculiere cultuur de toon aan. Deze mentaliteit, voortdurend gevoed door de centra van het intellectuele leven, drong diep door in het Nederlandse socialisme en knaagde permanent aan de rafelige randen van de zuilen. De kracht van de seculiere cultuur was groot genoeg om zelfs tijdens het hoogtij van de verzuiling een zekere intellectuele hegemonie te behouden. Het verschil met de Franse situatie was dat daar intellectuele en

politieke hegemonie van de seculiere cultuur samengingen, terwijl dat in Nederland niet zo was. De seculiere cultuur was daardoor in Nederland wat afstandelijker, meer elitair en intellectualistisch, vaak zelfs doortrokken van een diep wantrouwen jegens het 'volk'. De bij wijlen dwangmatige afkeer van hartstochtelijkheid hing hier ook mee samen. Geloof, hartstocht en pathos waren in de ogen van vele Nederlandse burgers verdacht, besmet met de geest van de confessionele tegenstanders. Frankrijk liet zien dat het ook anders kon.

De vergelijking met Engeland kan ons twee dingen leren. Het eerste verschil dat in het oog springt, is de totaal andere verhouding tussen het protestantisme en de politieke cultuur. Grof gezegd: in Engeland komt het intensief belijdende protestantisme aan de politieke linkerzijde terecht, in Nederland aan de rechterzijde. De verklaring ligt in de uiteenlopende verhouding tussen reformatie en staatsvorming in de vroeg-moderne tijd. In Engeland scheurde het protestantse kamp vroegtijdig langs theologische én politieke lijnen, een scheuring die in de zeventiende-eeuwse revolutie verder geprofileerd werd. In Nederland werden de kloven binnen het protestantisme in betekenis overschaduwd door de samenbindende kracht van de reformatie in de vorming van de staat en de natie. De zeventiende eeuw zag hier geen revolutie maar slechts een 'stadhouderloos tijdperk'. Na de gevaarlijke episode van het Twaalfjarig Bestand liepen de politieke tegenstellingen nooit meer samen met de kerkelijke meningsverschillen. De Bataafse revolutie scherpte het verschil met Engeland nog verder aan. Een seculier liberalisme bezette nadien de linkse positie in het politiek systeem. De rechtzinnige protestanten kwamen in meerderheid tegenover de liberaal-seculiere cultuur te staan. De groepen waarop zij steunden, deelden niet in die cultuur, en zochten nieuwe richtpunten in een veranderende wereld. Het conservatieve protestantisme van de oude Hervormde Kerk kon geen houvast meer bieden; het werd verlamd door zijn binding aan de staat, en een groeiend aantal gelovigen was vervreemd geraakt van de elitair-bestuurlijke stijl van de vroegere volkskerk.

De vergelijking met Engeland kan ons ook iets leren over de betekenis van de sociale structuur. Kijken we daartoe nog eens naar de negentiende-eeuwse vrouwenbeweging. Algemeen gesproken bevestigen zowel het Nederlandse als het Engelse patroon de stelling dat het feminisme sterk was in protestantse en zwak in katholieke landen.³⁴ Maar de parallel met Engeland is intrigerend: waarom functioneert het Nederlandse protestantisme in dit geval wél volgens het 'Engelse model'? Het antwoord is dat in het geval van de vrouwenbeweging niet het patroon van de staatsvorming beslissend was, maar eigentijdse sociaal-structurele factoren zoals het pauperisme, de mogelijkheden voor interventie door vrouwen op sociaal-charitatief terrein, de prostitutiekwestie en het alcoholisme. Deze factoren, en de tegenstellingen tussen vrouwen- en mannencultuur op de genoemde terreinen, verklaren het gedeeltelijke samengaan van protestantisme en feminisme. En dit complex van sociaal-structurele factoren bestond zowel aan deze als aan gene zijde van de Noordzee. We moeten daar wel aan toevoegen dat het bondgenootschap tussen protestantisme en feminisme in Engeland meer terreinen bestreek dan in Nederland, gezien de meer liberale oriëntatie van de Britse dissenters.

Naast overeenkomsten in de sociale structuur van Engeland en Nederland waren er uiteraard verschillen. Het belangrijkste verschil kan in één woord worden samengevat: industrialisatie. Engeland was de eerste industriële natie in

de wereld, Nederland behoorde in Europa tot de laatkomers. Een tweede interessant verschil is de aanwezigheid van een machtige, puissant rijke grondbezittende aristocratie in Engeland die tot ver in de negentiende eeuw een onevenredig groot deel van de bestuurlijke en politieke topposities bezette. Beide factoren droegen er toe bij dat het Britse liberalisme radicaler en mobiliserender was dan het Nederlandse. In Engeland kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw een krachtig 'working-class liberalism' van de grond, in Nederland niet of nauwelijks. Paradoxaalwijze leidde dat er toe dat de sociaal-democratie als zelfstandige politieke en culturele beweging zich in Nederland eerder kon ontwikkelen dan in het land van de eerste industriële revolutie. Maar toen Labour in Engeland eenmaal zelfstandig van de grond kwam, verwierf de partij in korte tijd een veel grotere massa-aanhang dan de Nederlandse SDAP. Terwijl de SDAP in nationale verkiezingen rond de 25% bleef hangen, steeg de Labour-aanhang gestaag, van 29% in 1922 naar 38% in 1935. De Britse liberalen zakten net als de Nederlandse weg tot zo'n 10% van het electoraat aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. De Britse conservatieven schommelden rond een gemiddelde van zo'n 45%, net wat minder dan de 55% van de Nederlandse confessionelen in het interbellum. Zonder het Britse kiesstelsel hadden de conservatieven een bijna permanente minderheidspositie in het Lagerhuis gehad.³⁵ Met andere woorden, het Nederlandse confessioneel-conservatisme was sterker dan het Britse seculiere conservatisme.

De grotere kracht van het Nederlandse confessioneel-conservatisme (met andere woorden van de verzuiling) is uiteindelijk terug te voeren op het patroon van de Nederlandse economische ontwikkeling en de daaruit resulterende sociale structuur: trage en partiële industrialisatie, geografisch verspreide industrie, weinig zware industrie, weinig verstedelijking van het Manchester-type, daarentegen veel kleine steden, dorpen, boeren, kleine burgerij en traditioneel handwerk.

Men zou hiertegenin kunnen brengen dat de katholieke verzuiling ook succesvol was in België, dat van alle continentale landen het eerst industrialiseerde. Maar dan vergeet men dat de omvang van de Belgische katholieke zuil, *in verhouding tot de omvang van het katholieke volksdeel*, heel wat kleiner was dan die van de Nederlandse katholieke zuil. In België stemde in de eerste helft van de twintigste eeuw minder dan de helft van de katholieken op een katholieke partij, in Nederland meer dan 85%.³⁶ Daar komt nog bij dat de Belgische katholieken in Wallonië, het centrum van de vroege industrialisatie, altijd zwakker zijn gebleven dan in Vlaanderen en Brabant (het verschil kan waarschijnlijk voor een deel, maar niet geheel, worden verklaard door de affiniteit tussen het politieke katholicisme en de Flaminganten). Maar, zo zou de volgende tegenwerping kunnen luiden, moet de grotere kracht van de Nederlandse katholieke zuil dan niet verklaard worden uit de minderheidspositie van de Nederlandse katholieken in een protestantse natie? Dat is zeker een factor van betekenis geweest, maar de vergelijking met *Duitsland* leert dat het niet de beslissende factor geweest kan zijn. Ook in het Duitse Rijk waren de katholieken in de minderheid, het overheersende Pruisen was voor ongeveer 60% protestants. Bismarck's *Kulturkampf* was een grotere uitdaging en een hardere beproeving dan de schoolpolitiek van de Nederlandse liberalen. Maar de katholieke verzuiling was in Duitsland veel minder succesvol dan in Nederland: rond 1910 stemde nog iets meer dan de helft van de Duitse katholieken op de Zentrum-Partei, en slechts één op de zeven

georganiseerde Duitse arbeiders was katholiek georganiseerd, tegen één op 3,5 in Nederland.³⁷ De concurrentie met de sociaal-democraten was in alle drie de landen een belangrijke drijfveer van de katholieke verzuiling, maar in België en Duitsland had de anti-socialistische kruistocht veel minder succes dan in Nederland. De conclusie moet dus wel zijn dat de verschillen in de sociale structuur de belangrijkste verklarende factoren zijn, en dat aan de andere genoemde factoren een secundaire status toekomt. Alleen op die manier kunnen de verschillen tussen Nederland, België, Duitsland én Engeland verklaard worden.

Er is echter nog één ander element dat Engeland, België en Duitsland van Nederland onderscheidt, en dat is hun deelname aan de eerste wereldoorlog. Vooral in Duitsland en België werkten de oorlogservaringen door in het culturele en politieke leven, terwijl in Nederland een dergelijke breuk zich niet voordeed.

Voorlopige conclusie: de verzuiling en het ermee samenhangende precaire evenwicht tussen seculiere en confessionele cultuur konden stand houden zolang de industrialisatie in een laag tempo voortschreed, en zolang de culturele en politieke verhoudingen gevangen bleven in het negentiende-eeuwse stramien. En dat alles kon weer blijven zoals het was zolang Nederland een rijke koloniale mogendheid bleef die zich buiten alle grote Europese conflicten wist te houden. Niet in alle eeuwigheid dus.

Nederland: naar de ontzuiling

Breuk

Op 10 mei 1940 eindigde in Nederland de negentiende eeuw. De tweede wereldoorlog was, *n'en déplaie* de opinie van enkele hedendaagse historici, de meest ingrijpende breuk in de Nederlandse geschiedenis sinds de Franse Tijd. De oorlog vernietigde de grondslagen van het koloniale imperium, maakte een einde aan meer dan een eeuw neutraliteitspolitiek, en confronteerde de Nederlandse bevolking met een dosis onmenselijkheid en maatschappelijke ontwrichting die men hier sedert de Napoleontische oorlogen niet meer gekend had. De Nederlandse joden, een religieus en intellectueel belangrijke subcultuur, werden door de Duitsers voor bijna 90% weggevoerd en vermoord.

De zogenaamde continuïteit tussen de jaren dertig en de periode na 1945 lijkt, achteraf gezien, nog het meest op een gigantische poging te doen of er niets aan de hand was. De oude instituties herrezen, in de kerken hervatten de dominees en de pastoors hun preken, de gezinnen schaarden zich weer om de keukentafel, en het lijk zat in de kast. Een koloniale oorlog werd op touw gezet en verloren, maar thuis tikte het klokje zoals het nergens tikte. De voorbereidingen voor de ingrijpende industrialisatie van de jaren vijftig werden al getroffen, maar de omgangsvormen en het gezag behielden hun vertrouwde contouren: *'domi res tranquillae; eadem magistratum vocabula...'*

De generatie die de eerste tien jaren na de oorlog het heft in handen had, was in feite de laatste echt verzuilde generatie. Er zijn talrijke aanwijzingen dat de innerlijke grondslagen van de zuilen, met uitzondering van de kerngroep der gereformeerden, al omstreeks het midden van de jaren vijftig uitgehold waren.³⁸ De nieuwe generatie die in die jaren in de puberteit zat, zou in de jaren zestig de fabrieken en kantoren bevolken; dezelfde generatie zou het nieuwe bestuurlijke en politieke kader leveren.

In dezelfde tijd vond een ingrijpende transformatie van de materiële cultuur plaats. Als Nederland ooit een industriële revolutie heeft gehad, dan was het toen. Het oude kleinsteedse land werd opengebrouwen, brommers en automobielen verdrongen de fiets en de paard-en-wagen van de eerste plaats. Het gemiddelde opleidingsniveau van de bevolking steeg, veel meer mensen dan tevoren volgden een middelbare opleiding, vooral de inhaalmanoeuvre van de meisjes is opvallend. De Nederlandse economie internationaliseerde, en de cultuur eveneens. Men kan met enig recht van een Anglo-Amerikanisering van de Nederlandse cultuur spreken.

Langzaam maar zeker ondergroeven al deze veranderingen het bolwerk van de verzuiling. Het christelijke ethos van arbeid en plicht werd in een sluipend proces uitgehold, ondershuids rukte een nieuwe levensstijl op, geënt op consumptie en persoonlijke ontplooiing. De veranderingen werden voor het eerst zichtbaar in de jeugdcultuur van de late jaren vijftig. De autoriteiten reageerden met schrik en agressie, en men stuurde Doctor Buikhuisen op onderzoek in snackbar *De Rimboe*. Het hielp allemaal niets.

De laatste strijd van de oude elites heeft iets tragi-komisch over zich. In de jaren vijftig gedroegen alle gezagsdragers zich als volksopvoeders. De oude scheidslijnen tussen katholieken en protestanten, tussen confessionelen, sociaal-democraten en liberalen waren er nog wel, maar de scherpe kanten waren er af. De koude oorlog, het gemeenschappelijke geloof in de parlementaire democratie en de grondslagen van de verzorgingsstaat wogen zwaarder dan het Bisschoppelijk Mandement van 1954. Bovenal waren de elites eensgezind in hun afwerende houding tegenover de modernisering van de cultuur. In bezwerende gebaren werd het oude ethos van zingeving, arbeid en plicht aangeropen. Drees en Romme verschilden in vele opzichten van elkaar, maar niet in dit.

De nieuwe nadruk op industrie en democratie riep echter ook een andere reactie op. Onder katholieken en hervormden kwamen moderniserende intellectuelen naar voren. Het geloof, zo meenden zij, moest bij de tijd gebracht worden. Hun christendom was oecumenisch en humanistisch, er was veel sprake van verantwoordelijkheid, mondigheid en hogere opdrachten; gewaakt moest worden tegen plat materialisme en zinnelijke genotzucht. Het leek wel een twintigste-eeuwse versie van Thorbecke's 'christendom boven geloofsverdeeldheid'. Maar wel een aanmerkelijk minder succesvolle: met al hun goede bedoelingen hebben deze confessionele hervormers voornamelijk het hunne bijgedragen aan ontzuiling en secularisatie. Naast de traditionele hervormde vrijzinnigheid ontstond nu een katholieke vrijzinnigheid, en in beide gevallen was de vrijzinnigheid het voorportaal van de onkerkelijkheid die in deze periode gestaag toenam. Van wellicht nog grotere betekenis was de enorme toename van de onkerksheld: in de bekende Margriet-enquête van 1966 bleek dat nog maar de helft van de bevolking regelmatig naar de kerk ging, 9% ging zo nu en dan, en een stevige 40% ging zelden of nooit.³⁹ In 1983 was de groep van trouwe kerkbezoekers ineengeschrompeld tot 21% van de bevolking.⁴⁰ Een materialistisch, op het leven hier-en-nu gericht ethos was in de jaren jaren tachtig de meerderheidscultuur geworden, daarna kwam een vaag transcendentiegeloof, en pas op de derde plaats kwam het traditionele christelijke waardencomplex.⁴¹ Uit talloze onderzoeken is bekend dat een steeds groter deel van de bevolking zich in gedrag en levensstijl niet meer door kerkelijke of zelfs maar christelijke normen liet leiden. In 1967

zorgden de borsten van Phil Bloom op de VPRO-televisie nog voor een nationale rel, eind jaren tachtig kon Veronica hele beeldschermen vullen met blote meiden zonder dat ook maar één CDA-kamerlid eiste dat er knoppen werden omgedraaid. Hoe weinig steun er in Nederland over was gebleven voor enig godsdienstig reveil bleek op gemakkelijke wijze bij het bezoek van de Paus in 1985 – groter fiasco zagen wij zelden.

De versnelling van de jaren '60

De jaren zestig worden nog steeds gezien als het grote omslagpunt in politiek en cultuur. Spectaculair waren de gebeurtenissen van de late jaren zestig in en buiten Nederland zeker. Dat de veranderingen fundamenteel waren en blijvende gevolgen hebben gehad, staat eveneens vast. Maar ook hier moeten we op onze hoede zijn voor mythologisering, immers, op lange termijn gezien waren de jaren zestig een tijd van *versnelling* waarin veranderingsprocessen die daarvoor en daarna ook plaatsvonden, de vorm aannamen van plotselinge breuken. Die vorm was echter ook weer niet bijkomstig, oude politieke culturen ruimen nu eenmaal niet zonder slag of stoot het veld.

De beweging van de jaren zestig was een internationaal verschijnsel, maar in Nederland was de beroering op het vlak van cultuur, levensstijl en godsdienst gekleurd door een aantal speciale omstandigheden. De industrialisatie was nog zeer recent, de staketsels van de zuilen waren nog zo zichtbaar in het landschap, de geur van de 'christelijke natie' was nog zo penetrant, dat de ontmanteling van de patriarchale zuilen-cultuur wel iets van een katharsis moest hebben: nu zou alles anders worden. De ironie van de geschiedenis wil dat de vernieuwingseuforie die soms haast pathologische vormen aannam, nog het meest geestdriftig beleden werd in een nieuwe generatie katholieken en protestanten die bijna het gehele secularisatieproces van een eeuw binnen het bestek van een persoonlijke bekering voltrokken. De vernieuwingsbewegingen gingen bovendien een merkwaardige verbinding aan met de expanderende verzorgingsstaat die nu gezien werd als een organisatie ter verbetering van de kwaliteit van het bestaan. Het resultaat was een complex van sociale bewegingen, radicale culturele vernieuwing en staatsingrijpen dat, internationaal gezien, opmerkelijk mag heten. De verklaring hiervoor is dat in Nederland de politieke, internationale crisis van de jaren zestig samenviel met een crisis van de 'christelijke natie' die weer samenhang met een transformatie van de materiële basis van de samenleving, een proces dat elders al veel eerder had ingezet.

De gehele politieke cultuur van het zuilen-tijdperk zakte in de loop van de jaren zeventig in elkaar. De confessionele partijen kwamen voor het eerst sinds de invoering van het algemeen kiesrecht in een minderheidspositie terecht. Minstens zo belangrijk was het feit dat de secularisering van de politieke cultuur ook binnen de confessionele politiek doordrong, het meest nog in de katholieke politiek. De antirevolutionairen hielden langer vast aan hun eigen 'nestgeur' en verzetten zich ook het langst tegen de vorming van het CDA. De moraliserende en pedagogische politieke stijl maakte plaats voor een wereldse en democratische stijl. In de plaats van het beschavingsoffensief kwam het vertoog van de 'maakbaarheid van de samenleving'.

De gezeten elites, ook die in de niet-confessionele politiek, reageerden aanvankelijk defensief en schrikachtig. Maar in de PvdA slaagde een nieuwe

generatie kaders er in het programma, maar ook de stijl van optreden van de partij ingrijpend te veranderen. In de gestalte van D'66 verscheen bovendien het links-liberalisme weer als zelfstandige kracht op het politieke toneel. De nieuwe politieke cultuur werkte in het voordeel van de sociaal-democraten en de links-liberalen. Zij konden er positief bij aansluiten terwijl de confessionelen voortdurend in het defensief waren. Het betekende een omkering van de verhouding tussen de sociaal-democratie en de confessionelen: in het interbellum en de wederopbouwperiode moesten de socialisten zich steeds aanpassen aan de politieke cultuur van de 'christelijke natie', zozeer dat de SDAP (en de vroege PvdA) volgens sommigen zelfs een soort zuil geworden was. In de jaren zestig en zeventig waren het de confessionelen die noodgedwongen meedreven op de golven van 'emancipatie' en 'maakbaarheid'. Pas in de crisis van de jaren tachtig zouden de rollen opnieuw worden omgedraaid.

Individualisering en feminisme

De veranderingen in de decennia na 1960 beperkten zich niet tot de politieke cultuur en de economische structuur. Er gebeurde nog iets, dat minstens zo ingrijpend was. De gehele demografische basis van de samenleving kwam vanaf de late jaren vijftig in beweging. Ook hier hebben we te maken met een internationaal verschijnsel: nog onlangs is betoogd dat de echtscheidingsexplosie van na 1960 in Noord-Amerika en Europa een eind heeft gemaakt aan een eeuwenoud sociaal patroon.⁴² In Nederland kwam de klap extra hard aan, omdat de demografische evolutie hier in de periode 1880-1950 juist betrekkelijk traag verlopen was. Omstreeks 1950 lagen geboorte- en huwelijksvruchtbaarheidscijfers in Nederland op ongeveer hetzelfde niveau als in Spanje en Portugal.

De gezinshoofden-maatschappij waarop alle 'organische maatschappijvissies', van Groen van Prinsterer tot het CDA, gebaseerd waren, begon langzaam aan vitaliteit in te boeten. Het bekende slagwoord *individualisering* gaf de trend goed aan: kinderen werden sneller zelfstandig, vrouwen wilden niet meer uitsluitend moeder zijn, het huwelijk verloor zijn alleenrecht, het gezin moest permanent gemoderniseerd worden om de optimale ontplooiing van alle individuen niet in de weg te staan. Het nieuwe demografische patroon was een gevolg van de secularisering, maar droeg vervolgens weer bij tot de voortgang van ontkerking en verwereldlijking. De kerksheid van bevolkingen was traditioneel een 'habitus' die van generatie op generatie werd doorgegeven, maar juist het doorgeef-mechanisme geraakte door de individualisering steeds verder in het ongerede. De kerken trachtten op de nieuwe situatie in te spelen met reclame en psychologisering. De godsdienst kreeg therapeutische trekken, de geestelijkheid ('religieuze werkers') moest de concurrentie aangaan met pedagogen, psychologen en Oosterse sekten. De kerken werden gevangen in de logica van de marketing, de godsdienst werd één van de vele waren op een immense culturele markt.

In dit licht gezien was het *feminisme* in de jaren zeventig en tachtig de seculariserende beweging bij uitstek. Het kon floreren op de golven van de demografische omwenteling en de ontzuiling, maar het gaf de gehele ontwikkeling tegelijk een specifieke wending. De aanval op het 'patriarchaat' verenigde enkele cruciale elementen in één symbolische vijand: de christelijke godsdienst als mythe van de Vader, het gezin als oerel van de maatschappij, de moraal van tucht en gebod, de politieke cultuur van het vanzelfsprekende gezag van manne-

lijke regenten. Het was geen christelijk maar eerder een seculier-hedonistisch beschavingsoffensief. Het feminisme van de jaren zeventig kan daarom ook niet beschouwd worden als een voortzetting van de negentiende-eeuwse emancipatiebeweging zoals een oppervlakkige historische analogie suggereert.

In tegenstelling tot andere sociale bewegingen drong het feminisme in alle maatschappelijke lagen, alle levenssferen en alle belangrijke instituties door, met name in de staat zelf. De bezuinigingspolitiek van de jaren tachtig heeft het feminisme, zoals andere bewegingen, menige slag toegebracht. Maar de globale trend die met de term 'individualisering' wordt aangeduid, zet zich onverminderd door.

Huidige situatie

De politieke cultuur in het tijdvak na de verzuiling is niet gemakkelijk te karakteriseren, daarvoor zijn de verhoudingen nog te veel in beweging. De cijfers geven niet meer dan een eerste indruk: na de omvangrijke teruggang van de periode 1963-75 lijkt het confessionele electoraat zich voorlopig te stabiliseren. De omvang van de bevolkingsgroep die meent dat de politiek op een godsdienstige grondslag moet staan, is echter veel verder teruggelopen. Maar het huidige CDA is geen confessionele partij van de oude stempel meer. Sterker nog, het kameleontische profiel van het CDA is zelf de uitdrukking van de overgang van een christelijke naar een post-christelijke maatschappij. De periode-Lubbers is een experiment met een nieuwe politieke cultuur waarin het traditioneel-christelijke element nog wel aanwezig is (dat moet vanwege het kerkse gedeelte van de achterban), maar niet langer het politieke vertoog structureert. Pragmatiek, een haast neo-liberale cultuur van het succes, en een minimum aan christelijke zingeving hebben de plaats ingenomen van de dogmata van weleer. De oude ARP-kaders die het daar moeilijk mee hadden, zijn uitgestorven of uitgerangeerd. Een lichte geur van katholicisme omgeeft het CDA nog wel, maar ook niet meer dan dat.

Ook de vernieuwingsbewegingen in de andere kampen worstelden met de erfenis van de verzuiling, zij het voornamelijk in negatieve zin. De radicale bewegingen van de late jaren zestig richtten zich tegen de gehele cultuur van de christelijke natie, gesymboliseerd door de drie-éénheid van kerk, gezin en koningshuis. Maar tegelijkertijd had de beroemde politisering van die jaren zelf een zware moraliserende lading. Een radicale politiek die zeer tastbare doeleinden nastreefde, ging goed samen met een heilige oorlog tegen het onrecht in de wereld.

Bij andere groepen in dezelfde generaties zien we het spiegelbeeld van de moralisering van de politiek. Politiek waren deze stromingen meestal minder radicaal, maar hun afkeer van de verzuilde stijl in de politiek was des te groter. Zij keerden zich tegen ieder moreel pathos in politiek en cultuur; een ironisch sarcasme dat gemakkelijk in cynisme overging, was het resultaat. Ieder hartstochtelijk beleden engagement werd verdacht gemaakt, vaak met behulp van anti-papistische retoriek die een oud-liberaal uit de tijd van Kappeyne niet misstaan zou hebben. Een 'cultuur van het midden' vond zo aansluiting bij aspecten van de oudere, 'Erasmiaanse' lekencultuur, met name bij de daarin aanwezige (haast dwangneurotische) gematigdheidscultus. Uiteindelijk bleef ook deze stroming, die in delen van de PvdA en D'66 en in de massamedia nog altijd aanwezig is, de gevangene van de ontzuiling. Men werd zozeer beheerst door de angst om een 'gelovige' te zijn, dat men zich de mogelijkheid van een radicale, geëngageerde

cultuur die niet religieus of semi-religieus zou zijn, niet eens meer kon voorstellen. Het contrast met de Franse politieke cultuur is hier instructief: sedert lang is de seculiere cultuur daar het medium waarin rechts, centrum én links zich bewegen. De Franse politiek wordt niet beheerst door een afscheid-van-domeens-land-syndroom, en hartstochtelijkheid in de politiek is daarom niet verdacht. In Nederland nog altijd wel: de arm van de protestantse natie reikt verder dan men soms denkt.

Woorden die beginnen met ont- of post- vertellen ons wat niet meer is. Zo is het ook met een analyse van de politieke cultuur van de jaren tachtig en negentig in termen van ‘ontzuiling’. De vraag is intussen of na de verzuiling ook de ontzuiling verleden tijd zal worden. Op den duur waarschijnlijk wel. Nederland is economisch en politiek, door de technologie en de verzorgingsstaat, meer dan ooit opgenomen in een internationaal ontwikkelingspatroon. Overal zien we individualisering, een zekere fragmentatie van de grote maatschappelijke blokken, een verzwakking van de traditionele politieke ideologieën. Maar eveneens overal zien we het rusteloze zoeken naar nieuwe identificatie-mogelijkheden, nieuwe ideeën die wél adequaat zullen zijn voor de maatschappelijke problemen die in dit *fin de siècle* op ons afkomen.

In een gelukkige formulering heeft Hofland de essentie van de ontzuiling eens omschreven als de ‘dekolonisatie van de burger’.⁴³ De term ‘burger’ heeft echter traditioneel een dubbele lading, hij kan zowel op de *bourgeois* als op de *citoyen* slaan. En het moet gezegd worden, beiden zijn gedekoloniseerd. De bourgeois, eindelijk bevrijd van calvinistisch schuldgevoel, kan onbezwaard aan het protsen slaan. Voorbeelden daarvan vinden we in de huidige VVD-cultuur, in het image van de Yuppie, in de patserige parvenu-bourgeoisie, in het nieuwe aanzien van de ondernemer, en in de ideologie van de ‘wereldhistorische overwinning’ van het vrije-markt-liberalisme.

Maar ook de *citoyen* komt de laatste tijd weer tot zijn recht. Hem of haar vinden we in uiteenlopende varianten in het verlichte D’66-liberalisme, in vernieuwende stromingen in de PvdA, in de post-moderne stemming onder een deel van de intellectuelen, in de voorzichtige pogingen de politiek te emanciperen uit de ijzeren ring van belangenorganisaties en beleidsnota’s. Misschien dat hier in de toekomst een vruchtbaar amalgaam kan ontstaan van elementen uit het socialisme, het verlichte liberalisme en het post-modernisme. Dan zou de ontzuiling voorbij zijn, en de politieke cultuur definitief uit de kluisters van de protestantse natie bevrijd zijn. De toekomst zal leren, of dit meer is dan een optimistisch scenario, opgeschreven in het najaar van 1990.

Noten

¹ *Sociaal en Cultureel Rapport 1988*, 373.

² D.R. Kelley, *The beginning of ideology. Consciousness and society in the French reformation* (Cambridge 1983) 41-49.

³ Door de belangrijkste onderzoekers op het terrein van de staatsvorming in Europa wordt de 16e eeuw als een cruciale overgangperiode beschouwd, waarin het moderne statenstelsel voor het eerst enigszins herkenbare contouren krijgt. Ik noem korthedshalve slechts de namen van Barrington Moore Jr., Stein Rokkan, Immanuel Wallerstein, Perry Anderson en Charles Tilly.

⁴ Vgl. H. McLeod, *Religion and the people of Western Europe, 1789-1970* (Oxford 1981) 15-21.

⁵ Ik steun hier op: M. Prestwich, 'Calvinism in France, 1559-1629', in: M. Prestwich (ed.), *International Calvinism 1541-1715* (Oxford 1986) 71-107; E. Labrousse, 'Calvinism in France, 1598-1685', in: *ibidem*, 285-314; Ph. Joutard, 'The revocation of the Edict of Nantes: End or Renewal of French Protestantism?', in: *ibidem*, 339-368.

⁶ Ik stel het hier met opzet nogal scherp, maar vgl. P. Gay, *Voltaire's politics* (New Haven/London 1988²) vooral 66-87 (over de censuur); en meer algemeen: dez., 'The unity of the French Enlightenment', in: Gay, *The Party of Humanity* (New York 1971) 114-132.

⁷ Zie de artikelen van Denis Richet en Norman Hampson over de Franse en de Engelse revoluties, in: D. Johnson, F. Bédarida en F. Crouzet (ed.), *Britain and France. Ten centuries* (Folkestone 1980) 87-113; voorts F. Furet, 'Réflexions sur l'idée de tradition révolutionnaire dans la France du XIXe siècle', in: *Pouvoirs* 50 (1989) 5-13.

⁸ Voor ietwat uiteenlopende oordelen: A. G. Dickens, *The English reformation* (Fontana/Collins 1974) 433-437; Chr. Hill, *Society and puritanism in pre-revolutionary England* (London 1969) 130-140.

⁹ Vgl. J. Vincent, *The formation of the British Liberal Party, 1857-68* (Harmondsworth 1972) 28-30.

¹⁰ De snelste groei vond plaats in de periode 1790-1850: A. D. Gilbert, *Religion and society in industrial England. Church, chapel and social change 1740-1914* (London/New York 1976) 38.

¹¹ W. L. Burns, *The age of equipoise. A study of the mid-Victorian generation* (London 1964) 271-272.

¹² I. Sellers, *Nineteenth-century nonconformity* (London 1977); P. Adelman, *Victorian radicalism. The middle-class experience 1830-1914* (London/New York 1984) 67vv; Gilbert, *Religion and society*, 162-172; S. Drescher, 'Two variants of anti-slavery: religious organizations and social mobilization in Britain and France, 1780-1870', in: Chr. Bolt en S. Drescher, (ed.), *Anti-slavery, religion and reform* (Folkestone/Hamden 1980) 43-63; T. R. Tholfsen, *Working-class radicalism in mid-Victorian England* (London 1976) 239-240. H. McLeod, *Religion and the working class in nineteenth-century Britain* (Basingstoke 1989) 40, 44vv. De ontwikkeling van het methodisme week, cultureel en politiek, sterk af van die van de rest van de niet-anglicanen, vgl. E. P. Thompson, *The making of the english working class* (Harmondsworth 1970) 385vv, 917-923; McLeod, *Religion and the working class*, 50-51.

¹³ Zie M. Pugh, *The making of modern British politics, 1867-1939* (Oxford 1987) 40-63.

¹⁴ Op de grote betekenis van dit verschil werd al gewezen door H. Pirenne, *Early democracies in the Low Countries* (1910; New York 1963) 187vv; voor een recente analyse: Ch. Tilly, *Coercion, capital and European states, AD 990-1990* (Oxford 1990) 61vv.

¹⁵ De meeste stedelijke republieken werden door één stad beheerst, vgl. Tilly's bespreking van de Venetiaanse Republiek, *Coercion, capital, and European states*, 143-151.

¹⁶ Vgl. H. Schilling, 'Die Geschichte der nördlichen Niederlande und die

- Moderniseringstheorie', in: *Geschiede und Gesellschaft* 8 (1982) 475-517.
- ¹⁷ Zie M. Gijswijt-Hofstra (ed.), *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de 16e eeuw tot heden* (Hilversum 1989).
- ¹⁸ D. J. Roorda, *Partij en factie* (Groningen 1978).
- ¹⁹ Vgl. de opmerkingen over het verschil tussen Nederland en Engeland bij S. Schama, *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (Fontana 1988) 96-97. Schama verklaart het verschil m.i. te exclusief in culturele termen.
- ²⁰ M. Prak, 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 165-173; N.C.F. van Sas, 'Tweedragt overal. Het patriotisme en de uitvinding van de moderne politiek', in: H. Bots en W. W. Mijnhardt (ed.), *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme* (Amsterdam 1988) 18-31; W. Ph. te Brake, *Regents and rebels. The revolutionary world of an 18th-century Dutch city* (Oxford 1989).
- ²¹ C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebeseft der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht 1983).
- ²² Zie over de gecompliceerde verhouding tussen het patriottisme en de verschillende gezindten de bijdragen van A.W.F.M. van de Sande, J. van den Berg en R.G. Fuks-Mansveld, in: Th.S.M. van der Zee e.a. (ed.), *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988).
- ²³ Rogier noemde het 'oecumenische gezindheid': L.J. Rogier, 'Uit verdeeldheid tot eenheid', in: G.A.M. Beekelaar e.a. (ed.), *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1975) 406.
- ²⁴ Engelse bezoekers viel dit verschil ook op, vgl. J.P. Mahaffy en J.E. Rogers, *Sketches from a tour through Holland and Germany* (London 1889) 59-60.
- ²⁵ Ik heb dit elders uitvoeriger besproken: S. Stuurman, 'John Bright and Samuel van Houten. Radical liberalism and the working classes in Britain and the Netherlands, 1860-1880', in: *History of European ideas*, 11 (1990) 593-604.
- ²⁶ Ik heb dit probleem elders in een breder verband behandeld: S. Stuurman, 'Nineteenth-century liberalism and the politics of reform in Britain and the Netherlands', in: *Anuario del departamento de historia* II (Madrid 1990) 153-170.
- ²⁷ Vgl. daarover H. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Amsterdam 1986); voor Duitsland b.v. U. von Hehl, 'Die Zentrumsparthei – Ihr Weg vom Reichsfeind zur parlamentarischen Schlüsselstellung in Kaiserreich und Republik', in: H.W. von der Dunk en H. Lademacher (Hrsg.), *Auf dem Weg zum Modernen Parteienstaat* (Melsungen 1986) 97-120.
- ²⁸ Ik heb deze problematiek elders uitvoerig besproken: S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1983).
- ²⁹ Vgl. O. Banks, *Faces of feminism* (Oxford 1981); T. de Bie en W. Fritschy, 'De wereld van reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', in: *Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1985) 30-58.
- ³⁰ J. R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian society. Women, class and the state* (Cambridge 1980); D. Sijmons, *De prostitutie-quaestie, 1878-1911* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1976).
- ³¹ B. G. Smith, *Ladies of the leisure class. The bourgeoisie of northern France in the 19th century* (Princeton 1981).

- ³² Een samenvattende studie over deze ontwikkeling in de SDAP bestaat helaas nog niet.
- ³³ De inzichten die in de literatuur over het nationalisme ontwikkeld zijn, zouden ook op de verzuiling toegepast kunnen worden. Zie b.v. B. Anderson, *Imagined communities* (London 1983); E. Hobsbawm en T. Ranger, *The invention of tradition* (Cambridge 1983).
- ³⁴ Dit is de voornaamste conclusie van R. J. Evans, *The feminists* (London 1977).
- ³⁵ Vgl. de cijfers in M. Pugh, *The making of modern British politics, 1867-1939* (Oxford 1982) hfst. 12.
- ³⁶ Vgl. de cijfers in de appendix bij V. R. Lorwin, 'Belgium. Religion, class, and language in national politics', in: R. A. Dahl, *Political oppositions in western democracies* (New Haven/London 1966) 147-187, 412.
- ³⁷ U. von Hehl, 'Zentrumspartei', in: *Auf dem Weg zur Modernen Parteienstaat*, 106; S. Stuurman, 'Kirche und Arbeiterschaft', in: *ibidem*, 173-190, i.h.b. 185-187.
- ³⁸ Ik heb dit elders uitvoeriger beargumenteerd; S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', in: *Kleio* 25 (1984) 6-13; vgl. ook het thema-nummer van *Groniek* over de jaren vijftig (nr. 106, 1989).
- ³⁹ *God in Nederland* (Amsterdam 1967) 160-161.
- ⁴⁰ P. Doorn en Y. Bommeljé, *Maar... men moet toch iets wezen; nieuwe gegevens over ontkerkelijking in Nederland* (Uitg. Hum. Verb., Utrecht 1983) 17-19.
- ⁴¹ P. Stouthard en G. van Tillo (ed.), *Katholiek Nederland na 1945* (Baarn 1985) 125.
- ⁴² L. Stone, 'The Road to Polygamy', *New York Review of Books*, maart 1989.
- ⁴³ H.J. Hofland, *Tegels lichten* (Amsterdam 1972).

‘VAN DE DORSPASTORIE NAAR HET TORENTJE’

*Kerken en de macht der confessionele partijen**

P. Luykx

Op een spotprent van Albert Hahn ziet men Abraham Kuiper, half dominee, half circusclown, balancerend op het slappe koord, op weg van zijn pastorie in Beesd naar het Haagse regeerkasteel. Verbeeldt deze prent een theorie of opvatting? Men zou het haast denken, nu historici de laatste tijd als om strijd benadrukken dat bij Kuiper en de zijnen het godsdienstig element overheersend was of althans een bijzonder ruime plaats innam,¹ zoals dat eveneens gold voor andere protestanten en voor de katholieken die na hem in beweging kwamen. Of is dit misschien alleen een reactie op een historiografie waarin de sociaal-economische achtergronden wat veel nadruk kregen? Hoe dit zij, er is reden genoeg om nader bij het onderwerp stil te staan. Van godsdienst naar kerk *il n'y a qu'un pas*, zodat nog heel recent kon worden vastgesteld dat kerk en verzuiling de belangrijkste bronnen van een eeuw confessionele politieke macht vormen.²

Dit artikel is gebaseerd op wat aan verspreide gegevens in de literatuur te vinden is; samenvattende studies over het thema bestaan er bij mijn weten niet. Des te duidelijker moet worden vastgesteld dat hier vooral de vraag naar de houding der kerken ten opzichte van de betrokken partijen als machtsinstanties aan de orde komt, en kwesties als kerkelijke invloed op ideologie, programmatiek en beleid niet of slechts zijdelings worden aangeroerd. Daarbij wordt van de opvatting uitgegaan dat kerken evenzeer door bevordering van confessionele als door bestrijding van andere partijen de macht van de eerste hebben versterkt. Hieruit volgt de indeling van deze bijdrage. In een eerste paragraaf wordt de houding van de kerken, de Gereformeerde Kerken, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Katholieke Kerk, tegenover de confessionele partijen besproken; in een tweede de kerkelijke opstelling tegenover andere partijen en bewegingen: dissidente partijen, het socialisme, het nationaal-socialisme. In een korte, laatste paragraaf wordt het einde van de relatie besproken en worden nog enkele afsluitende opmerkingen gemaakt.

Kerken en partijen onder elkaar

De oorsprong van de bijzondere band tussen enkele kerken en politieke partijen lag niet bij de kerken, of om het met het Kuyperiaanse onderscheid te zeggen, niet bij de kerk als instituut, maar bij de kerk als organisme, dat is bij christenen

die door hun werken een christelijke cultuur en samenleving zouden voortbrengen. Moet er in dit verband een naam genoemd worden, dan is het zonder twijfel die van Groen van Prinsterer. Twee typeringen kunnen het punt in kwestie verduidelijken. Volgens de liberaal Buys was het Groen die zijn geloofsgenoten ertoe had gebracht 'hun kerkelijk leven ook op staatkundig gebied te openbaren',³ en zelf omschreef hij zich als 'een staatsman niet, een evangeliebelijder'. Groen heeft zijn vanzelfsprekende plaats in de beweging van het Reveil, die een herontdekking van de calvinistische orthodoxie koppelde aan een versteviging van de band tussen leer en leven in conservatieve zin. Daarmee richtte het Reveil zich tegen de verstarring in de Nederlandse Hervormde Kerk, die door het Reglement van 1816 teruggebracht was tot een centralistisch bestuurslichaam dat geen greintje voeling had met theologie en geloofsleven. Bleef het Reveil, waarin zich vooral de culturele elite en leden van de hoge burgerij bewogen, binnen het kerkverband, dominee De Cock en de zijnen keerden de Hervormde Kerk de rug toe en beschouwden zichzelf als de ware kerk van Christus, die de oude, Gereformeerde Kerk in Nederland zou moeten herstellen.

Zo liepen de protestanten duidelijk voorop: een omstandigheid die bij de verklaring van wat later verzuiling ging heten nogal eens over het hoofd wordt gezien. Op katholieken werkte het protestantse Reveil en de daarop volgende machtsontplooiing als een rode lap op een stier. Zij hadden voor en trouwens nog na de emancipatie-acte van 1796 zo een en ander meegemaakt; hoe het gevaar van protestantse overheersing te keren, was voor hen een levensvraag. Zulke emancipatiemotieven verbonden zich hier met een meer algemene versterking van kerkelijk en godsdienstig leven, enerzijds als gevolg van de pauselijke en conservatieve reactie op verlichting, revolutie en liberalisme, anderzijds als gevolg van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.

Gemeenschappelijk aan de protestantse en katholieke beweging was dat de betrokkenen met al dat godsdienstig elan ook de samenleving en de politiek in wilden. Ze spraken er voortdurend van dat iedereen zich moest bekenen en dat de wereld herkerkend moest worden. Duidelijk was, dat aan godsdienst en kerk op die manier nieuwe energie zou toevloeien en dat zij, vooroplopend in de strijd tegen de geest der eeuw, gereede kans op overleven en meer dan dat zouden hebben. Wringen ging de schoen toen de dominees, priesters en gelovigen de politiek, en vooral toen ze de politieke partij in hun strevingen gingen betrekken. Want ook het politieke leven was zich in de laatste decennia van de eeuw in hoog tempo aan het moderniseren: uitbreiding van het kiesrecht, oplossing van het sociale vraagstuk, mate van overheidsinterventie in het maatschappelijk leven, daar ging het in de politiek om. Zou het echter ooit mogelijk zijn om op basis van een confessie programma's en partijen van de grond te tillen die de heterogeen samengestelde groepen gelovigen zouden kunnen binden? Gingen zulke strevingen naar confessionele vormgeving van moderne staat en maatschappij niet ver uit boven hetgeen een godsdienstig reveil kon bewerken? Zouden de institutionele kerken aan de spanningen die dergelijke operaties met zich mee zouden brengen, niet eerder bezwijken dan dat ze vanuit de godsdienstige bewegingen tot nieuw leven zouden kunnen worden gebracht?

In gereformeerde kring

Richten we eerst de blik op de beweging van Abraham Kuyper,⁴ dan blijkt al direkt dat dergelijke vragen van belang zijn. Het is immers interessant om te zien hoe in gereformeerde kring de laatste tijd het overgeleverde beeld van Kuyper als de succesvolle leider van een door hem op de been gebrachte, achtergebleven groep aan het wankelen wordt gebracht. Hier zijn opvallend duidelijk de gevolgen merkbaar van alle kritiek op isolement, afscheiding en verzuiling, die sinds de jaren zeventig ook in de gereformeerde wereld om zich heen heeft gegrepen. Vooral wordt er nu op gewezen dat de oorspronkelijke bedoelingen van Kuyper volstrekt tegengesteld waren aan de werkelijkheid van afscheiding en isolement waartoe zijn optreden uiteindelijk wel heeft geleid, en dat de gereformeerde leider zelf zich van een en ander ook zeer bewust is geweest. Zo wijst J.H. Prins er op, dat Kuyper tegen het einde van zijn leven is teruggekomen op de idee dat uit 'de beginselen' systematisch een politiek programma zou zijn af te leiden. Wel kan christelijke religie het staatsleven verheffen, zo citeert hij Kuyper in 1916, 'nooit daarentegen alsof het Evangelie architectonisch de structuur van het Staatslichaam ontwierp en vaststelde.' De tenuitvoerlegging van *Ons Program* is mislukt, zo weet Kuyper, en op die manier kan de schrijver diens ontwikkeling schetsen als 'van te hooggestemde verwachtingen inzake een eigen integraal politiek stelsel naar groeiende werkelijkheidszin.'⁵ Ook G. Schutte heeft herhaaldelijk gewezen op het verschil tussen Kuypers doelen, die gericht waren op herkerstening door middel van een heropleving van het calvinisme, en de werkelijkheid van het beperkte groepssucces voor de kleine gideonsbende zelf.⁶ De meest vèrgaande herziening treft men aan bij enkele kerkhistorici en theologen. Zo stelt G. Augustijn, dat de hele notie van de antithese een produkt is van de partijpolitieke polemieken rond het niet erg succesvol optreden van Kuypers kabinet, pas toen door de oppositie is uitgelokt en zo dus helemaal niet behoort tot Kuypers oorspronkelijk gedachtengoed.⁷ Ook C.W. van den Berg onderstreept de alles beheersende betekenis van het concept van de kerk als organisme en van de gemene gratie in Kuypers theologie, terwijl hij isolement en antithese slechts tijdelijke middelen acht: *retirer pour mieux sauter* – en in die geest heeft ook Kuyper zelf zich uitgesproken.⁸ Beide laatste schrijvers leggen er bovendien sterk de nadruk op dat kerkelijke afscheiding nooit Kuypers bedoeling is geweest, dat integendeel reformatie van de Hervormde Kerk hem voor ogen stond, en dat ook onder dit opzicht de leider zijn greep op de gang van zaken heeft verloren.⁹

De uitweiding is van belang omdat al deze geluiden ons er te meer van overtuigen dat de werkelijke verhoudingen in de gereformeerde beweging al vrij spoedig, nog tijdens Kuypers leven, een heel ander beeld toonden dan de strevingen en bedoelingen die hij verwoordde en propageerde. Er gaapt een kloof tussen de theoretische en theologische onderscheidingen die Kuyper voortdurend aanbracht en waarmee hij zijn beweging ruimte en aanpassingsmogelijkheden kon geven enerzijds, en het leven in gereformeerde kring anderzijds. Wel onderscheidt hij de kerk als instituut en als organisme en wijst zo de christenen taken in de wereld; zelfs verbiedt artikel 30 van de kerkorde bemoeienis met de politiek maar in de praktijk maken gereformeerde kerken en Anti-Revolutionaire Partij deel uit van een en dezelfde beweging, wijzen in dezelfde richting en steunen elkaar in het bereiken van de gemeenschappelijke doeleinden. Zo is het ook

gesteld met de soevereiniteit in eigen kring, die heel wel begrepen kan worden als aanpassing aan differentiatie en pluralisme van moderne verhoudingen; maar tegelijk is in alle kringen, ook die van de politiek, de 'ere Gods', de verwerkelijking van de goddelijke ordinantiën, laatste doel waar alle betrokkenen zich voor dienen in te spannen, en dat beperkt in de praktijk uiteraard aanzienlijk de autonomie van de kringen.

Wil men de nauwe banden verklaren die de verschillende sectoren van het gereformeerde leven met elkaar verbonden en die het mogelijk maken te spreken van een hechtere eenheid van kerk en politieke partij dan waar ook in de drie grote, confessionele kringen wordt gevonden, dan is op verschillende factoren te wijzen. Allereerst op de traditie van het sterke leiderschap, waarin vooral Kuiper zelf uitblonk. In alle belangrijke sectoren was hij het, die de initiatieven had genomen, en hij was het die langdurig en stevig aan de touwtjes bleef trekken. Hij had *De Standaard* opgericht, voerde de redactie aan, en liet zijn mening over duizend en een dingen via de bekende driestarren duidelijk horen. Hij was de oprichter van de Vrije Universiteit en toonde daar regelmatig wie de baas in huis was. De Savornin Lohman, die er doceerde, ondervond het aan den lijve toen hij in de jaren negentig in politiek opzicht steeds duidelijker tegenover Kuiper kwam te staan en daarom over zich verordonneerd kreeg dat de gereformeerde beginselen in zijn onderwijs onvoldoende herkenbaar waren.¹⁰ En ook de partij en doeleantie had Kuiper tot stand gebracht. De partij in 1878, en het jaar daarop had hij *Ons Program* geconcipeerd, een zeer uitvoerige toelichting op en verdediging van het partijprogram, op basis van de beginselen 'voor het geheel van ons staatsbeleid'. Anders dan Groen was Kuiper van mening dat zo'n rijk met kerkhistorische en theologische uitweidingen gelardeerde uiteenzetting van een programma voor de moderne politiek nodig was. En tenslotte de kerk: ook hier was het Kuiper zelf die de leiding had bij het uitdagen van de hervormde kerkorganen in Utrecht en Amsterdam, tot en met de paneelzagerij toe. Maar ook na de vestiging van de 'vrije kerk' en de afrekening met de dominocratie, zoals hij het noemde, aarzelde hij niet op belangrijke momenten persoonlijk in te grijpen, zoals bleek uit de hoofdrol die hij speelde bij het schrappen van de eenentwintig woorden uit artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis waartoe de synode in 1905 besloot.

Hoewel het in dit verband niet onvermeld mag blijven dat Colijn in deze kring dus op een traditie van krachtig en veel omvattend leiderschap kon teruggrijpen, is voor de continuïteit van het systeem als geheel de aanwezigheid van een zeer coherente groep 'voormannen' van minstens even veel belang geweest. In een sociologisch-historische studie heeft D.Th. Kuiper van deze elite overtuigend aangetoond dat het hier om een groep van enkele honderden gereformeerde leiders ging, gekenmerkt door tendenzen van oligarchisering en accumulatie van functies in de verschillende sectoren van politiek, wetenschap en kerk, 'interlocking directorates'. Er kwamen talrijke familiebanden voor onder de voormannen, die in heel wat gevallen hun zonen in dezelfde gereformeerde wereld eveneens carrière zagen maken. Hoewel deze aflossing van de wacht niet voor de volle honderd procent geslaagd mocht heten, er in de politieke sector nog lange tijd nogal wat hervormden optraden, en zich tot 1930 ter rechterzijde onder hen zekere tendenties naar de kleine gereformeerde kerkjes toonden, kan men toch veilig vaststellen dat deze twee generaties omvattende, talrijke sleutelposities

bekledende elite voor de samenhang van de gereformeerde groep, ook terzake van politiek en kerk, van de grootste betekenis is geweest.¹¹

En tenslotte zijn daar de mannenbroeders en hun gezinnen. Dat deze wijdere aanhang zich in hoge mate bij de gereformeerde zaak betrokken voelde, lag wel vooral aan Kuypers opzet van partij en kerk. Van de partij had hij direkt een moderne partij gemaakt, compleet met afdelingen en partijvergaderingen, de eerste moderne partij van het land. En zijn doeleinde had ten doel gehad de centralistische bureaucratie van de Hervormde Kerk te confronteren met het herstel van de levende gemeenten aan de basis van het kerkelijk leven, waardoor de presbyteriaanse traditie van de oude Gereformeerde Kerk in ere werd hersteld. Door dit alles moet de motivatie en het engagement van althans delen der gereformeerden krachtig zijn bevorderd.

Inmiddels zal het probleem dat rijst bij een karakterisering van de nauwe band tussen kerk en partij in gereformeerde kring wel duidelijk geworden zijn: schaarsheid van gegevens, aan de hand waarvan de wederzijdse betrekkingen op landelijk niveau hard gemaakt zouden kunnen worden. De verklaring voor deze omstandigheid ligt echter precies in de Kuyperiaanse principes waar eerder sprake van was, de onderscheiding in autonome kringen, die het bij voorbeeld een synode verbood openlijk tot het stemmen op de ARP aan te sporen. Om de werking van het systeem te verduidelijken mag hier daarom nog kort op het belang van lokale studies worden gewezen waarin men soms veel verduidelijkt krijgt van wat in officiële documenten duister blijft.¹²

Van de werking van sociale controle door middel van kerkelijke tuchttoefening krijgt men uit Verrips' dissertatie over een dorp in de Alblasserwaard, vooral uit het gedeelte over de jaren tussen 1890 en 1940, al een heel goed idee,¹³ met name omdat men daar ziet dat de tucht niet alleen op zuiver godsdienstig gebied, maar ook ten aanzien van kermisbezoek, ruzie en buitenechtelijk geslachtsverkeer geïnfuseerd werd, en dat de gereformeerde kerkeraad er, anders dan de hervormde, buitengewoon actief in was. Vooral echter Bevaarts studie over een Hollands dorp in ongeveer dezelfde jaren demonstreert overvloedig hoe de kerkeraad op wel alle terreinen van het leven zijn gezag deed gelden en daarbij van alle gradaties tuchtmaatregelen gebruik maakte, van uitsluiting van het avondmaal tot afsnijding als lidmaat toe.¹⁴ Uitvoerig en gedetailleerd doet de schrijver de procedures tegen 'Jacob S.' uit de doeken, waarbij de lezer onwillekeurig reminiscenties krijgt aan Josef K... Voor het verband van dit opstel zijn niettemin de verwijzingen naar de grensoverschrijdingen door de kerkeraad het meest illustratief: zonder een greintje respect voor de soevereiniteit van de politieke 'kring' zette hij AR-gemeenteraadsleden met verklaringen onder druk, nam tuchtmaatregelen tegen gemeenteleden die bij verkiezingen niet hadden durven stemmen, waardoor AR-kandidaten hun zetel waren misgelopen, trachtte de burgemeester als ouderling binnen te halen en kreeg op die manier inderdaad na enige tijd een meerderheid van ARP-ers in de gemeenteraad voor elkaar. Bij dat alles speelde de dominee in de combinatie van kerkelijk leider, verantwoordelijke van de woningbouw- en andere sociale organisaties en van de AR-kiesvereniging de hoofdrol. Klaarblijkelijk diende men evenmin op te zien van een veroordeling door de kerkeraad van een staking van landarbeiders als van het uitsluiten van vakbondsleden uit zijn midden.¹⁵

Het zal wel geen enkele onderzoeker gegeven zijn de precieze verhouding

van overtuiging-in-consciëntie en gewetensdwang onder het gereformeerde electoraat te benaderen. Voor ons doel is het op dit moment voldoende vast te stellen dat beide factoren hebben bestaan en hun effect hebben gehad. Dit laatste kan twijfelloos en heel precies worden aangeduid in de vorm van de index van politieke orthodoxie, dit is het percentage kerkleden dat op de 'eigen partij' heeft gestemd. De p.o.-index kan eenvoudig worden berekend met behulp van cijfers uit de volkstellingen en de verkiezingen. Uit de dissertatie van Van Spanning worden hier twee tabellen overgenomen, waarvan de tweede de p.o.-index is, maar ook de eerste het bekijken waard is. De tabel betreft slechts één tijdstip, de verkiezingen van 1929, maar dat tijdstip ligt midden in de periode die hier ter sprake is.¹⁶

Procentuele verdeling politieke partijen naar kerkelijke gezindte

	Geref.	N.H.	R.K.	overig geen	
ARP	67	29	–	4	100
CHU	–	95	–	5	100
RKS	–	–	98	2	100
Overig	–	49	9	42	100

Procentuele verdeling kerkelijke gezindte naar politieke partijen

	ARP	CHU	RKS	overig	
Gereformeerden	100	–	–	–	100
Ned. Hervormden	9	27	–	64	100
Rooms-Katholieken	–	–	87	13	100
Overig	2	2	2	94	100

Bron: H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980)* (z.p., z.j. (Leiden 1988)), 428.

Volgens deze berekening stemden in 1929 alle gereformeerden op de ARP, terwijl die partij ook vanuit de Hervormde Kerk nog de nodige stemmen kreeg. Het lijkt nauwelijks twijfel of het allergrootste deel daarvan was afkomstig van de Gereformeerde Bonders, gereformeerden die overtuigingen als die van de doleantie huldigden maar zich niet van de oude volkskerk wilden losmaken.

In hervormde kring

De tabellen verduidelijken intussen nog iets heel anders. Leden van de Hervormde Kerk, die omstreeks 1930 meer dan één-derde van de Nederlandse bevolking omvatte,¹⁷ stemden gespreid over alle grote partijen behalve de katholieke, en voor twee-derde zelfs op 'overig', dat zijn hoofdzakelijk de liberale en socialis-tische partijen. Voor een flink deel van het Nederlandse electoraat heeft dus steeds gegolden dat zich het probleem van de nauwe band tussen kerk en politieke partij niet voordeed. Aan de andere kant is er één partij, de Christelijk-Historische Unie, die toen en ook eerder en later haar stemmen bijna voor honderd procent uit het hervormde electoraat kreeg. De achtergrond van deze situatie wordt natuurlijk in de eerste plaats gevormd door de omstandigheid dat de Hervormde Kerk, zoals al vastgesteld, geen echte kerk was, maar slechts een administratief lichaam, waarin zich heel verschillende godsdienstig-theologische richtingen hadden ont-wikkeld, zodat modernen, ethischen en confessionelen voor een deel ook wel in bepaalde organisatorische verbanden thuis waren. Direct met deze situatie hing overigens de snel stijgende ontkerkelijking samen; tussen 1920 en 1930 was die verdubbeld tot bijna vijftien procent van de bevolking, goeddeels ten koste van het ledenbestand van de Hervormde Kerk.¹⁸ Vooral echter ook als reactie op de afscheidingsinitiatieven van Kuypers en de zijnen kreeg enerzijds vanuit de confessionele hoek in de Hervormde Kerk en anderzijds vanuit de rechtervleugel van de Anti-Revolutionaire Partij een conservatief alternatief voor Kuypers strevingen vorm.

Zo heel anders als de beoordeling van Kuypers optreden in de historiografie is geworden, zo opvallend is de positieve belangstelling en herwaardering die voor de voorstanders van dit alternatief aan de dag wordt gelegd. Behalve voor Groen, 'een staatsman ter navolging',¹⁹ geldt dat met name voor De Savornin Lohman en Ph. Hoedemaker, wier betekenis zojuist door middel van twee bundels opnieuw in het licht is gesteld.²⁰ De laatste was een vooraanstaand theoloog, die als zodanig korte tijd aan Kuypers universiteit had gewerkt, maar daar was vertrokken voordat het tot een conflict kon komen. Hoedemaker wilde de schei-ding tussen kerk en staat principieel teniet doen door van de overheid te eisen dat zij haar neutraliteit zou afleggen en zich de uitspraken van de kerk zou aantrek-ken. Van de ene kant vereiste dat een kerk die weer zou belijden en vanuit de belijdenis tot samenleving en overheid spreken, en dat was alleen door een grondige reformatie van de Hervormde Kerk bereikbaar. Aan de andere kant zou die overheid òltijd naar de Kerk moeten luisteren, ongeacht de occasionele samenstelling van het parlement, de kleur en majoriteit van de daar vertegenwoor-digde politieke partijen en dus van de regering. Het ging om 'heel de Kerk en heel het volk', die rechtstreeks in een specifieke verhouding met de overheid traden. Zo was deze opvatting in alle opzichten een alternatief voor die van Kuypers, want deze had de overheid alleen aan de goddelijke ordinantiën gebonden willen zien door 'de consciëntie van de overheidsdienaren' en voorts kerk en staat voor gescheiden gehouden. En omdat volgens dit model de kerk namens het hele volk zou moeten spreken, waren doeleantie en afscheiding uit den boze; de reformatie moest binnen in de kerk plaatsvinden.

De kerk die Hoedemaker voor ogen stond, was overigens exclusief de oude Nederlandse Hervormde Kerk. Katholieken kwamen in zijn kraam niet van pas. Nederland was een protestantse natie en het ging er om dat karakter door de

moderniteit niet aan te laten tasten. Daarom ook diende artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis voluit te worden gehandhaafd.

Het heeft de rechtzinnige en rechtlijnige Hoedemaker niet aan enige zelfkennis ontbroken, want van zichzelf moet hij ooit hebben opgemerkt dat hij was als een zeeman die wèl op kompas kon varen, maar het laveren niet machtig was.²¹ Dat gebrek werd dan heel aardig opgevangen door De Savormin Lohman. Deze pragmatische, gematigde en conservatieve aristocraat heeft er, geheel in de traditie van het protestantse regentendom, voor gezorgd dat Hoedemaker en de andere theologen en dominees uit zijn omgeving, ook weer niet àl te veel invloed kregen. Lohman hield, geheel in Groens traditie, levenslang vast aan zijn adagium: 'De kerk verdeelt, het Evangelie verenigt.'²²

In kringen op de rechtervleugel van de ARP kregen Hoedemakers opvattingen in de jaren rond 1900 steeds meer invloed en van daaruit werden ze mee opgenomen in het programma van de eindelijk in 1908 tot stand gekomen Christelijk-Historische Unie. Zo is deze partij dus geenszins de politieke arm van de Hervormde Kerk te noemen, op de wijze waarop men iets dergelijks van de verhouding van de ARP en de Gereformeerde Kerken zou kunnen zeggen. Wel was en bleef de Unie verbonden met een theologisch-kerkelijke heropleving in bepaalde kringen van de Hervormde Kerk, die zich de effecten van de geestelijke en staatkundige vernieuwing echter niet langs de moderne weg van confessionele politieke partijen e.t.q. voorstelde, maar heel traditioneel via een direkt aan de kerk gebonden overheid. De distantie van parlementaire verhoudingen, de voorkeur voor een sterke overheid en het langdurig voorkomen van regicentrische ideeën in Unie-kring liggen in het verlengde hiervan. In de coalitie van rechtse partijen was de CHU, met haar afkeer van de op segmentering bedachte partners en bovendien met haar antipapistische tradities, de zwakke stee. Onder haar aanhang trof men gelijkelijk voorkeuren voor christelijke zogoed als voor algemene organisaties aan, maar wanneer in het laatste type socialistische ideeën de overhand hadden, kozen aanhangers van de CHU voor de christelijke variant, zoals het geval was bij de vakcentrales; het conservatisme won het dan van de afkeer van christelijk isolement.

Mede onder invloed van de theologie van Karl Barth openbaarde zich in de jaren dertig in de Hervormde Kerk opnieuw een streven naar herstel en opbouw.²³ Toen daar tijdens de bezettingsjaren bovendien de uitdaging van de nationaal-socialistische bedreiging van kerk en christendom bij kwam, leidde dat tot een complete regeneratie die na de oorlog uitmondde in een 'nieuwe koers': de Christus belijdende volkskerk die zich een herkerstening van de samenleving ten doel stelde. Behalve dat er voor het eerst sinds 1618 een Generale Synode bijeenkwam, een nieuwe belijdenis werd opgesteld en een nieuwe kerkorde tot stand kwam, bracht deze heropleving een versterkte afwijzing van het christelijk, partij-politiek isolement met zich mee en een krachtige veroordeling van de antithese. Dat betekende onder andere dat er vanuit dit reveil lijnen naar de doorbraakbeweging konden gaan lopen. In 1955 richtte de Hervormde Kerk zich vanuit hetzelfde perspectief met een uitgebreid adres tegen het bisschoppelijk mandement; daarin werd het episcopaat voorgehouden dat 'de keuze voor een bepaalde politieke partij [...] een zaak van het gelovig geweten van de enkeling' was.²⁴ Daarnaast kreeg de eigenlijke heropleving gestalte in een stroom documenten die verschillende kerkelijke organen over tientallen onderwerpen, gods-

dienstige en profane, kerkelijke en staatkundige, tot overheid en samenleving gingen richten, en maakte de Hervormde Kerk daarmee duidelijk wat zij wilde zijn: Kerk in de samenleving.²⁵

In katholieke kring

Tegenstellingen tussen een meer open, democratische richting die uit is op de aanpassing aan de eisen van de moderne tijd, en een die conservatiever is en tot veel minder concessies bereid, treft men net als onder de protestanten ook in katholieke kring aan. Alleen was hier de traditie van het behouden van eenheid zó sterk, dat het eerder tot géén partij kwam dan tot twee. Die situatie bleef bestaan tot de jaren na de pacificatie van 1917. Pas toen waren de omstandigheden dwingend genoeg om tot een katholieke eenheidspartij aanleiding te geven, maar alweer in het midden van de jaren vijftig spande de kerk zich voor de láátste maal in om de partij uit de moeilijkheden te helpen waarin ze was verzeild geraakt.

Kuypers tegenvoeter aan katholieke kant was Schaepman, die de eenheid levenslang tevergeefs heeft nagestreefd. Pas na zijn dood kwam het tot een landelijke organisatie van katholieke kiesverenigingen en pas in 1926 tot een partij-organisatie. Bij zijn initiatieven kon Schaepman zich laten inspireren en leiden door het zogenoemde open katholicisme van Leo XIII. ‘’s Pausen Zwitser’ is hij door de Romeins getypeerd,²⁶ en van zichzelf getuigde hij aan het einde van zijn leven: ‘Een man van den Paus ben ik geboren’.²⁷ Voor wat betreft de leoninische beweging moet men zich overigens goed realiseren dat de openheid naar de wereld maar mondjesmaat aanpassing van de kerk aan de wereld inhield, en minstens zozeer bedoeld was om vanuit de kerk de wereld in katholieke geest te beïnvloeden.²⁸ Duidelijk blijkt dat bij voorbeeld uit het voortdurend spreken over de noodzakelijke bevordering van de christelijke democratie, die echter vooral sociale activiteit voor en door de werkmansstand moest betekenen en, zoals de encycliek *Graves de communi re* uit 1901 stelde, geenszins het vormen van christen-democratische politieke partijen impliceerde. Juist zoals het geval was bij conservatieve protestanten, gold ook hier dat een politieke partij per definitie een modern ding was, actief op het niveau van de verfoeide liberaal-neutrale staat, terwijl er in conservatieve ogen maar één optiek was van waaruit de wereld bekeken en behandeld moest worden, de godsdienstig-kerkelijke.

En toch wilde Schaepman een partij. Dat werpt de vraag op of die Romeins-leoninische oriëntatie niet ook andere dan principiële achtergronden had. Dat had ze, en wel strategische. Door zich als man van de paus te profileren kon Schaepman zich tegenover zijn Nederlandse geloofsgenoten, van hoog tot laag, legitimeren, en bovendien kon de pauselijke doctrine van het uit Rome gepropageerde neothomisme – theologisch voertuig voor de aanpassingsrichting²⁹ – een gemeenschappelijk ideologisch en programmatisch uitgangspunt vormen voor de politieke samenwerking die hij nastreefde. Omdat gerichtheid op paus en Vaticaan tegen het einde van de eeuw voor iedere katholiek sowieso al voor de hand lag, moest Schaepman zich wel ultra-ultramontaans opstellen om het strategisch voordeel zo groot mogelijk te doen zijn.

Toen aartsbisschop Van de Wetering in 1913 in een gedenkboek schreef, dat al hetgeen in de voorafgaande decennia bereikt was, op de inspanning van ijverige priesters en gelovigen was terug te voeren, had hij voor wat de politieke partij-in-wording betreft in ieder geval in zoverre gelijk dat de bisschoppen daar nooit

ook maar het geringste aan hadden willen bijdragen. Schaepman is door hen op geen moment geholpen, integendeel, hij is door sommigen van hen grondig tegengewerkt. Dat geldt vooral de Haarlemse bisschop Bottemanne, *nomen est omen*, door Bornewasser getypeerd als een uiterst conservatief, antileoniaanse potentaat, die erop uit was en erin slaagde het episcopaat te overheersen.³⁰ Ten aanzien van dienstplicht, kiesrecht of leerplicht huldigde hij de gewone conservatieve ideeën; door een publieke uitspraak droeg hij in 1891 bij tot de verkiezingsnederlaag van de coalitie; en in 1894 legde hij Schaepman een tijdelijk spreekverbod op om te voorkomen dat Takkiaans ideeëngoed in zijn bisdom zou worden verspreid; de aartsbisschop volgde zijn voorbeeld. Een lichte verbetering in de verhoudingen vanaf het begin van de eeuw moet men niet overdrijven, want nog in 1903 verzetten de bisschoppen zich gezamenlijk tegen de Schaepmanniaan Aalberse, terzake van zijn plannen tot een Katholieke Sociale Actie, omdat het initiatief van de kamerclub, lees: de katholieke politiek, was uitgegaan.³¹ Zij konden voor hun verzet overigens verwijzen naar de eerder genoemde pauselijke encycliek van 1901.

Ter verklaring van het bisschoppelijk gedrag kan nog in het midden worden gebracht dat met name ook Schaepmans coalitiestrevingen hun niet zinden. Het protestantisme was nu eenmaal de ervvijand en daar werkte je niet mee samen. Voor het overige was het echter zonder meer het bisschoppelijk conservatisme dat de achtergrond vormde voor hun onthouding en tegenwerking. Op twee punten mogen hier nog kort enkele onderzoeksresultaten uit de recente historiografie worden vermeld, die de opstelling van de bisschoppen kunnen verduidelijken.

Enkele studies over katholieke, conservatieve kamerleden roepen het beeld op van initiatiefrijke en overtuigde katholieken die ook bereid waren voor de katholieke zaak hun nek uit te steken en katholieke belangen te verdedigen, een en ander in de traditie van het vroegere papo-thorbeckianisme.³² Figuren als Van Son, Ruijs de Beerenbrouck sr. en Haffmans³³ stonden als één man voor het behartigen van het bijzonder onderwijs en bestreden de liberale initiatieven in dit opzicht krachtig. Zij toonden zich openlijk trouwe aanhangers van de paus en verdedigden het gezantschap en de pauselijke staat. Ze stelden de ambtelijke achterstelling van katholieken aan de kaak, steunden katholieke verenigingsinitiatieven en verdedigden zo de godsdienstvrijheid van 1848 'latiori sensu', en dat was in bisschoppelijke ogen eigenlijk voldoende. Bovendien hadden sommigen van hen uitstekende contacten met het koningshuis. Dat was belangrijk, want dat katholieken ultramontaans waren lag meer voor de hand dan dat ze monarchistisch gezind waren, en Van Son en Ruijs waren zo de levende bewijzen dat katholieken even vaderlandslievend konden zijn als protestanten. En *last but not least* onderhielden ze goede contacten met verschillende bisschoppen, van wie ze zich trouwe en gehoorzame volgelingen toonden. Kortom, het waren lieden aan wier loyaliteit niet de minste twijfel kon opkomen, en wier opvattingen over allerlei maatschappelijke zaken zeer veel dichter bij die van de doorsnee-bisschop lagen dan die van de half-modernistische Schaepman. Ook zij wilden meer politieke eenheid, maar dan, heel voor de hand liggend, als kerkelijke partij in de ruimere zin van het woord. Voor een bisschop die de tekenen van de tijd niet kon of wilde verstaan was er geen enkele aanleiding speciaal op Schaepman te mikken.

Daar komt nog bij dat op basis van enkele bijdragen van De Valk³⁴ thans van het episcopaat in deze decennia gesteld kan worden dat het erop uit was baas in eigen huis te blijven en dat het daarom in het geweer kwam tegen de aantasting van wat deze schrijver het door hen zelf te beheersen 'hiërarchisch-clericaal systeem' noemt. De bedreiging daarvan kwam uit Rome, van waaruit de door Schaepman zo vereerde Leo de wereldkerk een moderne en centralistische gedaante wilde geven met paus en curie als middelpunt en machtscentrum. Tegen de Vaticaanse diplomaten die met hun werkzaamheid dit doel dichterbij moesten brengen, pleegden ze waar mogelijk obstructie. Bij dat alles kon het bisschoppelijk wantrouwen tegen Rome aansluiten bij een lange traditie van ergernis over talrijke blunders van Italiaanse monsignori uit de tijd van de missiekerk, vóór het herstel van de hiërarchie. Zo blijft uit deze publikaties het beeld hangen van een tegenstelling tussen Rome, de internuntii en Schaepman enerzijds, en de bisschoppen en de conservatieve kamerleden anderzijds.

Wanneer echter in de jaren na 1917³⁵ het hele proces van katholieke partijvorming in een stroomversnelling komt, spelen de bisschoppen er een beduidende rol in. Algemeen kiesrecht en stemplicht en de daarmee samenhangende mobilisering van het katholieke electoraat vervulden de bisschoppen met zorg: zouden al die katholieke stemmen wel goed terecht komen? Zouden ze met name niet verkeerd terecht komen bij de sociaal-democratie, waarvan de leiding in november 1918 getoond had dat de revolutionaire tendens er nog lang niet was uitgestorven? Daar kwam bij, dat de verdeeldheid in katholieke kring ernstig om zich heen aan het grijpen was, deels geholpen door het nieuwe systeem van de evenredige vertegenwoordiging, dat de kans op succes voor dissidente partijtjes een stuk groter had gemaakt. Zowel ter rechter- als ter linkerzijde scheidden zich kleine groepen van de katholieke partij af, maar nog gevaarlijker was de interne tweedracht die zich binnen de partij manifesteerde als gevolg van het optreden van de zogeheten Michaëlisten die onder leiding van Veraart de nieuw te vormen partij een modern en democratisch aanzien wilden geven; er dreigde een totale scheuring. Binnen de partij werkten bovendien de tegenstellingen en ressentimenten door van de mislukking van een publiekrechtelijk organisatie-experiment in katholieke kring, dat hoopvol was begonnen, maar door de onwil van de katholieke werkgevers in een debâcle geëindigd.

Het is tegen deze achtergrond dat men het optreden van het episcopaat moet zien. Nu de katholieke eenheid zo fors werd uitgedaagd, nam het duidelijk stelling. In december 1918 werd het politieke monopolie van de Katholieke bond van kiesverenigingen, de voorloper van de katholieke partij, openlijk erkend; andere organisaties mochten zich niet met politiek inlaten. Eveneens in het openbaar spraken de bisschoppen zich voorts uit tegen het (rechtse) dissidentisme. In het conflict tussen partijleiding en Michaëlisten lieten zij bemiddelen door de grootseminarieprofessor, later bisschop van Haarlem, Aengenent. Ze probeerden zich te mengen in de samenstelling van de Hoge Raad van Arbeid, tot woede van Aalberse en Nolens,³⁶ en verboden iedere steun aan en samenwerking met de socialisten. Zo doortastend kwam hun optreden naar buiten over, dat er in 1922 in de Kamer rumoer over ontstond, en de regering over de op katholieke kiezers uitgeoefende druk vragen te beantwoorden kreeg.³⁷

Dit alles stak schril af bij het beeld dat de voorafgaande decennia hadden opgeleverd. Met aansporingen tot het bewaren van de politieke eenheid en

verbodsbepalingen van steun aan andere politieke stromingen werd in de jaren dertig de vrijheid van het katholieke electoraat verder beperkt. Het mandement van 1933, dat het meest omvattend was, werd jaarlijks van de preekstoel voorgelezen, welk gebruik na 1945 overigens niet meer werd hervat. Wel werden de katholieken vlak voor de verkiezingen in 1946 en in 1948 aangespoord op de katholieke partij te stemmen, maar in 1952 werd ook dit achterwege gelaten. Intussen had de bezettingstijd de bisschoppen de betekenis van een krachtig organisatieleven doen beseffen en vanaf de bevrijding kwam daar de uitdaging van doorbraak en communistisch eenheidsstreven bij, vooral in het zuiden van het land, en des te merkwaardiger was het dat de bisschoppen zich in die maanden van de herfst 1944 tot het voorjaar 1946 herhaaldelijk over de noodzaak van het herstel van het organisatieleven uitspraken, maar er voor wat betreft de politieke partij het zwijgen toe deden.³⁸

Dat dit eerder op gelegenheidsoverwegingen dan op principiële motieven heeft berust, wordt duidelijk uit het laatste optreden van de bisschoppen als helpers van de katholieke-partij-in-nood, in de eerste helft van de jaren vijftig.³⁹ Opnieuw had zich een deel van de rechtervleugel afgesplitst en bovendien dreigden daar nog meer moeilijkheden te ontstaan door het optreden van de groep-Steenberghe, terwijl zich ter linkerzijde afbrokkeling naar de Partij van de Arbeid voordeed, waar de Katholieke Werkgemeenschap openlijk de verenigbaarheid van catholicisme en PvdA-lidmaatschap demonstreerde. Bij de verkiezingen van 1952 leidde dat tot winst voor de rechtse dissident en de PvdA en tot flink verlies voor de katholieke partij. In die situatie grepen de bisschoppen opnieuw in, in ieder geval voor een deel uit eigen beweging en geenszins op verzoek van partijleider Romme, zoals Bosmans gedocumenteerd heeft kunnen aantonen.⁴⁰ In 1953, bij de herdenking van honderd jaar kromstaf, richtte kardinaal De Jong zijn dramatische oproep tot de gelovigen ('Blijft één, één ...') en het jaar daarop verscheen een mandement, dat uitgebreider dan ooit tevoren het politiek, maatschappelijk en cultureel isolement van de katholieken trachtte te bezweren.⁴¹ Intussen bemoeiden de bisschoppen zich individueel regelmatig met leidende dissidenten rechts en links, teneinde hen te bewegen de katholieke eenheid te herstellen.⁴²

Net zoals bij de gereformeerden geldt ook hier dat de exacte invloed van het kerkelijk, in dit geval bisschoppelijk optreden niet is vast te stellen. Volgens Bakvis, die een samenvattende studie naar de achtergronden van de katholieke, politieke machtsvorming heeft gedaan, was die invloed doorslaggevend; hij spreekt van een 'overwhelming importance of the Church in determining all aspects of Catholic political life.'⁴³ Ook al zou dit overdreven geformuleerd zijn,⁴⁴ dan nog zal geen mens aan het belang van het episcopale optreden twijfelen. Soms suggereren de gegevens zelfs overtuigend een heel direct verband, zoals bij het verloop van de lidmaatschapscijfers van na 1945: ruim 409.000 in 1948, een daling tot ruim 269.000 in 1954, en direkt na dit mandementsjaar een stijging tot niet minder dan bijna 430.000 in 1955.⁴⁵ Maar ook achter de index van politieke orthodoxie van de katholieken gaat heel wat bisschoppelijk vermaan schuil. We beschikken over cijfers voor de periode van 1930 tot 1960, en er blijkt uit dat de katholieken steeds voor 80 tot 90% hun stemmen op de katholieke eenheidspartij uitbrachten.⁴⁶

Kerken met partijen tegen derden

De kerkelijke bemoeienis met de gereformeerde en katholieke partijen beperkte zich niet tot het bevorderen van de belangen van de confessionele affiliaties; ook in de bestrijding van andere politieke bewegingen en partijen hebben de kerken zich niet onbetuigd gelaten. Dit geldt vooral het socialisme en het nationaal-socialisme. Het effect van de kerkelijke bestrijding is voor de confessionele partijen van veel voordeel geweest en het heeft hun machtspositie ten zeerste helpen versterken. Voor wat de Hervormde Kerk betreft is het tekenend, dat het ontbreken van theologisch-kerkelijke richtlijnen en dwang evenzeer tot gevolg had dat de ontmoeting met de sociaal-democratie al in een vroeg stadium tot stand kwam, maar ook dat het nationaal-socialisme in hervormde kring een nogal willig oor heeft gevonden. Zo kent de geschiedenis van de vrijheid haar hoogte- en dieptepunten.

Het liberalisme komt hieronder niet ter sprake. Dat is enerzijds het gevolg van de omstandigheid dat de kerkelijke bestrijding ervan in de periode die hier behandeld wordt al op de achtergrond was geraakt, eenvoudigweg omdat het liberalisme zelf over zijn hoogtepunt heen was. Anderzijds is het goed om een slag om de arm te houden, omdat de historiografie van het liberalisme een nog nauwelijks ontgonnen terrein is. Wie weet wat toekomstig onderzoek ons nog zal gaan verduidelijken.

Deze paragraaf begint met de behandeling van de verhouding van de kerken tot de protestantse en katholieke partijtjes, meestal dissidente of splinterpartijtjes genoemd, die rechts en links de machtspositie van de grote drie aantasten. Het verschil tussen de protestantse en katholieke wereld is in dit opzicht wel bijzonder groot. In de eerste neemt het zich-afschieden-om-de-beginselen haast groteske vormen aan. Bij de katholieken manifesteert zich de eenheids- en gezagstraditie krachtig en effectief.

Confessioneel dissidentisme

Bij de meeste protestantse splinters ging het om theologische en godsdienstig-kerkelijke meningsverschillen, die aanleiding gaven tot afscheiding of althans afbakening van een eigen organisatorische identiteit volgens godsdienstig-kerkelijk criterium. Daaruit volgde dan de noodzaak, zo meende men, om zich op basis van de beginselen ook in politiek opzicht in een zelfstandige partij nader te profileren. De partijtjes voor wie dit geldt, kan men rechts noemen, maar dan wel in de betekenis van het oudere begrippenpaar rechts-links. Het waren immers in de eerste plaats levensbeschouwelijke, of zoals links het noemde, kerkelijke partijtjes. Voor het verband van dit opstel is het nu van belang vast te stellen, dat in het geval van dergelijke rechtse, protestantse splinters de kerk waarvan men zich losmaakte uiteraard geen enkele rol meer speelde terzake van sociale controle, richtlijnen of vermaan, temeer echter het nieuwe godsdienstig-kerkelijke verband waarin men was samengegaan en waarmee de politieke splinter zo nauw verbonden was. Voor drie van zulke partijtjes geldt een dergelijke verhouding.

De Staatkundig Gereformeerde Partij is door dominee Kersten in 1918 opgericht vanuit de eerder in 1907 eveneens door hem in één verband gebrachte Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika. Het ging bij deze laatsten om een aantal buiten de hoofdstroom van de Afscheiding (van 1834)

gebleven groepen. Buiten deze steunde de partij electoraal en anderszins nog op enkele andere gereformeerde verbanden, vooral de Oud-gereformeerden en de Gereformeerde Bond, die binnen de Hervormde Kerk was gebleven. Nog afgezien van het eigen kerkelijke verband hadden zij, aldus hun onderzoeker Stap,⁴⁷ een aantal godsdienstige en theologische kenmerken gemeen: een hoge mate van bevindelijkheid, een veel striktere opvatting over genade, uitverkiezing en zonde dan Kuiper huldigde, terwijl men ook vasthield aan het onverkorte artikel 36 van de Geloofsbelijdenis. Overigens moet dominee Kersten, die zijn kerkelijke en politieke initiatieven nog aanvulde met de oprichting van een eigen krant en Theologische Hogeschool, zich als een tweede Kuiper hebben gevoeld. De vervlechting tussen al deze sectoren was intens en diende uiteraard ook het versterken van de banden tussen de 'zwarte kousen-kerken', zoals ze in de volksmond heetten, en de beginselpartij die de SGP was en is. Het belang dat in een dergelijke groep aan de beginselen wordt gehecht, wordt aardig geïllustreerd door de spanningen die in de jaren zeventig in de partij optraden. Toen de realistische dominee Abma zijn partijtje dat niet helemaal onberoerd was gebleven door de tumultueuze jaren zestig, op sommige punten voorzichtig op een aanpassingskoers wilde manoeuvreren, kreeg hij de wind van voren in de vorm van een Landelijke Stichting tot handhaving van de staatkundig gereformeerde beginselen, die vooral steun kreeg vanuit gemeenten op de Veluwe, centrum van Nederlands 'bible belt'.⁴⁸

Zoals de SGP een doorn in het vlees van de Anti-Revolutionaire Partij was, zo was de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij, uit 1921, dat voor de Christelijk-Historische Unie. Een aantal hervormde dominees, van wie Lingbeek de HGS in de Kamer ging vertegenwoordigen, was van mening dat de Unie zich onvoldoende hield aan de Hoedemakeraanse opvattingen terzake van de verhouding van kerk en overheid en te gemakkelijk geneigd was met het perfide Rome in de coalitie samen te werken. Deze HGS beschouwde zichzelf uitdrukkelijk als de politieke arm van de éne Nederlandse Hervormde Kerk, volgens artikel twee van haar statuten 'de historische, wettige openbaring van het lichaam van Christus in Nederland'.⁴⁹ Dergelijke gedachtengangen waren gemeengoed in kringen van de Confessionele Vereniging in de Hervormde Kerk, Hoedemakers bastion bij uitstek. Het was dan ook uit deze kring dat de HGS haar aanhang en kiezers recruteerde. Toen de theoloog Van Ruler in 1945 wat nog restte van de Staatspartij wilde voortzetten in zijn Protestantse Unie, maar dit partijtje bij verkiezingen geen succes boekte, leidde dat in de jaren vijftig wel tot fusiebesprekingen met de CHU, maar tekenend genoeg niet tot resultaat. Als uitgever van *De Vrije Natie* bestaat de Protestantse Unie nog steeds.⁵⁰

Het Gereformeerd Politiek Verbond, dat in 1948, en de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt), die in 1944 tot stand kwamen, mogen tenslotte het schoolvoorbeeld heten van het verband dat hier wordt bedoeld: een welhaast exclusieve identificatie van kerk en politieke partij. De veroordeling van professor Schilders theologische opvattingen door de gereformeerde synode in 1944 moet bij hem en zijn volgelingen wel bijzonder hard zijn aangekomen. Direkt erna gingen vrijgemaakte gemeenten eigen kiesverenigingen oprichten, omdat men van mening was dat met de gereformeerde broeders die de vrijgemaakten in kerkelijk verband naar het leven stonden, in politiek opzicht niet verder kon worden samengewerkt. Dit 'ethische conflict', zoals het al direkt genoemd werd, leidde tot de oprichting van

een eigen politiek verband. 'Het leven is één' is een motto dat men in deze kringen vaak hoort: één kerk, één confessie, één uitleg van Schrift en Formulieren als uitgangspunt voor het bedrijven van de éne, juiste politiek. In het GPV beslissen daarom de plaatselijke afdelingen, lees: vrijgemaakte gemeenten, over de toelating van leden. Op die manier verkrijgt men de noodzakelijk geachte eenheid van leven en leer, op basis waarvan de gewenste 'schriftuurlijke', of ook wel 'nationaal gereformeerd' genoemde politiek gevoerd kan worden.⁵¹

Realiseert men zich omvang en invloed van al deze theologische beginselen en kerkelijke affiliaties, dan wekt het geen verbazing dat de pogingen die enkele malen ondernomen zijn om in deze wereld van dissidenten en scheurmakers meer eenheid te brengen, tot mislukking waren gedoemd. Dat geldt zowel voor Hugo Vissschers Christelijke Nationale Actie uit de jaren dertig, als voor Meindert Leerlings Reformatorische Politieke Federatie, die beide de versplintering alleen nog maar hebben vergroot.

Maken op die manier bij de rechtse, protestantse splinters kerk en politieke partij samen deel uit van de ene, theologisch-kerkelijk gemotiveerde afscheidsbeweging, ter linkerzijde doet zich een heel andere verhouding van kerk en partij voor. Beperken we ons hier tot de Christelijk-Democratische Unie, de enige linkse splinter van belang in het protestantse kamp. Betitelt men de Unie als links, dan gebruikt men het woord overigens in zijn nieuwe of moderne betekenis, want de partij presenteerde zich met een door dominee Buskes opgestelde orthodoxe beginselverklaring en zou op grond daarvan dus christelijk, confessioneel of rechts moeten heten. Beter kan men, met Langeveld, daarom spreken van een progressief-dissidente stroming, die overigens al vanaf 1905 bestond en die verschillende kleine partijen had zien ontstaan, bijna alle gedreven door ontevredenheid met de sociale politiek van de coalitiekabinetten, en met daarbij een dosis pacifisme in hun programma. Tot het optreden van de CDU in 1926 was succes echter uitgebleven. In de jaren dertig verwierf de CDU zich enkele kamerzetels, welk resultaat vooral begrepen kon worden als gevolg van de sociaal-economische politiek van de kabinetten-Colijn in de tijd van de grote crisis. De Unie mocht dan een orthodox uitgangspunt hebben, dat spaarde haar niet voor de toorn van enkele synodes. Tot schrik en ergernis van partijleider Van Houten en de zijnen veroordeelden de synode van de Gereformeerde Kerken en die van de Christelijk Gereformeerde Kerk de CDU respectievelijk in 1936 en 1937, en gingen plaatselijke kerkeraden tuchtprocedures beginnen tegen prominente leden van de partij. Tekenend is dat in heel wat gevallen de getroffen en zich dat niet lieten welgevallen en uitweken naar al bestaande, meer vrijzinnige kerken zoals de Hervormde Kerk of, nog vaker, naar de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. Dit laatste kerkgenootschap was in 1926 ontstaan als een moderne en enigszins vrijzinnige afsplitsing van de Gereformeerde Kerken en keerde dan ook in 1946 weer in de Hervormde Kerk terug. Er is zeker sprake van een verwantschap tussen Hersteld Verband en de CDU, maar dan op een veel modernere, vrijere manier dan bij de rechtse splinters het geval was. Alles bijeen genomen, ziet men het optreden van de Hersteld Verbanders en CDU-aanhanger het best als een reactie tegen de conservatieve consolidatie van de gereformeerde wereld in het tijdvak-Colijn.⁵²

In katholieke kring is het dissidentisme in bijna geen enkel geval primair levensbeschouwelijk van aard geweest. Het laat zich gemakkelijk begrijpen.

Onder katholieken werd de eenheid in geloofsleer dwingend en desnoods met harde hand van bovenaf bewaard en aan de gelovigen opgelegd. Wie er openlijk van afweek, stelde zich ipso facto buiten de geloofsgemeenschap en was niet meer katholiek. Dat had aan de ene kant tot gevolg dat alle dissidente partijtjes er vanzelfsprekend een orthodoxe achtergrond op nahielden, in sommige gevallen uit heel begrijpelijke opportuniteitsoverwegingen (zoals dat misschien bij de CDU ook wel enigszins het geval is geweest). Tegelijk betekent het echter dat het links- maar ook rechts-katholieke dissidentisme bijna in zijn geheel te beschouwen is als voortkomend uit politieke meningsverschillen met de moederpartij, en dat de termen rechts en links hier verwijzen naar politiek-ideologische en sociale verschillen. Vandaar ook dat het onder de katholieken steeds aantoonbaar afsplitsingen van de rechter- en linkervleugel van de partij betreft, terwijl er in protestantse kring aanleiding is om over min of meer zelfstandige verschijnselen te spreken.⁵³ Met al deze kenmerken hangt ook samen dat katholieke dissidenten meestal naar de moederpartij terugkeren, en wel als gevolg zowel van de kerkelijke druk die op hen wordt uitgeoefend om de eenheid te herstellen, als van gewoon politiek overleg, waarbij de RKSP/KVP concessies doet terzake van prioritering van dissidente namen op de kieslijst of het opnemen van wensen in partij- of verkiezingsprogramma.

Ik vermeld hier slechts kort het kerkelijk optreden tegen katholieke splinters in een aantal bekend geworden gevallen. Ter rechterzijde verzette de Nieuwe Katholieke Partij zich in 1922 tegen de sociale politiek van Aalberse, maar keerde al het jaar daarop in de moederpartij terug; de aartsbisschop van Utrecht had openlijk zijn afkeuring over het initiatief uitgesproken.⁵⁴ Dat had ook de Bossche bisschop in 1922 gedaan over het op deze katholieke splinter georiënteerde blad *Katholieke Staatkunde*, dat een conservatief-fascistische koers voer.⁵⁵ Verschillende erg kleine, links-dissidente groepjes, ook hier vooral ontstaan als reactie op de coalitie van de katholieke partij met Colijn, vloeiden in 1933 samen in de éne Katholiek-Democratische Partij, waarvan Veraart zelf de leiding op zich genomen had. Ook deze partij keerde in 1939 in de RKSP terug. Er zijn weliswaar geen kerkelijke sancties tegen haar getroffen, maar wel weigerden de bisschoppen de partij te erkennen, zodat zij in katholieke kring geen positie kon opbouwen.⁵⁶ Iets dergelijks was het geval met wat een katholieke dissident uit het midden zou kunnen heten, de Actie-Bouwman, een beweging van kleine boeren in het Gelderse rivierengebied, die bovendien openlijk met de bisschop van Den Bosch en met de RKSP-leiding in aanvaring kwam, maar uiteindelijk in het nationaal-socialisme uitmondde.⁵⁷

Na 1945 ziet men deels hetzelfde patroon van verhoudingen. Toen waren het de Katholieke Nationale Partij van Welter (die de Indonesiëpolitiek van de KVP verwierp), die van kerkelijke zijde de wind krachtig van voren kreeg, en de Katholieke Werk Gemeenschap in de PvdA, van wie hetzelfde gold. Het verschil was echter dat de eerste wel, de leden van de tweede niet naar de KVP terugkeerden.⁵⁸ Een heel nieuwe situatie ontstond vanaf het einde van de jaren zestig, toen zich heftige meningsverschillen onder katholieken gingen voordoen over kerkelijke en theologische kwesties en de kerkelijke eenheid onder de vleugelvorming ernstig te lijden kreeg. Protestantse toestanden! Voor ons thema is het interessant te zien dat tegelijkertijd en deels met dat proces verbonden vormen van dissidentisme voorkwamen. Dat gold voor een aantal katholieke radicalen die bij de PPR

terecht kwamen en die de indruk wekten met de linkervleugel van het katholicisme te sympathiseren. Daarmee is in overeenstemming dat een Bogaers, die de nieuwe partij vooral tot een katholieke arbeiderspartij had willen maken, maar overigens geenszins het type van de progressieve katholieke was, op zijn schreden terugkeerde.⁵⁹ Duidelijker is aan de andere zijde de profilering van een levensbeschouwelijk, rechts-katholiek dissidentisme, de Rooms-Katholieke Partij Nederland, die korte tijd over een zetel in de Kamer kwam te beschikken. Er zijn verschillende verbindingen te leggen tussen deze RKP en de behoudende vleugel van katholieke Nederland. Programmatisch onder andere terzake van de zedelijkheidswetgeving, in personeel opzicht bij voorbeeld door het lidmaatschap van rechtse katholieken zoals de voormalige hulpbisschop van Utrecht, Hendriksen. De tijd dat kerkelijke functionarissen zich openlijk tegen een katholieke dissidente partij uitspraken, was toen echter lang voorbij, en KVP, PPR noch RKP hebben daar voordeel of last van gehad.

Socialisme

De kracht van het kerkelijk antisocialisme is vaak genoeg opgemerkt. Het atheïsme en materialisme in de doctrine was voor de kerkelijk-theologische wereld het doorslaggevende beoordelingscriterium, waaraan zich direct de strijdigheid van de klassenstrijd met het gebod van naastenliefde liet toevoegen. In de interpretatie van het ontstaan van de confessionele verzuiling wordt de afweer van het socialisme ter bescherming van de katholieke en protestantse arbeiders zelfs algemeen als van groot belang, voor sommigen zelfs als van doorslaggevende betekenis, aangezien. Daarbij heeft Stuurman er op gewezen dat aan de katholieke reactie, aan het organiseren van de katholieke arbeiders in katholieke arbeidersorganisaties dus, een initiërende rol toekomt en dat wat dit betreft de protestants-christelijke organisaties volgden.⁶⁰ Opvallend is daarbij dat er vóór 1918 weliswaar bisschoppelijke uitspraken te noteren zijn die aan duidelijkheid niets te wensen overlaten, maar dat het gezamenlijke episcopaat zich pas na het genoemde jaar hard en duidelijk ging opstellen. Mede om die reden wordt eerst kort ingegaan op enkele kenmerkende trekken van de kerkelijke reactie op het penetreren van het socialisme op lokaal niveau, in de decennia rond 1900. Dat gebeurt aan de hand van een viertal studies die het ontstaan van het socialisme in het homogeen katholieke zuiden tot onderwerp hebben.⁶¹

Wat Ten Teije voor Breda heeft opgemerkt, kan veilig gegeneraliseerd worden, namelijk dat de katholieke kerk 'een machtige factor bij de repressie van het socialisme' was, er van het begin af aan een voortrekkersrol in vervulde en er de meest geprononceerde positie tegenover innam.⁶² In die bestrijding ging zij overigens van een eigen stellingname, van de verdediging van eigen opvattingen en belangen uit, zodat zij in de klassenstrijd hooguit bondgenoot van de bourgeoisie mag heten en niet knecht of hulptroep, zoals de socialistische propaganda het nogal eens voorstelde.

De repressie vond op heel verschillende manieren plaats. Heel openlijk uiteraard wanneer in een enkel geval een priester bij het socialisme betrokken raakte. Dat was het geval met Jan van den Brink, die in Breda een SDAP-afdeling opzette en zelf de eerste socialist in een Zuidnederlandse gemeenteraad werd. Hij werd door zijn bisschop geschorst en brak enkele jaren later zelf volledig met kerk en katholicisme.⁶³ En toen de SDAP, niet heel handig, haar propaganda in

Maastricht aan de ex-priester Van Vorst toevertrouwde, riep dat heel 'katholiek Maastricht op de barricade', zoals Perry de situatie typeert.⁶⁴ Gewone katholieken die zich met een socialistische partij of vakbondsafdeling bezighielden, werden openlijk door de geestelijkheid gewaarschuwd, ze werden uitgesloten van de eigen katholieke verenigingen van sociale aard, zoals de volksbonden, maar ook van het traditionele kerkelijke en devotionele verenigingsleven. Toch werden zij door vormen van de zogenoemde 'stille repressie' wellicht nog ernstiger getroffen. Ook hierin was de geestelijkheid regelmatig betrokken en zij overschreed daarmee de grenzen van het uitsluitend kerkelijk gemotiveerd antisocialisme: ontslag of dreiging met ontslag, andere vormen van broodroof, uitsluiting van de armenzorg waren beslist geen ongewone middelen die in de strijd werden toegepast.

Duidelijk is intussen ook geworden dat het socialisme in het katholieke zuiden beslist niet slechts import was – een conservatieve voorstelling van zaken, niet vrij van een traditioneel zuidelijk anti-hollandisme – maar dat het kon steunen op groepen autochtone katholieken.⁶⁵ Dat de geestelijkheid soms nauwkeurig bijhield welke parochianen er socialistische sympathieën op nahielden, blijkt uit de precisie waarmee in de kerkelijke statistiek opgave van het aantal 'socialistae' gedaan werd.⁶⁶ Deze katholieke socialisten probeerden de verenigbaarheid en meer dan dat: het gewenste samengaan van catholicisme en socialisme aan te tonen en de praktiseren. Als voorbeeld hiervan zij verwezen naar het zogenaamde Eindhovense christen-socialisme van Ed. Redelé, waarin op ethische gronden socialistisch-reformistische doelen werden geformuleerd en de klassenstrijd werd afgewezen. De tragiek van de katholiek-socialisten bestond overigens voor een niet gering deel hierin, dat zij van kerkelijke zijde bestreden, maar van SDAP-kant niet ernstig genomen werden: '[...] door de skeptiese SDAP of een veroordelende kerk werden [zij] gedwongen tot een keuze die ze nu juist zelf niet hadden willen maken', aldus Giebels.⁶⁷

Dat de katholieke arbeidersorganisaties, zeker in de allereerste fase, bijna uitsluitend als reactie op de socialistische penetratie van de grond zijn gekomen, kan na deze en andere lokaal-historische studies nauwelijks meer betwijfeld worden. Wat daarbij, ook voor de decennia na 1918, opvallend mag heten, is de omstandigheid dat in geen sector van het drukke katholieke organisatieleven zo'n macht aan clerici gemobiliseerd is. Wereldgeestelijken, paters, broeders, fraters en zusters, ze werden ingeschakeld of zochten zelf taken als geestelijk adviseur van een vereniging of bond (de geestelijk adviseurs van de arbeidersbonden hadden van 1946 tot 1952 zelfs een onderling Correspondentieblad!), in het bedrijfs- of industriepastoraat of in het kader- en ontwikkelingswerk. Het afschermingsmotief was bij dit alles overigens niet het enige. Ook dat de clerus relatief goed ontwikkeld was en bovendien weinig financiële eisen voor zijn inzet stelde, heeft de roep om zijn medewerking en engagement beslist versterkt.⁶⁸

Ook de katholieke partij heeft haar uiterste best moeten doen om de arbeidersklasse voor de katholieke politieke eenheid te behouden. Dat gebeurde door systematische vertegenwoordiging van de katholieke arbeidersbeweging in de fractie en soms op een ministerspost, of door het overnemen van programmatische eisen, zoals het geval was met de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Ondanks dat zijn er in de loop der jaren heel wat broedertwisten uitgevochten en heeft K.A.B.-voorzitter De Bruyn de partijleiding enkele malen zwaar onder druk gezet

door te dreigen met afsplitsing van de arbeidersvleugel en oprichting van een aparte katholieke arbeiderspartij. Op het hoogtepunt van zo'n crisis moet Romme eens verzucht hebben: 'Wij zijn op weg naar de klassenstrijd.'⁶⁹ Met veel kunst- en vliegwerk, inclusief heel wat kerkelijk gezag, is men erin geslaagd de zaak bijeen te houden. Dat een werkelijke integratie overigens nooit gelukt is, bleek uit de ontwikkelingen sinds de jaren zestig.

Dat kerkelijk gezag heeft zich vanaf 1918 herhaaldelijk en krachtig tegen het socialisme uitgesproken. Het begon met de oproep, eind 1918, om ver te blijven van revolutionaire, socialistische bewegingen en met een veroordeling van Troelstra's revolutiepoging, voor de mislukking waarvan de katholieken zich zeer hadden ingespannen; Bank spreekt zelfs van een 'katholieke contrarevolutie', maar bij ontstentenis van een revolutie is dat misschien een wat zware term.⁷⁰ De schrik zat er echter goed in, want in 1921 spraken de bisschoppen zich uit voor bestendiging van de christelijke coalitie en tegen de rooms-rode samenwerking. In februari 1933 volgde een mandement tegen liberalisme, socialisme en communisme – het werd boven al vermeld – die weliswaar gelijkelijk werden veroordeeld, maar van welke trits de laatste twee extra hard werden getroffen doordat deelname aan dergelijke bewegingen van zware sancties, weigering van sacramenten, werd voorzien. Na 1945 heeft het episcopaat de grondig veranderde Partij van de Arbeid nooit op dezelfde manier veroordeeld. Ook het mandement van 1954 noemde het lidmaatschap van de PvdA 'slechts' onverantwoordelijk en raadde het ten sterkste af. Er werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen partij en vakbeweging, want vanaf 1944 werden de Eenheidsvakcentrale zogoed als het NVV wèl voor katholieken verboden verklaard, hetgeen in 1954 nog eens bekrachtigd werd. Die uitspraak leidde toen tot ernstige wrijvingen tussen de katholieke en socialistische vakcentrales zodat het episcopaat enkele jaren later, heel opmerkelijk en naar katholieke traditie uitzonderlijk, de maatregel tegen het NVV herriep.

Op de katholieke eenheid in sociaal en politiek opzicht zal dit alles zonder twijfel zijn positieve effecten hebben gehad. Toch is het opmerkenswaard dat de katholieke politici vanaf het moment dat zij het episcopaat zo nadrukkelijk aan hun kant kregen, moeite deden de episcopale omarming wat te slaken. Sinds enkele jaren vindt er een discussie plaats over achtergrond en reikwijdte van de 'theorie van de uiterste noodzaak'. Dat katholieken ten principale en nooit politieke samenwerking met de socialisten zouden hebben gezocht, neemt eigenlijk niemand aan; hoever hun politieke wil onder dit opzicht reikte en nog reikt, blijft omstreden. Behalve zuiver politieke kanten heeft deze discussie een aspect dat op de verhouding van politici en bisschoppen betrekking heeft. In 1922 hadden de politici immers het juist vermelde bisschoppelijk verbod van samenwerking al afgezwakt door toevoeging van een enkel woord, waardoor het beperkt werd tot samenwerking 'uitsluitend van katholieken en sociaal-democraten', zonder derden dus. De wezenlijke stap deed Nolens echter enkele jaren later door te spreken van 'uiterste noodzaak', want een verbod is een verbod, maar door een verwijzing naar eventuele omstandigheden deed de casuïstiek zijn intrede! En weer korte tijd later werd de uitholling van het verbod voorlopig afgerond met de vaststelling door de politici dat het de fractie en niet het episcopaat was, dat in deze dingen te beslissen had.⁷¹ Zo kan R. Koole tot de vaststelling komen dat Nolens' doctrine dus 'eerder gezien [moet] worden als een voorzichtige opening

in de richting van de socialisten dan [...] als een definitieve verwijdering.⁷² Al vóór 1940 was de noodzaak in de ogen van de politici een feit; van een bisschoppelijk protest in 1939 is niets bekend. Na 1945 achtte partijleider Romme de PvdA zo te verschillen van de vooroorlogse SDAP, dat hij de Nolensdoctrine als zodanig verre van zich wees.⁷³

De verhoudingen in gereformeerde kring kwamen op menig punt met die onder de katholieken overeen. Zo kregen de leiders van de in 1907 opgerichte Bond van Christen-Socialisten heel wat te verduren. De Bond stelde zich ten doel orthodoxie en socialisme te verenigen. Zoals Van der Zee het uitdrukte: ze moesten 'de goegemeente in de rechtzinnige kringen' ervan overtuigen dat zij niet 'een soort vermomde adepten van de duivel' waren.⁷⁴ De bekendste vertegenwoordiger van de Bond, de schrijfster Enka, noteerde na een kortstondig lidmaatschap van de SDAP teleurgesteld in haar dagboek dat christen-socialisten sowieso vogelvrij waren, maar dat de christen-socialist die lid was van de SDAP 'losser dan de meest vogelvrije staat'.⁷⁵ Ooit werd ze bij Kuyper zelf ontboden, die haar ervan trachtte te overtuigen dat ze op de verkeerde weg was; en in 1910 werd zij als onderwijzeres aan een christelijke school ontslagen. Het jaar daarop werd Van der Zee om zijn overtuiging en activiteiten gepasseerd bij een benoeming in Gorinchem,⁷⁶ en de repressie bleef beslist niet tot deze enkele gevallen beperkt. Tot toepassing van kerkelijke tucht is het niet gekomen, al werd dat door sommigen bepleit, onder anderen door een Leidse dominee, die onder de weinig vleeiende bijnaam 'de beul' bekend was.

Ook hier lijkt het er echter op dat in de eerste naoorlogse jaren spijkers met koppen werden geslagen. In 1920 week de gereformeerde synode van Leeuwarden af van de traditie om tucht slechts van geval tot geval te bezien en toe te passen, en sprak als algemene regel uit dat leden van de Gereformeerde Kerken geen lid konden zijn van organisaties die zich op de grondslag van de klassenstrijd stelden. Hoe zich in dit opzicht de houding van de synode en van kerkeraden precies ontwikkeld heeft, is zonder nadere bronnenstudie niet vast te stellen, maar de 'gefnuikte vernieuwing' en de voortgezette consolidatie in het tijdvak-Colijn doen vermoeden dat de synode-uitspraak niet zonder gevolgen is gebleven, zoals in het algemeen gesproken de atmosfeer in de gereformeerde wereld er niet vrijer op werd.⁷⁷

In de politieke verhouding tussen antirevolutionairen en sociaal-democraten wijzigde zich voorlopig niets, in weerwil van de ferme veranderingen in socialistische kring. Dat in 1939 de regeringsdeelname van sociaal-democraten een feit werd lag aan de profilering van een linkervleugel binnen de RKSP en aan de inspanningen van De Geer in de CHU. Tot in de jaren vijftig bleef de ARP sterk behoudend van aard.

Binnen de gereformeerde wereld waren de wrijvingen met de christelijke arbeidersbeweging niet van de lucht. Mochten Klaas Kater en zijn werkgever Hovy hun beider Patrimonium als motto meegegeven hebben: 'Rijken en armen ontmoeten elkander', meer dan een eeuw later zet een geschiedschrijver die het thema behandelt dit motto als titel boven zijn opstel, maar dan wel van een vraagteken voorzien. Een 'archaïsche reactie' op de modernisering noemt hij deze vorm van christelijk-sociale beweging.⁷⁸ Dezelfde typering zou op de katholieke volksbonden van toepassing kunnen zijn. Ook in andere opzichten treft de parallelle. Zo scheidde zich na het christelijk-sociaal congres van 1891, waar

onder andere in principe het stakingsrecht werd erkend, een groep gereformeerde werkgevers af en constitueerde zich tot de werkgeversvereniging Boaz. Deze club leidde een kwakkelig en marginaal bestaan, vooral omdat – heel anders dan ten aanzien van de gereformeerde arbeiders – de gereformeerde leiders nauwelijks druk uitoefenden om de werkgevers naar beginsel te organiseren, zodat de meesten van hen in liberale organisaties thuis bleven. De wenselijkheid om tot een eigen arbeidersvakorganisatie te komen werd door Kuyper en de zijnen overigens pas na en als reactie op de oprichting van het socialistische NVV naar voren gebracht.

Dat Christelijk Nationaal Vakverbond kreeg het met een van de gereformeerde voormannen, en niet de eerste de beste, stevig aan de stok. Gedoeld wordt hier op de conflicten met de aan de Vrije Universiteit docerende wijsgeer H. Dooyeweerd.⁷⁹ Diens radicale doordenking van Kuypers erfgoed leidde hem onder meer tot de vaststelling dat de eigen aard van de kringen van bedrijfsleven en staat iedere vermenging of inmenging door derden verbood. In zijn terminologie was het bedrijfsleven een maatschapsverband, gekenmerkt door ondernemingsfunctie, risico en concurrentie, en op grond daarvan wilde hij de vakcentrale het inzagerecht in de bedrijfsboekhouding ontzeggen; met de 'eigendomsordinantiën' die in een maatschapsverband dienden te heersen, was zo iets onverenigbaar. En toen het CNV zich na 1945 inspande voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, beschuldigde hij de vakbond van ongeoorloofde vermenging van verantwoordelijkheden van staat en maatschappij. Delegatie door de staat van publiekrechtelijke bevoegdheden naar een PBO tastte de natuurlijke bevoegdheden van de overheid aan en zou tot arbeiders-medezeggenschap in het bedrijfsleven kunnen leiden. Uiteraard liet het CNV een en ander niet over zijn kant gaan, maar illustratief voor het behoudend klimaat onder de gereformeerde leiders waren dergelijke conflicten wel.

Toch krijgt men alles bijeengenomen de indruk dat de verhouding van arbeidersbeweging ener- en de kerk en politiek anderzijds onder de gereformeerden tot veel minder spanningen heeft geleid dan onder de katholieken. Ter verklaring van dat verschil zou men geneigd zijn te denken aan het verschil in sociale samenstelling van beide confessionele groepen en de gevolgen die dat voor de interne verhoudingen gehad heeft. Langzaam maar zeker immers stellen steeds meer onderzoekers vast dat de kleine luyden van Kuyper zo klein niet waren en integendeel hoofdzakelijk uit de lagere middenklasse van kleine zelfstandigen en daarmee verwante groepen van lagere employees en ambtenaren afkomstig waren. Daarentegen was in katholieke kring de dreiging van het uiteenvallen van de broze eenheid door de overgang van delen van de omvangrijke katholieke arbeidersgroep naar het socialisme bijzonder reëel, zodat het beeld hier veel meer door concessies, conflicten en kerkelijke druk werd getekend.

Een indicatie hiervoor vormt het paradoxale feit dat in gereformeerde kring enerzijds het cultiveren van een eigen sociale filosofie op basis van de beginselen een opmerkelijke trek mag heten, van Kuypers architectonische kritiek⁸⁰ tot en met het enkele jaren geleden verschenen handboek van Woldring en Kuiper toe.⁸¹ Klaarblijkelijk is er voor het eigen erfgoed hier nog ruime belangstelling. Anderzijds is het resultaat aan sociale politiek niet bepaald overweldigend te noemen. Kuypers kabinet mag onder dit opzicht gerust mislukt heten, Talma is maar met

moeite als een echte representant van de gereformeerde wereld te beschouwen⁸² en daarna volgde Colijn. Aan katholieke zijde is de sociale filosofie reeds lang een zachte dood gestorven, maar een veelomvattende herorganisatie van de samenleving in corporatieve geest, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, is van het begin van de eeuw tot in de jaren vijftig een door velen gedragen streven geweest, dat uiteindelijk nog verwerkelijk is ook.

Zoals te verwachten valt, levert de situatie in de Hervormde Kerk een heel ander beeld op dan bij katholieken en gereformeerden. Ongehinderd door bindende interpretaties van de Geloofsbelijdenis en door de afwezigheid van kerkelijke tucht, konden zich hier allerlei houdingen en standpunten, ook terzake van het socialisme, vrijuit ontwikkelen. Op het veelkleurig kerkelijk palet wordt ook het felste rood aangetroffen. Er is een handvol hervormde dominees geweest, die de meest radicale richting volgden en er soms ook een actieve rol in speelden. Als SDAP'er liet dominee Boers in zijn kerk al liever de Internationale dan een gewijd gezang zingen, maar na 1917 werd hij een wel zeer onkritisch communist en partijlid. 'In Sovjet-Rusland openbaarde zich volgens hem in anti-kerkelijke vorm het oorspronkelijke christendom,' aldus zijn biograaf. Samen met zijn collega-communist dominee Snethlage kreeg Boers in 1936 wel moeilijkheden met de synode, maar veel gevolgen had dat niet. Ook dominee Kruyt was lid van en kamerlid voor de Communistische Partij; als geheim agent in Russische dienst werd hij tijdens de bezetting gefusilleerd. In heel andere richting ontwikkelde zich de meest intelligente van de radicale dominees, Bart de Ligt, namelijk tot anti-militarist, anarchist en tenslotte voorstander van geweldloosheid naar Gandhi's voorbeeld. In 1919 had De Ligt overigens al afscheid van het christendom genomen.⁸³

Erg invloedrijk zijn deze individueel optredende figuren niet geweest. Dat is anders bij een groep gematigde predikanten, die te plaatsen is rond het tijdschrift *De Blijde Wereld*, dat vanaf 1902 begon te verschijnen, en later door Banning minder romantisch en meer ethisch *Tijd en Taak* ging heten.⁸⁴ Met de bovengenoemden hadden zij hun theologische vorming in de moderne richting gemeen, en meestal hadden ze dan ook aan de theologische faculteit in Leiden gestudeerd, terwijl er ook verbindingslijnen lopen naar de Nederlandse Protestantenvbond, de vrijzinnige tegenvoeter van de Confessionele vereniging. Hun politieke oriëntatie zochten zij echter in de SDAP. Een van hen formuleerde het zo: dat náást het Kruis de Rode Vaan geplant moest worden, en niet er tegenover. Dat hield dan overigens ook in, dat in deze kringen eerder naar een ontmoeting van christendom en socialisme werd gezocht dan dat men erop uit was het christendom op het socialisme te doen uitlopen, zoals dat bij de orthodoxe christensocialisten het geval was; de vrijzinnigheid verraadde zich ook hierin.

Hun activiteiten op publicistisch en ander gebied hebben de SDAP-predikanten echter nooit in moeilijkheden met hun kerk gebracht. Hooguit is er wel eens sprake geweest van wat frictie op classisniveau, maar van enig belang is dat niet geweest. De dominees hadden natuurlijk ook een sterk wapen in de hand tegen eventuele kritiek. In hun streven naar ontmoeting stelden zij het zich immers ook tot taak de socialisten de betekenis van het christendom te verduidelijken en er binnen de kerk aan te werken dat de ontkerkelijking onder de arbeiders een halt werd toegeroepen. Al in 1903 had *De Blijde Wereld* het vinnig geformuleerd: 'Als de vrijzinnig christelijke richting niet meehelpt het sociale vraagstuk uit de weg

te ruimen, dan zal het sociale vraagstuk meehelpen de vrijzinnig christelijke richting uit de weg te ruimen.⁸⁵ Een dergelijk standpunt kon het optreden van de dominees in kerkelijk verband uiteraard heel wel legitimeren.

In de jaren dertig ging deze beweging een rol spelen in de nieuwe oriëntatie die binnen de Hervormde Kerk op allerlei terrein door personen en groepen werd nagestreefd. Deze hervormde heropleving vond plaats in dezelfde tijd dat in de SDAP de bakens definitief verzet werden in de richting van reformisme en van herziening van het marxisme. Hier lagen de kansen voor de groep rond Banning, die immers van overtuiging was dat Kuypers verbinding van calvinisme en groot-kapitalisme voor het Nederlandse volk noodlottige gevolgen had gehad.⁸⁶

Voor een deel diezelfde weg van medewerking aan het hervormde reveil en van een meer geprofileerde sociale politiek sloegen binnen de CHU een aantal jongeren onder leiding van Van Walsum in. Zij vonden dat hun partij wel een opknopbeurt kon gebruiken. Hun blad, *De Nieuwe Nederlander*, was, aldus Bank, 'allereerst spreekbuis van de vernieuwingsbeweging in de hervormde kerk.'⁸⁷ Het oude ideaal van de volkskerk en de afwijzing van de neutrale staat, zoals dat ook door de CHU-jongeren werd gehuldigd, vond op die manier zijn plaats in het eenheidsstreven, de Nederlandse Volksbeweging en de doorbraak van de jaren dertig en veertig. Dat de Nederlands hervormde, christelijk-historische vernieuwers daarbij, althans in de herfst 1945, op een behoorlijke achterban konden rekenen, toont een enquête-statistiek uit die tijd. Slechts voor 44% spraken hervormden zich toen uit voor herstel van de oude partijen en ze scoorden daarmee aanzienlijk lager dan welke andere kerkelijke groepering ook.⁸⁸

Nationaal-socialisme

Dezelfde afwezigheid van tucht, maatregelen en richtlijnen, die het optreden van blijde-wereld- en doorbraak-dominees mogelijk maakte, vormde de achtergrond van de vergelijkenderwijs grote kwetsbaarheid van de hervormde wereld voor het nationaal-socialisme. Een duidelijke aanwijzing daarvoor is de Open Brief die negentien dominees in 1934 publiceerden en waarin ze zich uitspraken tegen de bezuinigingspolitiek van Colijn, maar meer nog tegen diens ambtenarenverbod voor NSB'ers, 'omdat zoovele leden onzer eigene kerken leden der NSB zijn, dies mede lijden onder den smaad van het ambtenarenverbod, en zich geplaagt zagen voor een zeer pijnlijk conflict in hun geweten.'⁸⁹ De brief werd door nog eens honderd predikanten ondertekend en van deze honderdnegentien waren de meesten hervormd; onder de niet-hervormden was geen gereformeerde.

Ook waren er in de Hervormde Kerk kringen, vooral in de Confessionele vereniging, waar het gedachtengoed van de NSB zelfs gekoesterd werd. Daaruit afkomstig waren enkele dominees die lid waren van de beweging en in woord en daad de NSB gesteund en zo in de ogen van hervormde kerkleden acceptabel gemaakt hebben. De bekendste van hen was dominee Boissevain. Uit zijn vele publikaties, die uiteraard ook direct door de NSB als propagandamateriaal werden gebruikt, komt duidelijk naar voren welke motieven achter al deze hervormde steun voor het nationaal-socialisme staken. Het was de afkeer van het verdelend confessionalisme in politiek en kerk in combinatie met een radicaal antisocialisme, dat hen allen deed hopen en verwachten dat de NSB zou kunnen bijdragen aan de verwerkelijking van de volkskerk en de bestrijding van de neutrale staat.

Geen wonder dat in deze kring Kuypers oude tegenstander, de theoloog Hoedemaker, druk werd gelezen. Boissevain gaf een bloemlezing van diens teksten uit. 'Heel de kerk en heel het volk' werd hier het motto waaronder in één adem over de Godbelijdende nationaal-socialistische staat én het herstel van de oude Nederlandse Hervormde volkskerk gesproken werd.

Dat gebeurde ook in de kring van de Orde van getuigen van Christus, een organisatie die een kerkelijk onderdak wilde bieden aan NSB'ers die in hun protestantse kerken niet meer welkom waren, en die daarnaast onder de overige aanhang van de beweging wilde evangeliseren. In dit verband is de naam van de gereformeerde dominee Van der Vaart Smit te noemen. Zijn predikantenfunctie in de Gereformeerde Kerken noodzaakte hem zijn lidmaatschap van de NSB jarenlang geheim te houden, tot de ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken hem in 1936 van dat kerkverband losmaakten.

Want onder de gereformeerden had men heel anders op opkomst en succes van de NSB gereageerd. En net als bij het socialisme kan men ook hier het vermoeden niet onderdrukken dat de in dit geval scherp afwijzende reacties iets te maken zullen hebben gehad met de sociale samenstelling van de groep, met de kwetsbaarheid van juist de kleine luyden voor het nationaal-socialisme. Met name uit de middengroepen immers haalde de NSB haar electorale winsten en haar aanhang.

Het wapen in de strijd om de eenheid van het gereformeerde volksdeel tegen het nationaal-socialisme was paradoxalerwijs de teloorgang van precies dat onderscheid dat voor Kuypers oorspronkelijk zo wezenlijk was geweest: de kerk als instituut had zich vervlochten met de kerk als organisme, d.i. de maatschappelijke en culturele resultaten van het werk der christenen in de wereld. 'Kerk en politiek zijn dus theoretisch wel gescheiden [...], maar in de praktijk is er een hechte eenheid,' zo stelt H. Dam het met betrekking tot dit thema.⁹⁰ En zo kwam het, dat de synode van de Gereformeerde Kerken tweemaal in actie kwam om de bedreiging te keren. De eerste maal gebeurde dat in 1933; het standpunt was toen nog het gebruikelijke: de kerkeraden moesten van geval tot geval bezien of maatregelen wenselijk waren tegen een kerklid, dat tegelijk NSB'er was. Inderdaad vonden in de jaren erna hier en daar uitsluitingen van de avondmaalviering plaats. In 1936 echter verklaarde de synode de beginselen van de NSB in strijd met de belijdenis en dat betekende dat de plaatselijke kerken tot tuchtprocedures moesten overgaan. Tekenend genoeg had de synodale commissie die het besluit had voorbereid, in haar rapport niet alleen de beginselkwestie besproken, maar ook Colijn en de ARP-politiek tegen beschuldigingen van de kant van de NSB in bescherming genomen. Het is een treffende illustratie van de vermenging van sferen in de gereformeerde wereld.

Na de synode-uitspraak is, naar het schijnt, op enkele honderden gereformeerden tucht geoefend, onder wie de NSB-leiders Van Geelkerken en Roskam; de laatste was tevens leider van de Raad voor Gereformeerden in de NSB. Ter synode was het aantal gereformeerde NSB-ers op ongeveer 2000 geschat. Strikt genomen zou dit betekenen dat de uitspraak flinke effecten heeft gehad en dat de meeste gereformeerden zich uit de Beweging hebben teruggetrokken. Ook echter wanneer men ten aanzien van deze cijfers wat meer slagen om de arm wil houden is het verschil tussen de twee getallen opmerkelijk groot te noemen, en dat is nog meer het geval wanneer men zou uitgaan van het zonder twijfel propagandistisch

aangedikt getal van 8 à 9000 gereformeerde NSB'ers, zoals dat van de kant van de Beweging was gegeven.

Ook in de Katholieke Kerk is de veroordeling in twee fasen gebeurd, en bovendien maken de gegevens, meer nog dan aan gereformeerde kant, samenwerking van kerk en politiek duidelijk. Aan het mandement van 1934, waarin het verbod van deelname aan nationaal-socialistische en fascistische organisaties nog werd beperkt tot enkele bijzondere categorieën katholieken en er bovendien geen sancties op werden uitgevaardigd, gingen enige 'Brabantse troebelen' vooraf. Daar leek het namelijk de warhoofdige priester Wouter Lutkie te lukken een Corporatieve Concentratie van een aantal fascistische en conservatieve groepjes van de grond te tillen. Bovendien had hij een goed contact gekregen met een 'conferentie Steenberghe', een groep ontevreden katholieken op de rechtervleugel van de RKSP, die zich dreigden van de partij los te maken. Goseling voorkwam dit laatste door Steenberghe minister te maken en het episcopaat hielp een handje tegen het fascisme door de brief van 1934.⁹¹ Pas de verkiezingsoverwinning van de NSB in 1935 demonstreerde dat het gevaar van heel andere kant kon komen: met name in het homogeen katholieke Limburg had Mussert immers bijna 12% van de stemmen binnengehaald, meer dan in welke andere provincie ook en vèr boven het landelijk gemiddelde. Onder leiding van Ruijs en in aanwezigheid van de RKSP'er Teulings vergaderden daarop kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en bisschoppelijke adviseurs in Roermond en beraadden zich over maatregelen. De tweede kerkelijke uitspraak, het mandement van mei 1936, kondigde een verbod van belangrijke steun door katholieken aan de NSB af en voorzag het van een krachtige sanctie, de weigering van sacramenten.⁹²

Is hieruit de vervlechting van kerk en politiek al goed te zien, nog duidelijker wordt die wanneer men een blik werpt op de nadere vormgeving van het katholiek anti-nationaal-socialisme in 1936. Toen namelijk een zestal vooraanstaande katholieken, geestelijken en leken, zitting namen in het Comité van Waakzaamheid, kwam aartsbisschop De Jong hen op instigatie van de RKSP-leiding verbieden in dat gemengde gezelschap te blijven.⁹³ De wens die hij in dat verband tegenover een van hen, Anton van Duinkerken, uitte, namelijk 'ons onder elkaar sterker [te] organiseren om zoowel het heidendom in het nationaal socialisme als in het communisme te bestrijden',⁹⁴ werd kort daarna gerealiseerd in de vorm van het katholieke Comité van Actie 'voor God', dat vanaf het najaar van 1936 door middel van een vloed aan publikaties, pamfletten en meetings het 'nieuwheidendom' in het nationaal-socialisme en het atheïstisch communisme gelijkelijk ging bestrijden. RKSP-politici, vertegenwoordigers van talrijke zuilorganisaties en kerkelijke functionarissen werkten er broederlijk in samen.⁹⁵ Ook in het gelijktijdig opererende comité Eenheid Door Democratie was nauwelijks een katholiek te vinden. De RKSP had zich er ferm tegen verzet dat katholieken aan EDD zouden meedoen. Of het episcopaat zich hiermee heeft bemoeid, is overigens niet duidelijk.⁹⁶

Alles bijeengenomen is het op deze manier niet twijfelachtig hoe de verhoudingen met betrekking tot het nationaal-socialisme lagen. Hoewel het niet ontkend hoeft te worden dat er ook ideologische motieven in al dit anti-nationaal-socialisme schuilgingen, is het niettemin ook van belang de structurele kant ervan te benadrukken. Er is alle aanleiding toe, het juist voor dit soort situaties door Broszat cum suis geïntroduceerde begrip 'Resistenz' te gebruiken, eerder dan

over 'Widerstand' of verzet te spreken. Dit uit de biologische afkomstige begrip verwijst immers naar spontaan optredende afweer van al wat als bedreiging of aantasting van het gezonde lichaam kan gelden, en alle krachten in het lichaam werken daartoe als vanzelfsprekend samen.⁹⁷ Zo was het ook met de twee blokken van gereformeerden en katholieken. Het is tekenend dat de gereformeerde synode van 1936 NSB en CDU in één adem afwees en dat de katholieken in eigen verband in één en dezelfde actie nieuwheidendom en communisme wilden bestrijden.

Het lijkt vanuit een dergelijk perspectief dan ook minder juist om, zoals L. de Jong doet,⁹⁸ de verklaring van het verschil in reactie aan de kant van de katholieke kerk in 1934 en 1936 vooral te zoeken in het opportunistische respectievelijk principiële karakter van de uitspraak, en met dit laatste dan vooral de persoon van aartsbisschop De Jong te verbinden. Eerder was het de, inmiddels bij de verkiezing van 1935 gebleken, aantasting van het eigen kerkvolk die in het jaar daarna tot een afweermaatregel leidde, die veel krachtiger was dan in 1934, toen er van dreiging nog nauwelijks sprake was.

In precies dezelfde richting wijst de opstelling van het episcopaat tegenover Zwart Front. Anders dan Schippers, die in het uitblijven van vergelijkbare maatregelen tegen dit katholiek fascisme een aanwijzing wil zien van bisschoppelijke tegemoetkomendheid vanwege het aan katholieke denkbeelden verwante corporatisme (ideologische verwantschap dus), denk ik dat ook hier eenvoudig geldt dat Zwart Front nooit een reële bedreiging van het katholieke blok is geworden en dat de kerkelijke houding met name daarop is terug te voeren.⁹⁹

Historisch verkiezingsonderzoek wordt in ons land maar mondjesmaat beoefend, en zeker blijft het sterk achter bij het vele dat bijvoorbeeld in Duitsland wordt gedaan aan analyse van het stemgedrag van NSDAP-kiezers. Toch is er één onderzoeksresultaat dat in verband met het hier vastgestelde verschil tussen gereformeerde en katholieke blokken ener- en de hervormde wereld anderzijds vermeld mag worden. Niet dat er concrete gegevens beschikbaar zijn over de kerkelijke herkomst van NSB-stemmers, maar wel heeft Minderaa een winst- en verliesrekening 1931-1935 gemaakt, waarin de ruim 8,02% winst voor de NSB en andere fascistische partijtjes in 1935 vooral verklaard moet worden uit de 5,5% verlies van de liberale zuil (incl. plattelandspartijen), omdat het verlies van de protestantse en katholieke zuil en van de overige partijen zo gering is, dat die 8% daaruit nooit verklaard kan worden.¹⁰⁰

Nu zijn deze cijfers weliswaar niet eenduidig te interpreteren omdat achter de protestantse zuil zowel ARP- als CHU-kiezers schuilgaan, maar dat neemt niet weg dat een flink deel van het vrijzinnig-hervormde electoraat traditioneel op liberale partijen stemde en dat deze cijfers daarom tenminste de mogelijkheid niet uitsluiten dat achter het liberale verlies en de nationaal-socialistische winst nogal wat hervormd electoraat zit. Tegen de achtergrond van de hierboven geschetste kerkelijke standpunten zou een dergelijke samenhang ook heel begrijpelijk zijn.

Kerken en partijen zonder elkaar

Overziet men alle gegevens die onze literatuurstudie heeft opgeleverd, dan kan de conclusie niet twijfelachtig zijn: kerken hebben confessionele partijen flink gesteund bij het verwerven van machtsposities, en ze hebben samen met diezelfde partijen andere politieke bewegingen en stromingen die als bedreiging en als

Winst en verlies in percentages in 1933 en 1935

	1933	1935	1935 vgl. met 1931
Prot. zuil	+ 0,71	- 1,70	- 0,99
Kath. zuil	- 0,77	- 0,53	- 1,30
Arbeiderszuil	+ 1,48	- 0,73	+ 0,75
Liberale zuil (incl. plattelandspart.)	- 2,73	- 2,77	- 5,50
Rechts-autoritair/ fasc.	+ 1,44	+ 6,58	+ 8,02
Overige partijen	- 0,15	- 0,83	- 0,98

Bron: J.Th. Minderaa, 'Crisis en stembus', in: H.W. von der Dunk ed., *In de schaduw van de depressie* (Alphen aan den Rijn 1982) 57.

concurrentie konden worden beschouwd, bestreden. Een eeuw confessionele politiek is mede door het optreden der kerken mogelijk gemaakt.

Nu is anderzijds wel goed in het oog te houden dat de vraag zoals hij hier is opgeworpen, als vanzelf een verificerende aanpak met zich meebrengt en de onderzoeker zoveel mogelijk gegevens doet verzamelen die uiteindelijk tot een positief antwoord op de vraag leiden. Zolang er anderen zijn die op weer andere factoren wijzen waarop de confessionele partijen hun macht konden baseren, is tegen zo'n werkwijze overigens weinig in te brengen. Onder die andere factoren waren het met name de confessionele subculturen, de verzuiling, van waaruit op cruciale momenten en in riskante situaties de nodige steun voor de confessionele partijen is uitgegaan en waarin bepaalde sectoren voor het voortbestaan van de partijen van wezenlijk belang waren. Dat moge hier met enkele voorbeelden geïllustreerd worden die aan de katholieke subcultuur zijn ontleend. Zo droeg de leiding van het RK Werklieden Verbond in de crisistijd van de jaren dertig niet weinig bij aan de strijd tegen dreigende politieke afbrokkeling door aansluiting van leden bij de Katholiek-Democratische Partij te verbieden en iedereen op te roepen lid van de RKSP te worden.¹⁰¹ De R.K. Journalistenvereniging royeerde KDP-leider Wesseling.¹⁰² RKWV en ook de katholieke, Brabantse onderwijsorganisatie OMO traden eveneens hard op tegen infiltratie van fascistische bewegingen onder hun leden.¹⁰³ De media waren uiteraard voor de katholieke partij van het hoogste belang. Voor de verzuiling van de pers hebben kerk en confessionele politici echter hard moeten vechten¹⁰⁴ en voor dat proces is, ongeveer zoals bij de arbeidersbeweging, een macht aan clerici op de been gebracht.¹⁰⁵ Al die inspanningen hebben een tijdlang resultaat gehad, zodat J. Hemels kon opmerken: 'Kerk, politiek en krant hebben de pelgrimstocht van de Nederlandse katholieken begeleid én richting gegeven.'¹⁰⁶ Iets dergelijks geldt voor de radio. Tot aan de jaren zestig onder leiding van geestelijken gesteld, kwam de Katholieke Radio Omroep op beslissende momenten de katholieke partij, soms na

pressie van de kant van het episcopaat,¹⁰⁷ te hulp in de vorm van zendfaciliteiten of zelfs financiële steun.¹⁰⁸

Wellicht zijn dergelijke verwijzingen ook voor de gereformeerde wereld te geven. Ze kunnen de betekenis van de directe kerkelijke interventies waarover het in dit opstel ging, enigszins relativeren. Vanuit de hier gepresenteerde gegevens zelf kunnen echter al enige preciseringen worden aangeduid, die als kanttekening of meer dan dat bij de juist getrokken conclusie moeten worden opgevat.

In de eerste plaats betrof het hele probleem slechts een beperkt deel van de Nederlandse bevolking. Het is immers voldoende gebleken dat de specifieke verhouding die hier onderzocht moest worden, voornamelijk bij katholieken, gereformeerden en orthodox-hervormden werd gevonden, en dat het grootste, vrijzinnige deel van de Hervormde Kerk buiten beschouwing kon blijven. Wat dat betekent, wordt goed duidelijk wanneer men zich de cijfers van de volkstelling van 1930 realiseert. Daaruit blijkt dat Nederland toen al bijna 15% onkerkelijken had en dat de Hervormde Kerk meer dan één-derde van de Nederlandse bevolking omvatte. Met andere woorden, zowat de helft van de Nederlanders leefde met een gerust hart aan de hier gesignaleerde problematiek voorbij!¹⁰⁹

Daarbij was de conservatieve afkeer van moderne politieke verhoudingen inclusief van een politieke partij, in katholieke kring lange tijd zó groot, dat kerk en clerus in negatief opzicht weliswaar felle bestrijders van het socialisme waren, maar de hiërarchie in positief opzicht de vorming van een eigen politieke partij voorlopig alleen maar afhiel. Pas vanaf 1918 traden er wat dat betreft veranderingen op en dat waren dan ook ingrijpende veranderingen.

Tot de jaren rond 1960 heeft die kerkelijke ondersteuning van de confessioneel-politieke macht onder katholieken en gereformeerden geduurd. Voor wat de gereformeerde wereld betreft ziet J. Plomp rond 1960 'zoiets als een doorbraak' en hij geeft indicaties die wijzen op meer ruimheid en soepelheid en op vermindering van de eigen identiteit. Ervóór onderscheidt hij veel 'restaurantie [...], continuïteit en stabiliteit', erna verandering in velerlei opzicht. Daarbij waarschuwt hij er overigens voor, oog te hebben voor wat zich in de jaren vijftig aan verandering aan het aankondigen was.¹¹⁰ Zoekt men tegen deze achtergrond naar een aanwijzing, waaruit meer concreet de losmaking van kerk en partij zou kunnen blijken, dan dient zich de uitspraak van de Groningse synode uit 1964 aan. Gevraagd om maatregelen te treffen tegen belijdende leden en ambtsdragers die lid van de PvdA waren, weigerde de synode daarop in te gaan. Zij was van mening dat ze niet 'alle politieke activiteit van de leden der kerk' aan banden kon leggen en dat onder dit opzicht persoonlijke verantwoordelijkheid moest worden geëerbiedigd. Wel stak er als gevolg van deze uitspraak een storm van protest op, en die bracht de synode ook wel tot een nuancering van haar standpunt als confessie aan hen die de band met de ARP in gevaar gebracht zagen, maar terugnemen deed de synode haar besluit niet.¹¹¹

Door de katholieke bisschoppen was al veel eerder een genuanceerdere opstelling ten opzichte van de PvdA gekozen, en van het mandement van 1954 kan men gerust vaststellen dat het in de katholieke wereld als een boemerang heeft gewerkt en de discussie over de wenselijkheid van het katholieke organisatieleven sterk heeft gestimuleerd. Toen daar in de eerste helft van de jaren zestig de effecten van het Vaticaans concilie bij kwamen, keek in 1965 bijna niemand er

meer van op dat het episcopaat de verbodsbepaling tegen het NVV ophief. Het gebaar werd in brede kring als een ontkenning van het mandement zonder meer beschouwd. Vlak voor de verkiezingen van 1967 kwam bovendien bisschop Bluysen van Den Bosch op de televisie verklaren, dat een katholiek heel wel op een andere dan de katholieke partij kon stemmen.¹¹²

Deze en andere veranderingen hebben vanaf de jaren zestig effect gehad op de index van politieke orthodoxie van katholieken en protestanten, maar vooral van de eersten. Stemden in 1959 nog bijna 80% van de katholieken op de katholieke partij, in 1972 was dat cijfer dramatisch gedaald tot onder de 40%.¹¹³ Inzake de verklaring van deze scherpe daling alsook van de ingrijpende verschuivingen in de katholieke wereld in hun geheel verschillen onderzoekers overigens van mening. Zo tendeert veel onderzoek uit de laatste jaren er naar, de interne kerkelijke en theologische veranderingen voor doorslaggevend te beschouwen en vanuit deze 'interne crisis' de afkalving van het roomse bastion te verklaren.¹¹⁴ De analyse die Andeweg van de 'Dutch Voters Adrift' gaf, is hiermee echter slechts gedeeltelijk in overeenstemming te brengen.¹¹⁵

Koppelen we nu deze inzichten over het einde van de bijzondere verhouding terug naar de vraagstelling die een eeuw confessionele politieke macht betreft, dan valt dus te preciseren en te relativiseren dat er sinds het midden van de jaren zestig inmiddels een kwart eeuw geschiedenis van 'kerken en partijen zonder elkaar' is verstreken, dat dat voor met name de katholieke partij gevolgen heeft gehad die bekend genoeg zijn, maar ook dat er anno 1990 van een al dan niet ernstige crisis waarin de confessionele politiek zou verkeren, geen sprake is, integendeel! Hieruit laat zich dan vanzelf ook de vraag afleiden naar de betekenis van andere dan de kerkelijke factoren die het succes kunnen verklaren en niet alleen voor wat betreft de laatste vijftig jaar ...

Dit leidt tot een laatste overweging. Hoe wèl hebben kerkelijke leiders en confessionele politici zich in de wederzijds omarming gevoeld? Wellicht is er wat dit betreft van meer ambivalentie sprake dan op het eerste gezicht lijkt. Zo zullen de politici enerzijds met het effect van het kerkelijk optreden heel wel vrede hebben gehad. Maar aan de andere kant toonde de kwestie van de Nolensdoctrine als poging tot uitholling van een bisschoppelijk verbod aan, dat zij de politiek als een zelfstandig, eigen terrein beschouwden, waarop zij, en niet de kerkelijke leiders het voor het zeggen hadden. Het gewone, moderne proces van autonomisering en professionalisering van de politiek zette al in een vroeg stadium in. Het bereikte, nog steeds aan katholieke kant, het hoogte- en eindpunt in het abortusdebat. Zelfs terzake van dit ethisch-godsdienstig zo geladen onderwerp stelden de bisschoppen zich, op één na en zij het ook na veel vijven en zessen, achter de aartsbisschop van Utrecht op, toen deze in 1979 de eigen verantwoordelijkheid van de katholieke politici hierin erkende.¹¹⁶ Dat belette die ene overigens weer niet om het conflict met een van zijn priesters, lid van de Eerste Kamer en van een andere opinie dan de bisschop, hard uit te vechten.¹¹⁷

Ook bij de kerkelijke leiders treft men sporen van twijfel. Natuurlijk meenden zij baat te vinden in de bijzondere verhouding met de partijpolitici die in een tijd van toenemende secularisatie de confessionele subculturen waarvan de kerken het natuurlijk middelpunt vormden, politiek en daarmee ook financieel afschermden en veilig stelden. Daar mocht wat tegenover staan. Van de andere kant krijgt men soms de indruk dat de kerken wat meer distantie wensten. Bakvis meent in

het geval van het katholicisme te hebben opgemerkt, dat de bisschoppen zich vanaf de jaren zestig meer van de politieke partij dan van enige andere katholieke organisatie hebben gedistantieerd. De reden is naar zijn mening te zoeken in de opvatting van veel katholieken dat al die openlijke steun 'infringed upon notions of basic democratic rights.'¹¹⁸ Misschien dat het zwijgen van het episcopaat tussen 1944 en 1946, dat boven werd vermeld, eveneens te maken heeft gehad met dergelijke overwegingen. Met name over de houding en motieven van kerkelijke functionarissen is veel nog onduidelijk.

Hoe dit alles ook zij, vanaf de jaren zestig voeren de gereformeerde en katholieke kerk eenzelfde koers, meer en meer los van de confessionele partijen. Het was echter alsof hun onafhankelijkheid hen nieuwe energie en verantwoordelijkheidsgevoel gaf. Over talrijke onderwerpen gingen zij samenleving en overheid aanspreken en volgden daarmee het voorbeeld van de Hervormde Kerk sinds de heropleving na 1945. Hoedemaker zou niet ontevreden zijn, zij het dat de overheid niet altijd luisterde naar en nog minder gehoorzaamde aan wat de kerken haar soms voorhielden. Dit geldt bij voorbeeld voor een kwestie als de ontwapening, waar de kerken zich, in het spoor van een oude, christelijk-pacifistische traditie, erg voor hebben ingespannen. In dergelijke kwesties stonden groepen gelovigen echter soms scherp tegenover elkaar. Ter gereformeerde synode ging het er bij de behandeling van dit onderwerp soms heet aan toe; en kardinaal Alfrink raakte als voorzitter van Pax Christi rechtstreeks in conflict met de KVP-leiding.

Maar ook de grenzen van het spreken van de kerken uit eigen verantwoordelijkheid lijken de laatste tijd voldoende verkend, en een zekere bezinning lijkt ingezet op de gevarieerde vormen van politiek en maatschappelijk engagement, die de kerken in de laat-negentiende en twintigste eeuw hebben ten toon gespreid. 'Geef de Zaanter een muziekvereniging en ge hoeft niet over de hemel te spreken', moet een Zaanse dominee kort na 1880 eens hebben vastgesteld.¹¹⁹ Niet lang nadien zaten dominees en priesters, synoden en episcopaten tot diep over hun oren in de profane verplichtingen. In de kerken lijken thans steeds meer mensen van mening, dat de huidige kerkelijke malaise mede daaraan te wijten is en dat wat meer distantie van wereldlijke dingen voorwaarde is voor het kerkelijk overleven. Het historiografisch en theologisch revisionisme met betrekking tot Kuypers optreden en de herwaardering voor zijn meer gereserveerde tegenstander Lohman, waarvan in het begin van dit opstel werd gewaagd, hangen uiteraard met deze nieuwe houding samen.

Misschien is de gereformeerde theoloog Kuitert exemplarisch voor deze nieuwe *Vrijheid van dwang*, dit is de titel van een uitgebreid interview dat hem werd afgenomen bij gelegenheid van zijn afscheid van de Vrije Universiteit.¹²⁰ Ooit verzette hij zich tegen de vanzelfsprekend geachte banden tussen gereformeerde kerk en partij en engageerde hij zich met het zelfverantwoordelijk spreken van zijn kerk uit de jaren zestig en zeventig. Maar ook daarvan kreeg hij genoeg en in een polemisch geschrift liet hij die positie achter zich; *Alles is politiek, maar politiek is niet alles*, zo luidde de veelzeggende titel van dat boek.¹²¹ Ook in het genoemde interview blijft hij erbij dat 'naar mijn idee de kerk niet het politieke terrein moet betreden.' Daar zijn immers weer andere organisaties voor: de politieke partijen! En dan, heel positief: 'De kerk is mijn eigen behuizing [...]. Stel je voor dat mijn kerk een politieke kerk zou worden!'¹²² Het moge duidelijk

zijn. Ruim een eeuw nadat Abraham Kuiper vanuit Beesd op weg ging naar het Haagse torentje, verlangt Kuitert terug naar de pastorie...

Noten

* De schrijver dankt D.Th. Kuiper, H. Langeveld en H. Righart voor het doorlezen en becommentariëren van de tekst

¹ O.a. in G.J. Schutte, 'De ere Gods en de moderne staat. Het antwoord van de Anti-Revolutionaire Partij op de secularisatie en democratisering van Nederland: antithese, soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie', *Radix* 9 (1983) 73-104, vooral 102; J.C.H. Blom, 'Partijen en verzuiling rond de eeuwwisseling', in: R.A. Koole (ed.), *Het belang van politieke partijen* (Groningen 1984) 23-40, o.a. 33; S. Stuurman, 'Doleantie, verzuiling en geloof', in: 1886 Jaar van de doleantie, afl. 22-23 van het *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* jan. 1986, 35-40, vooral 37-39; J. de Bruijn, 'Partij of beginsel? De antirevolutionaire en christelijk-historische richting in de Nederlandse politiek', in: dez. (ed.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (z.p., z.j. (Amsterdam 1987)) 27-69, vooral 30-31.

² H. Righart, *Het onveranderlijke Nederland. Een eeuw confessionele politiek* (z.p. 1989) 17-23.

³ Geciteerd bij De Bruijn, 'Partij of beginsel', 30.

⁴ Voor het volgende in het algemeen de in noot 1 genoemde artikelen van G.J. Schutte en van J. de Bruijn, en voorts verschillende bijdragen in C. Bremmer (ed.), *ARP. Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij* (Franeker z.j. (1980)); W. Bakker e.a. (ed.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986); J. de Bruijn (ed.), *Een land nog niet in kaart gebracht*; dez. (ed.), *Bepaald gebied. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Baarn 1989).

⁵ J.H. Prins, 'Kuiper als partijleider', in: C. Augustijn e.a. (ed.), *Abraham Kuiper. Zijn volksdeel, zijn invloed* (Delft 1987) 95-122, citaten op 118 en 122.

⁶ Schutte, 'Ere Gods', o.a. 97, en in: dez., 'Abraham Kuiper – vormer van een volksdeel', in: Augustijn e.a. (ed.), *Abraham Kuiper*, 9-33, vooral 30-33.

⁷ C. Augustijn, 'Kuiper's theologie van de samenleving', in: dez. e.a. (ed.), *Abraham Kuiper*, 34-60.

⁸ C.H.W. van den Berg, 'Kuiper en de kerk', in: Augustijn e.a. (ed.), *Abraham Kuiper*, 146-178, en dez. 'Kerk en wereld in de theologie en wereldbeschouwing van Abraham Kuiper', in: *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 140-166, o.a. 162-165.

⁹ C. Augustijn, 'Dolerenden en Afgescheidenen 1886-1887', en C.H.W. van den Berg, 'De doleantie als exponent van het (mislukte) streven naar reorganisatie van de kerk', in: *1886 Jaar van de doleantie*, 7-12 en 13-21.

¹⁰ Prins, 'Kuiper partijleider', 107.

¹¹ D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel 1972) deel III, 381-497.

¹² A.P. Crom e.a. (ed.), *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land*

(Kampen 1983-1986) is een populair-wetenschappelijk opgezet 'part-work', met afleveringen per provincie, dat veel boeiende gegevens bevat.

¹³ J. Verrips, *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971* (z.p., z.j. (Amsterdam 1977)) 126-135.

¹⁴ C. Bevaart, "'Zag ieder onzer er Gods zegen maar in.'" De ontwikkeling van een gereformeerd bolwerk in 's-Heerenland (1887-1933)', in: J.C.H. Blom en C.J. Misset (ed.), *'Broeders sluit U aan.' Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (z.p. 1985) 143-179.

¹⁵ In literaire vorm wordt de sfeer van sociale controle opgeroepen bij Martin Hart, 'Ouderlingenbezoek', in: dez., *Het vrome volk* (Amsterdam 1974) 84-97.

¹⁶ H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (z.p., z.j. (Leiden 1988)) 2 dln., dl. 1, 428. R.B. Andeweg, *Dutch voters adrift. On explanations of electoral change (1963-1977)* (z.p., z.j. (Leiden 1982)) biedt een p.o.-index voor de jaren 1948-1977, waarin de protestanten echter niet in gereformeerden en hervormden worden onderscheiden, p. 50.

¹⁷ H. Faber e.a., *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960* (Assen 1970) 28.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ *Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)* ('s-Gravenhage 1976).

²⁰ W.F. de Gaay Fortman (ed.), *Jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman 29 mei 1837-11 juni 1924* (Kampen 1987); G. Abma en J. de Bruijn (ed.), *Hoedemaker herdacht* (Amsterdam 1989).

²¹ Van Spanning, *Christelijk-Historische Unie*, dl. 1, 75.

²² O.J. de Jong, 'De Savornin Lohman en de Kerk', in: De Gaay Fortman (ed.), *De Savornin Lohman*, 61-77, aldaar 73.

²³ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1974) h. 19. Ook verschillende andere gegevens uit deze passage zijn aan dit overzicht ontleend.

²⁴ 'Christen-zijn in de Nederlandse samenleving', in: *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk [...] 1945-1955* ('s-Gravenhage z.j.) 441-468, citaat op 454.

²⁵ H.D. de Loor, *Kerk in de samenleving. Een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde Kerk sedert 1945* (Baarn 1970).

²⁶ J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (11e druk; Amsterdam 1976) 771.

²⁷ G. Brom, *Schaepman* (Haarlem 1936) 1. Zie voor het volgende gedeelte in het algemeen: L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage 1953).

²⁸ J.A. Bornewasser, 'De "open" katholiciteit van Paus Leo XIII en zijn "Bischop in politics" Schaepman', in: W. Frijhoff en M. Hiemstra (ed.), *Bewogen en bewegen [...] Liber amicorum aangeboden aan Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt* (Tilburg 1986) 378-392, m.n. 378-382.

²⁹ L. Winkeler, 'Dr. H.J.A.M. Schaepman, St. Thomas van Aquino', in: *Jaarboek Werkgroep Thomas van Aquino 1985*, 117-125, bevat een analyse van een aantal lezingen die Schaepman in Leuven over Thomas hield.

³⁰ J.A. Bornewasser, 'Curiale appreciaties van de priester-politicus Schaepman', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschap*

pen, *afd. Letterkunde*, NR 49, nr. 7 (Amsterdam/Oxford 1986) 211-248, aldaar 231-232.

³¹ J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse, 1871-1948* (Utrecht 1961) 117-118 en Bijlage III, 504. Over de inhoud van de notie christelijke democratie zie, met verschillende accenten in de wijze van beoordeling: J.A. Bornewasser, 'Schaepman als christen-democraat', in: *Schaepmanherdenking Tubbergen 11 Oktober 1983* (z.p., z.j. ('s-Gravenhage 1984)) 7-27, en A.F. Manning, 'Niederlande und Belgien: Christliche Demokratie im 19. Jahrhundert', in: W. Becker en R. Morsey (ed.), *Christliche Demokratie in Europa. Grundlagen und Entwicklung seit dem 19. Jahrhundert* (Köln/Wien 1988) 92-112, waarvan een bewerking verscheen: dez., 'Katholieke Nederlanders en de democratie', in: *Christen Democratische Verkenningen* 1989, 274-280.

³² Bornewasser, "'Open" katholiciteit', 390.

³³ J. van Miert, 'Conservatisme onder katholieken in een biografisch perspectief: Mr. J.B. van Son (1804-1875)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 393-413; G.A.M. Beekelaar, 'Gustave Ruijs de Beerenbrouck (1842-1926) [...]', in: *De gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989* (Maastricht 1989) 264-298; S.H.H. van der Hoek, *Het Venloosch Weekblad 1863-1872. Een politiek orgaan in handen van Mr. Leopold Haffmans*, niet uitgegeven doctoraalscriptie (Nijmegen 1984).

³⁴ Vooral J.P. de Valk, 'Meer Hollands dan Paaps? De Nederlandse kerkprovincie en Rome in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 27 (1985) 140-156, en bovendien van gelijke strekking: dez., 'Criminaliteit en armoede onder de Nederlandse katholieken. Een opmerkelijk rapport van de Vaticaanse zaakgelastigde Giovannini uit 1902', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, 1984, afl. 18, 18-35, en dez., 'De bisschop en de exegeet. Documenten over het conflict tussen C. Bottemanne en H. Poels (1898-1901)', in: *ibidem* 1988, afl. 28, 22-46.

³⁵ Voor de volgende passage in het algemeen: H. Bakvis, *Catholic Power in the Netherlands* (Kingston/Montreal 1981). Voor de jaren tot 1926: J.A. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuijing onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel/Amsterdam 1986) 245-253.

³⁶ Gribling, *Aalberse*, 342; dez., *Willem Hubert Nolens 1860-1931. Uit het leven van een Priester-Staatsman* (Assen 1978) 214.

³⁷ P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland* dl. 2 1922-1925 (2e druk; Assen 1968) 41-43.

³⁸ H. Lenferink, 'De terugkeer van een katholieke eenheidspartij na de tweede wereldoorlog', in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 10 (1980) 80-117, vooral 116-117. Voorts: A.F. Manning, 'Geen doorbraak van de oude structuren', in: L.W.G. Scholten e.a., *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht 1968) 61-87.

³⁹ J. Bosmans, 'De KVP, de groep-Steenberghe en de verkiezingen van 1952', in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 6 (1976) 20-76; dez., 'Het eenheidsgesprek tussen KVP, KWG en KNP 1952-1956', in: *ibidem* 12 (1982) 46-99.

⁴⁰ Bosmans, 'Eenheidsgesprek', 55-57.

⁴¹ A.F. Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 1 (1971) 138-148.

- ⁴² Bosmans, 'Eenheidsgesprek', 60-61; F. d'Haens, 'De Katholieke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid en de politieke doorbraak', in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 4 (1974) 59-98, hier 84-87.
- ⁴³ Bakvis, *Catholic Power*, 95.
- ⁴⁴ In deze zin J. Roes, 'Wat heet (katholieke) macht? Enkele opmerkingen naar aanleiding van Herman Bakvis [...]', in: *Sociologische Gids* 30 (1983) 455-459.
- ⁴⁵ Vlg. berekeningen van Beaufays, geciteerd bij Bakvis, *Catholic Power*, 85.
- ⁴⁶ Behalve de boven geciteerde tabellen bij H. van Spanning en R. Andeweg, zie noot 16, zie vooral nog: *De politieke keuze der Nederlandse katholieken*, KASKI-rapport nr. 171 ('s-Gravenhage 1957) 10.
- ⁴⁷ J.J.B. Stap, 'De SGP voor 1940', in: *Utrechtse Historische Cahiers* 6 (1985) nr. 3, 10-15.
- ⁴⁸ Behalve op Stap, 'SGP voor 1940' is deze passage gebaseerd op A.H.M. Dölle, 'De Staatkundig Gereformeerde Partij', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 1981, 158-187; W. Fieret, "'Lingbeek- en Kerstenzweepen achter den rug". De Staatkundig Gereformeerde Partij en de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij tijdens het interbellum', in: De Bruijn (ed.), *Een land nog niet in kaart gebracht*, 71-89. W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten 1990). Zie in het algemeen nog: I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977), over de SGP aldaar 59-66.
- ⁴⁹ Lipschits, *Protestants-christelijke stroming*, 68; de passage over de HGS 66-71.
- ⁵⁰ Zie voor de HGS vooral: J. Hippe, 'De Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 1982, 107-128.
- ⁵¹ J. van der Jagt e.a. (ed.), *Gedenkboek GPV 1948-1988* (Amersfoort 1988), vooral de bijdragen van J. van der Jagt en van A.J. Verbrugh, 44-63 en 66-89. Voorts: Th. Haasdijk, *Een vaste burcht. Basisboek voor de politiek van het GPV* (Utrecht/Barneveld 1989) h. 1 en 2, 16-34.
- ⁵² Deze passage is geheel gebaseerd op: H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* ('s-Gravenhage 1989).
- ⁵³ In die zin Lipschits, *Protestants-christelijke stroming*, 66 en 70, en bijbehorend schema 2.
- ⁵⁴ B.J. Thüss, *Het politiek dissidentisme bij de Nederlandse Rooms-Katholieken in de periode tussen de beide wereldoorlogen*, niet uitgegeven doctoraalscriptie (Utrecht 1975), h. 3 over de NKP.
- ⁵⁵ L. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum/Antwerpen 1964) 43.
- ⁵⁶ F. Borm, 'De Katholiek-Democratische Partij in Nederland 1933-1939', in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 13 (1983) 13-34, vooral 31-32.
- ⁵⁷ J.C. van Velthoven, 'De Actie-Bouwman', in: *Spiegel Historiae* 18 (1983) 653-660, vooral 657. Voorts: J. Elemans, 'De katholieke God uit de jaren dertig was een grote boer. Het historisch belang van de actie-Bouwman', in: *De Tijd* 15 juli 1977, 18-21.
- ⁵⁸ Bosmans, 'Eenheidsgesprek'; D'Haens, 'Katholieke Werkgemeenschap'.
- ⁵⁹ H. Waltmans, *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (Groningen 1983), h. 1, 11-43.

⁶⁰ S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 166-191, m.n. 188.

⁶¹ H. Giebels, 'De Eendracht en het ontstaan van de SDAP-afdeling Eindhoven 1897-1904', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1980, 144-189; J. Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983); C.W. ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en Reactie tot 1908* (Tilburg 1986); F.J. van Gaal, *Socialisme en zelfstandige arbeidersbeweging in 's-Hertogenbosch 1886-1923. Over organisatie en mentaliteit* (Tilburg 1989).

⁶² Ten Teije, *Socialisme in Brede*, 265 en 77-78.

⁶³ Ibidem, 140-149.

⁶⁴ Perry, *Roomsche kinine*, 193-198.

⁶⁵ Zie de in noot 61 genoemde publikaties en J. Perry en A. Schoot Uiterkamp, 'Herkomst, gezindte en beroep van SDAP-leden in Maastricht', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 247-273, vooral 254-257.

⁶⁶ Archief Bisdóm Den Bosch, AK 33, Map Statistieken 1917-1930.

⁶⁷ Giebels, 'De Eendracht', 176.

⁶⁸ G.J.M. Wentholt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters [...]* (Nijmegen 1984). Voorts de bijdragen van P.J. Mertens, M.J. Doesburg, Fid. van Beers en W. Goddijn, in: *Terugblikken bij het vooruitzien. De Katholieke Arbeiders Beweging in herinneringen en beschouwingen. Een Liber Amicorum voor KAB/NKV* (Baarn 1981) 19-66, vooral de eerste twee bijdragen.

⁶⁹ Bosmans, 'Eenheidsgesprek', 48. Zie voor deze passage vooral: J. Bank, 'De broederlijke relaties tussen KAB/NKV en KVP', in: J. Roes (ed.), *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1985) 293-342.

⁷⁰ J. Bank, 'Katholieken en de Nederlandse monarchie. Tussen staatsraison en populariteit', in: C.A. Tamse (ed.), *De monarchie in Nederland* (Amsterdam/Brussel 1980) 195-208, de term op 200.

⁷¹ Gribling, *Aalberse*, 142-144.

⁷² R.A. Koole, 'Uiterste noodzaak en partijpolitieke eenwording. Over het belang van interne partijverhoudingen bij coalitievorming', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 1986, 99-117, 105. Zie ook: P. Luykx, 'Andere katholieken, 1920-1960', in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 16 (1986), 52-84, m.n. 62-63.

⁷³ Bosmans, 'De KVP', 35.

⁷⁴ D. van der Zee, *Een tijdsverschijnsel. De voormalige Bond van Christen-Socialisten* (Den Haag z.j.) 21.

⁷⁵ Langeveld, *Protestants en progressief*, 17.

⁷⁶ *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* dl. 2 (Amsterdam 1987) i.v. Van der Zee, 189-191.

⁷⁷ Kuiper, *De Voormannen*, deel II afd. C over de jaren 1905-1930, en over dezelfde thema's opnieuw: dez., 'Gefnuikte vernieuwing. De "beweging der jongeren" in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 1 (1987) 57-87.

- 78 P.E. Werkman, “‘Rijken en armen ontmoeten elkander’? De protestantse organisaties van werkgevers en werknemers (1876-1940)”, in: De Bruijn (ed.), *Een land*, 113-134, de term op 115.
- 79 P. Luykx, ‘Die Niederländischen Konfessionellen und das Verhältnis zwischen Staat und Gesellschaft im 20. Jahrhundert’, in: J.P. Nautz en J.F. Bläsing (ed.), *Staatliche Intervention und gesellschaftliche Freiheit* (Melsungen 1987) 73-96, 83 en de bijbehorende literatuuropgave in noot 27.
- 80 H.E.S. Woldring, ‘De sociale kwestie – meer dan een emancipatiestrijd’, in: Augustijn e.a. (ed.), *Abraham Kuiper*, 123-145.
- 81 H.E.S. Woldring en D.Th. Kuiper, *Reformatorische maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden* (Kampen 1980).
- 82 I.A. Diepenhorst, ‘Aritius Sybrandus Talma’, in: C. Bremmer (ed.), *ARP. Personen en momenten*, 86-95.
- 83 *Biografisch woordenboek socialisme*, dl. 3 (Amsterdam 1988) i.v. Boers, 17-18, en De Ligt, 123-126. Voorts: Langeveld, *Protestants en progressief*, 18.
- 84 H.J. Wilzen en A. van Biemen, *Samen op weg. Vijftig jaar ontmoeting tussen Christendom en Socialisme in De Blijde Wereld en Tijd en Taak* (Amsterdam 1953).
- 85 Ibidem, 60.
- 86 Ibidem, 131.
- 87 J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978) 116-127, vooral 125.
- 88 Ibidem, tabel 9, 211.
- 89 H. Dam, *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940* (Kampen 1986) 95. De volgende passage steunt vooral op gegevens uit dit boek.
- 90 H.J. Dam, “‘We leven in den tijd van de vele anti-christen’”. De Gereformeerde Kerk van Utrecht tussen 1930 en 1940’, in: A.P. Crom e.a. (ed.), *Anderhalve eeuw*, het deel over Utrecht, 32-36, aldaar 33.
- 91 H. Schippers, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)* (Amsterdam 1986) 59-67.
- 92 J. Bank, ‘Beheersing en beheersbaarheid van het katholieke volksdeel’ in: P.W. Klein en G.J. Borger (ed.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979) 228-236.
- 93 P. Luykx, ‘De katholieken en het Comité van Waakzaamheid in 1936’, in: *Spiegel Historiae* 16 (1981) 43-50.
- 94 Ibidem, 47.
- 95 P. Luykx, *De actie ‘voor God’ 1936-1941. Een katholieke elite in het offensief* (Nijmegen 1978).
- 96 F. Rovers, ‘Eenheid Door Democratie. Een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig’, in: *Utrechtse Historische Cahiers* 7 (1986) nr. 4, 54-56.
- 97 M. Broszat, ‘Einführung: Gesellschaftsgeschichte des Widerstands’, in: dez. en E. Fröhlich, *Alltag und Widerstand. Bayern im National-Sozialismus* (München/Zürich 1987) 11-73, vooral 49-52.
- 98 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, dl. I *Voorspel* (’s-Gravenhage 1969) 354.

- ⁹⁹ Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, geeft voor zijn stelling enkele indicaties, die ik me voorstel t.z.t. in een publicatie over katholicisme en fascisme nader onder de loep te nemen.
- ¹⁰⁰ J.Th. Minderaa, 'Crisis en stembus. De NSB en de gevestigde orde', in: H.W. von der Dunk (ed.), *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan den Rijn 1982) 21-65.
- ¹⁰¹ Bank, 'Broederlijke relaties', 297.
- ¹⁰² Borm, 'Katholiek-Democratische Partij', 32.
- ¹⁰³ Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 63-64.
- ¹⁰⁴ J. Bank, 'Journalisten in de confessionele media [...]', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, 1989, afl. 31, 3-17.
- ¹⁰⁵ O.S. Lankhorst, 'Tussen commercie en apostolaat. De katholieke dag- en nieuwsbladen in Nederland tot 1940', in: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum* 18 (1988), 37-83, vooral 55-62.
- ¹⁰⁶ J. Hemels, 'De katholieke lezer: een fictie?', in: *ibidem*, 84-99, 95.
- ¹⁰⁷ H. Wijffjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941* (Amsterdam 1988) 126-127.
- ¹⁰⁸ A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985) 193-195.
- ¹⁰⁹ Faber e.a., *Ontkerkelijking*, 28-29.
- ¹¹⁰ J. Plomp, *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog* (Kampen 1987) 84-87.
- ¹¹¹ C. Augustijn (ed.), *Kerk in Nederland 1945-1984. Teksten* (Delft 1984) 86-87.
- ¹¹² Bakvis, *Catholic Power*, 144-146.
- ¹¹³ Andeweg, *Dutch Voters*, 50.
- ¹¹⁴ De studies van Coleman, Bakvis en van Simons en Winkeler liggen in het verlengde van de 'interne crisis'-theorie van J. Thurlings, *De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen/Amersfoort 1971).
- ¹¹⁵ Andeweg, *Dutch Voters*, h. 6, 195-196.
- ¹¹⁶ J. de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam 1979) 23.
- ¹¹⁷ D. van Ooijen, 'Priesters in de politiek', in: *Concilium* 1982, afl. 7, 89-94, aldaar 92.
- ¹¹⁸ Bakvis, *Catholic Power*, 145.
- ¹¹⁹ F.M. Galesloot, 'Partijformaties in een tanend liberaal bolwerk. De opmars van confessionelen en socialisten in Zaandam in de periode 1880-1929', in: Blom en Misset, *Broeders*, 110-142, aldaar 139.
- ¹²⁰ H. van Gerven en M. Michon, *Vrijheid van dwang. Een portret van H.M. Kuitert* (Baarn 1989).
- ¹²¹ H.M. Kuitert, *Alles is politiek maar politiek is niet alles. Een theologisch perspectief op geloof en politiek* (Baarn 1985)
- ¹²² Van Gerven en Michon, *Vrijheid van dwang*, 110-111.

DE RIANTE POSITIE IN HET VERMALEDIJDDE 'MIDDEN'

Confessionele machtsvorming op nationaal niveau

R. A. Koole en H. M. ten Napel

'We run this country', is een aan een Nederlandse christen-democraat toegeschreven uitspraak.¹ De 'onvermijdelijke presentie van de confessionelen' valt inderdaad op.² In deze bijdrage wordt gepoogd de opvallende positie van de confessionele partijen in het politieke bestel te verklaren. De centrale stelling die daarbij zal worden verdedigd is de volgende. De confessionelen, en dan vooral de katholieken, danken hun centrale positie in het nationale politieke bestel vooral aan het feit dat zij zich afzetten tegen een links/rechts-indeling van partijen op sociaal-economisch terrein, terwijl zij juist dankzij het belang van deze sociaal-economische dimensie (waardoor liberalen en sociaal-democraten tegenover elkaar komen te staan) in de gelegenheid zijn hun apaiserende en bemiddelende rol te spelen, die aan hen een riante positie verschaft. De paradox van de confessionele macht is aldus dat confessionele partijen in hun vertoog andere waarden dan sociaal-economische belangentegenstellingen benadrukken, terwijl zij hun dominante positie mede aan die tegenstellingen te danken hebben.

In een analyse van de positie van de grotere confessionele partijen in het Nederlandse politieke bestel gedurende ruim een eeuw zal worden gepoogd deze centrale stelling te onderbouwen. Het moge duidelijk zijn dat in het bestek van deze bijdrage slechts een globaal beeld kan worden geschetst. Alvorens daartoe over te gaan zal echter eerst een enkele opmerking gemaakt moeten worden over noodzakelijke beperkingen, gebruikte begrippen en gehanteerde periodisering.

Over confessionelen, dimensies en periodes

Aan de globale behandeling van het vraagstuk van de politieke machtsvorming der confessionelen op het nationale niveau kleeft een aantal risico's. Niet alleen omdat in een schematisch overzicht historische nuances wegvallen. Ook de concentratie op de machtsvorming in de politieke sfeer – min of meer gescheiden van die buiten het onmiddellijke politieke bestel – is riskant, omdat zeker bij de confessionelen verondersteld wordt dat een belangrijk deel van hun kracht gelegen is in hun sterke positie in het zogeheten maatschappelijk middenveld en de steun, die zij lange tijd van de kerken genoten. Bovendien draagt de gekozen benadering het gevaar in zich dat men de confessionele machtsvorming vooral beschouwt als het bewust gezochte resultaat van in de eerste plaats op machtsuit-

breiding gerichte handelingen van de confessionele voorlieden. Hierdoor zou de zorg om het behoud van geestelijke waarden als drijfveer van elite én achterban voor hun politiek handelen ten onrechte uit het zicht verdwijnen.³ Daarnaast kan men tegen het gebruik van de term confessionelen om daarmee de ARP, de CHU, de RKSP/KVP en het CDA aan te duiden, bezwaar maken. Kan men de sterke positie van het huidige CDA juist voor een belangrijk deel toeschrijven aan het loslaten van het confessionele karakter door de constituerende partijen, bij gebrek aan een betere aanduiding zullen wij toch het begrip confessioneel in deze bijdrage gebruiken, zij het met enige reserve, met name wat betreft de periode na 1980. Tenslotte moet voorkomen worden in de val van teleologische geschiedschrijving te trappen, door het proces van confessionele machtsvorming te zeer te zien vanuit het uiteindelijke samengaan van de drie grote confessionele partijen in het CDA. Wanneer gesteld wordt dat de confessionelen sinds 1918 niet meer uit het regeerkasteel zijn verdwenen, kan dat slechts slaan op de katholieken. De drie grote christelijke partijen waarop wij ons hier concentreren, vormden ook tijdens het door Schöffers – overigens met enige reserve – tot confessioneel tijdperk gedoopte interbellum⁴ geenszins een monoliet blok, terwijl de vorming van het CDA jaren later zeker niet als een vanzelfsprekendheid kan worden beschouwd.

Zonder te pretenderen aan al deze voorbehouden volledig recht te kunnen doen, willen wij toch een poging wagen ruim honderd jaar confessionele machtsvorming globaal de revue te laten passeren. Wij gaan er daarbij vanuit dat dit slechts kan tegen de achtergrond van een voortdurend maatschappelijk veranderingsproces, dat tegelijk het kader en het object van het politiek handelen vormt. Door de wisselwerking tussen in hoge mate, maar niet volledig autonome maatschappelijke ontwikkelingen enerzijds en de wens van individuen en groeperingen deze ontwikkelingen te sturen, tegen te houden of juist te versnellen anderzijds, is het politieke domein bepaald. Machtsvorming binnen dat politieke domein hangt niet alleen af van de wens van groeperingen zoals politieke partijen om invloed te kunnen uitoefenen, maar vanzelfsprekend ook van de mogelijkheden die de maatschappij daartoe biedt. Die mogelijkheden liggen niet vast, maar veranderen in de tijd.

Binnen het kader van het Nederlandse politieke stelsel is machtsvorming door partijen voor een belangrijk deel bepaald door het vermogen van die partijen de steun van kiezers te verwerven. Of partijen er in slagen (delen van) het electoraat te mobiliseren hangt af van de mate waarin zij in staat zijn aansluiting te vinden bij door dat electoraat als belangrijk ervaren kwesties. Nu eens speelt het ene type kwesties een overheersende rol, dan weer is de aandacht verlegd naar een andere categorie problemen. In dit verband spreekt men wel van de verschillende ‘dimensies’ van het politieke bestel, zoals de godsdienstige, de sociaal-economische en de ‘post-materialistische’ (zaken als milieu, emancipatie, democratisering betreffende) dimensies.⁵ Zolang bijvoorbeeld de godsdienstige dimensie dominant is in een politiek bestel, zal een poging om kiezers te mobiliseren op grond van hun klasse weinig opleveren. En – om een ander voorbeeld te noemen – een partij kan lange tijd als een roepende in de woestijn proberen aandacht te krijgen voor de milieuvervuiling, pas als dit verschijnsel als een probleem wordt ervaren door een grote groep kiezers kan een partij met enige kans van slagen proberen op basis van deze kwestie kiezers achter zich te krijgen. Afhankelijk

van het moment zijn dus bepaalde kwesties dominant. Vaak echter wordt een politiek stelsel tegelijkertijd door meer dimensies bepaald. De belangrijkheid van bepaalde categorieën problemen, van bepaalde dimensies, is dan meestal zelf inzet van politieke strijd. In Nederland was deze strijd bijvoorbeeld herkenbaar in de regelmatige, maar niet erg succesvolle pogingen om een einde te maken aan partijvorming op godsdienstige grondslag.

Ook – of misschien beter: juist – bij het ontstaan van een partijstelsel zijn de verschillende maatschappelijke scheidslijnen van groot gewicht. Met name de Noorse onderzoeker Rokkan heeft gewezen op het belang van grote conflicten ten tijde van de vorming van natie-staten voor het ontstaan van de scheidslijnen waarlangs het partijstelsel in die staten zich vormde.⁶ Zodra voor die problemen een acceptabele oplossing werd bereikt, ‘bevroor’ het partijstelsel. In veel landen gebeurde dit rond 1920. Zo ook in Nederland. Met de Pacificatie van 1917 werden de kiesrecht kwestie en de schoolkwestie definitief ‘opgelost’. Het partijstelsel had toen inmiddels zijn typisch ‘verzuilde’ karakter gekregen. Voor de derde belangrijke kwestie, die rond de vorige eeuwwisseling de politieke dynamiek voor een groot deel bepaalde, de sociale kwestie, was een vergelijkbare oplossing niet voorhanden. Zij bleef ook na 1917 de gelederen verdeeld houden, waardoor het verzuilde stelsel juist op dit punt voortdurend onder druk stond.

In het licht van de hier aangestipte problematiek van dimensies in het politieke bestel moet ook de centrale stelling worden begrepen die aan het begin van deze bijdrage naar voren werd gebracht. De machtspositie van de confessionele (maar ook van andere) partijen hangt in zeer belangrijke mate af van de aard van de dimensies, die in een gegeven periode de politieke strijd bepalen. De sterke ‘midden’ positie van de confessionelen (en dan – het zij herhaald – vooral van de katholieken) is vooral afhankelijk van het naast elkaar bestaan van twee belangrijke dimensies van ongeveer gelijk gewicht: de godsdienstige en de sociaal-economische dimensie. Die situatie is er niet altijd geweest. Zij bestond in feite alleen tussen circa 1920 en circa 1960. Vóór circa 1920 was de godsdienstige dimensie dominant en na circa 1960 verminderde het politieke belang van die dimensie drastisch – zonder evenwel te verdwijnen –, terwijl de sociaal-economische dimensie minder aan kracht inboette en nieuwe ‘post-materialistische’ kwesties zich aandienen. Vóór 1920 en na 1960 was de confessionele spilfunctie in de politiek daarom niet evident. Voor de confessionele partijen was de periode vóór 1920 er met name één van *machtsvorming* door middel van het op de voorgrond stellen van de religie, de periode 1920-1960 één van *machtconsolidatie* door middel van (organisatorische) verzuiling en die na 1960 één van een uiteindelijk geslaagde poging tot *machtshandhaving* door het minder benadrukken van het confessionele karakter (echter niet van levensbeschouwelijke waarden) in wat tenslotte een christen-democratische eenheidspartij werd.

Deze periodisering zal ook in het vervolg van dit artikel worden gehanteerd, met dien verstande dat ook de Tweede Wereldoorlog als scheidingspunt wordt gehanteerd, vanwege de (vergeefse) poging direct na deze oorlog om het partijstelsel te vernieuwen.

Machtsvorming om het behoud van de eigen identiteit (ca. 1880-1920)

In het midden van de negentiende eeuw had het modernisme belangrijk aan invloed gewonnen. Niet alleen op politiek terrein door de totstandkoming van de liberale grondwet van 1848, maar ook binnen de protestantse geloofswereld. In de moderne eenheidsstaat was al eerder aan de geprivilegieerde positie van de Nederlandse Hervormde Kerk als semi-staatskerk een einde gekomen. De staat stond voortaan formeel neutraal tegenover de hervormde kerk, maar bemoeide zich wel met de wijze waarop predikanten werden benoemd, waardoor het modernisme binnen de top van de kerk alle kans kreeg. Hiertegen rees verzet van de rechtzinnige protestantse kleinburgers, die zich noch in de moderne staat, noch in hun eigen kerk meer thuisvoelden. Zij vonden in 1879 hun politieke tehuis in de door A. Kuypers opgerichte ARP, die naar een volwaardige plaats van de 'kleine luyden' in de samenleving streefde.⁷ In de politiek groeide het gewicht van de godsdienstige dimensie, temeer daar ook de katholieken, die dankzij de liberale grondwet van 1848 hun kerkelijke rechten hadden herkreten, zich na de encycliek *Quanta Cura* van 1864 en na de afschaffing van het gezantschap bij het Vaticaan in 1871 duidelijk tegen de liberalen waren gaan afzetten.⁸

De sociale kwestie aan het eind van de negentiende eeuw bewerkstelligde evenwel het belang van de sociaal-economische dimensie voor de partijpolitieke machtsvorming. Het is belangrijk vast te stellen dat door de late industrialisatie een arbeidersbeweging pas ontstond nadat de godsdienstige dimensie dominant was geworden, zodat deze beweging volgens godsdienstige scheidslijnen werd verdeeld. De socialisten moesten zich daarom tevreden stellen met een relatief klein aandeel van de arbeiders.⁹

De godsdienstige dimensie won verder aan gewicht als gevolg van de door Kuypers geformuleerde antithese. Hij bouwde hierbij voort op ideeën van G. Groen van Prinsterer en de Duitse lutheraan F.J. Stahl, die het onderscheid tussen de ideeën van de Franse Revolutie en het christendom als het meest wezenlijke in de samenleving hadden aangeduid.¹⁰ De antithese werd overigens noch door de katholieken, noch binnen eigen kring algemeen aanvaard. De katholieken, die lange tijd als tweederangs burgers waren behandeld, waren vanzelfsprekend niet enthousiast over Kuypers' stelling dat van de drie nevensgeschikte 'grondtonen' van de Nederlandse samenleving de 'Christelijk puriteinse' toch 'het rijkst ontwikkeld' was; bovendien verhinderde de herinnering aan de jarenlange strijd tussen Dordt en Rome en aan de Aprilbeweging een al te innige samenwerking met protestanten. Juist vanwege dit verleden opereerden de katholieken in Nederland *in politicis* terughoudend. Ook de vijandige benadering die de katholieken in Pruisen ten tijde van Bismarck's *Kulturkampf* ten deel viel, stimuleerde de Nederlandse geloofsgenoten niet direct tot grote politieke activiteit.

Ook binnen de eigen gelederen ontmoette Kuypers' antithesegedachte tegenstanders die onder andere om deze reden de partij uiteindelijk zouden verlaten en in 1908 de CHU zouden oprichten. Acceptatie van de antithese betekende volgens hen het zich neerleggen bij de idee van een neutrale staat. Toch kwam op regeringsniveau de samenwerking tussen de verschillende confessionele groeperingen tot stand. Het was vooral, naast wederzijdse herkenning vanuit het geloof, ook de gemeenschappelijke vijandschap tegenover het modernisme van de geradicaliseerde liberalen, met name op het punt van het lager onderwijs, die het won

van hun onderlinge verschillen. De godsdienstige dimensie was voor de politieke machtsvorming doorslaggevend. Dit betekent niet dat de verschillende godsdienstige groeperingen geen aandacht hadden voor de aan belang winnende sociale kwestie. Het christelijk-sociaal congres van de ARP in 1891 en de encycliek *Rerum Novarum* in hetzelfde jaar getuigen hiervan. Maar de belangstelling was betrekkelijk laat ontstaan en de sociale kwestie werd vooral in religieuze termen gedefinieerd; standsorganisaties en vakbonden konden zo op confessionele grondslag worden opgericht.

De socialisten moesten ook in dit opzicht vanuit een achterstand een machtspositie verwerven. Zij accepteerden daarbij het belang van de godsdienst voor het individuele zieleheil van sommige arbeiders, stelden zich verzoeningsgezind op in de schoolkwestie, maar bleven zich verzetten tegen een op godsdienst gebaseerde politieke organisatievorm. De klasse was het uitgangspunt. In feite werd de strijd geleverd om de bepaling welke dimensie het belangrijkste was. De liberalen, die zich traditioneel zwak organiseerden, moesten in deze strijd uiteindelijk het onderspit delven.

De Pacificatie en het interbellum: machtsconsolidatie (1917-1940)

Bij de grondwetswijziging van 1917 werden enkele kwesties, die diep in de samenleving hadden ingesneden, definitief 'opgelost'. De winst lag vooral bij de confessionele partijen. De gelijkstelling van het bijzonder met het openbaar onderwijs was te danken aan de antithetische samenwerking van de confessionelen, die daar met de acceptatie van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging relatief beperkte concessies tegenover moesten stellen, die uiteindelijk zelfs in hun voordeel zouden werken.

Met de Pacificatie echter verdween een belangrijk mobilisatie-instrument ten opzichte van de kiezers (die in één klap in aantal meer dan verdubbelden): een belangrijke bestaansgrond van de coalitie, de schoolkwestie, was nu afwezig. De eerste jaren na de pacificatie waren daarom cruciaal voor de machtspositie van de confessionelen. Een zekere zelfvoldaanheid maakte zich van de confessionele groeperingen meester. Bij de gereformeerden leidde dit tot angst voor desintegratie van de groep; bij de katholieken eerder tot triomfalisme.¹¹ In beide gevallen bracht het een versterking van de verzuiling met zich mee. Bovendien vereiste het ingevoerde stelsel van evenredige vertegenwoordiging meer dan ooit de opbouw van nationale partijorganisaties. De katholieken ontkwamen hier niet meer aan. Dit droeg echter het gevaar van verdeeldheid in zich, die bij de tot dan toe losse politieke organisatie minder zichtbaar was geweest. De integratie van de vele nieuwe kiezers binnen één politieke organisatie moest plaats vinden op een moment dat de godsdienstige dimensie niet langer de politieke verhoudingen domineerde, maar hevige concurrentie ondervond van de inmiddels even belangrijk geworden sociaal-economische dimensie. Juist bij de katholieken was dit van belang, omdat de sociale basis van de katholieke groepering door alle klassen heenliep. Dit lag enigszins anders bij de ARP, die het toch vooral van de kleine middenstand moest hebben, en bij de CHU, waarvan de sociale samenstelling van de achterban ook geen weerspiegeling van die van de gehele bevolking was. Met name de ARP, die onder leiding van H. Colijn op de sociaal-economische dimensie een flink stuk naar rechts opschoof, wist dankzij de doorwerking van

de antithesegedachte en door een hoge organisatiegraad van (verzuilde) organisatie haar achterban zonder al te veel problemen aan zich te binden.

Bij de katholieken was de situatie, zoals gezegd, veel meer precair, ondanks het feit dat zij voor het eerst een premier mochten leveren. Heel duidelijk was hier de continue strijd zichtbaar tussen consoliderende en ontbindende krachten, zoals S. Stuurman het aanduidt; een strijd tussen 'maatschappelijke krachten die de religieuze sociaal-politieke blokvorming begunstigen, en andere die in de richting van secularisering en loskoppeling van godsdienst en politiek werken.'¹² Na de invoering van het algemeen kiesrecht werd de gezamenlijke godsdienst met extra elan gebruikt om te voorkomen dat met name de katholieke arbeiders naar de SDAP zouden overlopen (van belang is hierbij de episcopale veroordeling van mogelijke samenwerking met sociaal-democraten in 1921, gevolgd door een partijuitspraak in 1922, die die samenwerking afhankelijk stelde van een noodzakelijke derde coalitiepartner, waardoor zij op dat moment uitgesloten was). Tegelijkertijd echter vond er ook een emancipatieproces plaats binnen de katholieke gelederen: de politiek streefde naar een zekere autonomie ten opzichte van de bisschoppen. In dat licht moet Nolens' uitspraak van de 'uiterste noodzaak' gezien worden, die hij in 1925 nog eens nadrukkelijk deed: een poging om de katholieke eenheid te bewaren, zonder volledig aan de macht van de bisschoppen overgeleverd te zijn. Het overlopen van katholieke arbeiders werd tegengegaan door een behoorlijke afstand tot de SDAP te bewaren. In de katholieke fractie had voorzitter W.H. Nolens dit argument betrokken in de overwegingen die ten grondslag lagen aan zijn uitspraak. De historicus Puchinger heeft Nolens' betoog in die fractievergadering als volgt samengevat:

'Nu was er eenheid in het katholieke kamp: in de pers, onder het katholieke volk, in de Kamerclub, in de vakbeweging; het leek Nolens daarom heel onwijs deze eenheid thans prijs te geven ten bate van een samenwerking met socialisten onder leiding van Mr. Marchant [de vrijzinnig-democraat die op dat moment poogde een kabinet van vrijzinnig-democraten, socialisten en katholieken te formeren, auteurs]. Men diende de rooms-katholieke vakbeweging niet in de steek te laten door een samengaan met Stenhuis, de man van het NVV. Dat zou slechts verwarring en verbijstering in het land geven.'¹³

Maar ook de linkervleugel van de RKSP (J.A. Veraart c.s.), die wel samenwerking zocht met de sociaal-democraten, moest binnen de katholieke gelederen gehouden worden. Nolens loste dit dilemma op met zijn uitspraak van de 'uiterste noodzaak': de afstand tot de socialisten werd benadrukt, terwijl de deur naar een mogelijke samenwerking met de SDAP, die in 1922 was dichtgeslagen weer op een kier werd gezet.¹⁴ Hiermee werd tevens enige autonomie van de katholieke politici tegenover de kerk gewonnen. Hoewel aan Nolens' 'uiterste noodzaak' vooral partij-interne motieven ten grondslag lagen, is deze uitspraak later door Nolens' opvolgers tijdens het interbellum tot dogma verheven in plaats van haar als strategisch instrument te gebruiken. Daarmee dreigde de spilpositie die de RKSP erdoor had verworven, weer verloren te gaan.

Mede door dit dogma evenwel, bleef de katholieke eenheid behouden, hetgeen enerzijds de RKSP alleen al vanwege haar omvang een belangrijke kandidaat voor een regeringscoalitie maakte. Anderzijds stelde die eenheid haar in de gelegenheid een bemiddelende rol te spelen tussen partijen die zich op de sociaal-economische scheidslijn ten opzichte van elkaar op een zekere afstand

bevonden. Die afstand zou de RKSP dankzij haar door de godsdienst bijeengehouden heterogene achterban wellicht kunnen overbruggen. Het tot dogma verheffen van de 'uiterste noodzaak' verminderde echter ook de flexibele opstelling van de RKSP, zodat de ARP van Colijn in de jaren dertig een buitenproportionele invloed kon doen gelden. De 'uiterste noodzaak' kreeg zo enige tijd een 'antithetische' lading (dat wil zeggen: confessionele samenwerking onder gelijktijdige nadruk op de scheidslijn tussen confessionele en niet-confessionele groeperingen), zij het dat zij beperkt bleef tot de socialisten; de vroegere liberale tegenstanders bleken inmiddels in de ogen van Colijn acceptabele coalitiepartners geworden.

De crisis van de jaren dertig echter plaatste de sociaal-economische dimensie steeds meer op de voorgrond. Tot grote verschuivingen in de electorale sterkte van de verschillende partijen leidde dit niet omdat de sterke uitbouw van verzuilde organisaties de band tussen kiezers en partijen voorlopig zeer hecht had gemaakt. Daardoor verminderde ook de angst in de katholieke arbeidersbeweging voor ledenverlies als gevolg van samenwerking met sociaal-democraten. In 1935 weerhield het dogma van de 'uiterste noodzaak' de katholieken hier nog van, maar de roep om samenwerking klonk ook toen al. De politiek van Colijn's ARP verwijderde zich steeds meer van de sociale (ordenings)initiatieven, die door katholieken en sociaal-democraten werden bepleit. Bovendien gaf de duidelijke koerswijziging van de SDAP, die het klassebegrip achter zich liet en zich in de natie integreerde, de conservatieve katholieken steeds minder wapens in handen om zich er tegen te verzetten. Het vierde kabinet-Colijn viel op een sociaal-economische kwestie. Het vijfde kabinet-Colijn, waarin geen katholieken meer zitting hadden, viel terstond door toedoen van de laatsten. De 'uiterste noodzaak' bleek nu als dogma versleten te zijn. In het kabinet-de Geer werkten voor het eerst katholieken en sociaal-democraten samen.

De ARP bezette vanaf dat moment knarsetandend een marginale plaats op de rechterflank van het links-rechts continuüm. De katholieken bezetten nu een riante middenpositie. Riant, omdat mede door de crisis de sociaal-economische dimensie dominant was geworden. De katholieke partij definieerde zichzelf echter niet in die termen en kon daardoor een spilfunctie vervullen, terwijl de inmiddels ver doorgevoerde verzuiling de angst voor grote overloop van met name arbeiders naar de SDAP had getemperd (enige overloop was er waarschijnlijk wel, maar werd door het hoge katholieke geboortecijfer gecompenseerd). De CHU stond aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog eveneens enigszins geïsoleerd aan de rechterzijde. Maar daar liet de traditioneel zwakke organisatie toe dat er met name in kringen rondom *De Nederlander* dissidente (progressieve) geluiden konden worden gehoord, waar veranderingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk mede aan ten grondslag lagen.

Het interbellum kan inderdaad – zij het met enige aarzeling, met name omdat de invloed van het liberalisme als ideologie niet zonder betekenis was – als een 'confessioneel tijdperk' worden gekenschetst. Maar dat betekende niet dat dat het gevolg was van confessionele eenheid. De posities van de drie grote christelijke partijen verschilden sterk van elkaar en veranderden in de loop van de tijd. Hun uiteindelijke posities waren minder het resultaat van doelbewuste strategieën dan van de opstelling van andere partijen en vooral van het verschuivend belang van verschillende conflictdimensies. Het toegenomen belang van de sociaal-econo-

mische dimensie verschafte de katholieken tenslotte hun spilfunctie. De ARP en de CHU stonden aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog weliswaar niet buitenspel, maar domineerden het politieke spel niet meer. De confessionele dominantie betekende een overheersende rol van de katholieken, niet van alle confessionelen.

Intermezzo (1940-1946)

De Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting tussen 1940 en 1945 gaven een belangrijke impuls aan het proces van herbezinning op de (christelijke) partijvorming, zoals dat in de jaren dertig reeds op gang gekomen was. Een na de bevrijding door de Nederlandse Volksbeweging (NVB) ondernomen poging de sociaal-economische dimensie zodanig te verbreden dat godsdienst als criterium voor de partijvorming zou verdwijnen, mislukte echter.¹⁵ De godsdienstige dimensie bleef voorlopig bestaan.

Onder de katholieken bevonden zich weliswaar de nodige voorstanders van vernieuwing van het partijstelsel, maar uiteindelijk keerde een katholieke eenheidspartij terug.¹⁶ De op 22 december 1945 opgerichte Katholieke Volkspartij (KVP) was in belangrijke mate een voortzetting van de RKSP. Een – hoofdzakelijk formeel – verschil was echter dat het lidmaatschap van de KVP, die behalve beginsel- ook programpartij wilde zijn, tevens opengesteld werd voor niet-katholieken.

In antirevolutionaire kring was tijdens de oorlog, met name bij de *Trouw*-groep rond J.A.H.J.S. Bruins Slot, het ideaal van een grote protestants-christelijke volkspartij weer levend geworden.¹⁷ Hoewel zowel J. Schouten (ARP) als H.W. Tilanus (CHU) gereserveerd stonden tegenover een eventuele fusie van hun partijen, vonden vanaf juli 1945 officiële besprekingen plaats tussen ARP en CHU. Deze mondden uit in een voorstel aan de respectievelijke kiesverenigingen tot federatieve samenwerking over te gaan. Terwijl de ARP hiertoe echter in januari 1946 in beginsel bereid bleek, sprak de CHU zich een maand later uit voor niet meer dan ‘nauw contact’ met de ARP. Door deze opstelling hoopte de Unie de uitstroom van vernieuwingsgezinde christelijk-historischen naar de NVB te beperken. Ook traditionele verschillen van inzicht tussen ARP en CHU, met name inzake de antithese, speelden een rol. Mogelijk het zwaarst woog echter de vrees van de christelijk-historischen binnen één partijverband door de vanouds straf georganiseerde antirevolutionairen gedomineerd te zullen worden. In de praktijk zou ook van het ‘nauw contact’ weinig terecht komen.

De (partij-)politieke vernieuwing na de oorlog bleef al met al beperkt tot de oprichting van de Partij van de Arbeid (PvdA), terwijl ook op andere terreinen van het maatschappelijk-politieke leven de (organisatorische) verzuiling terugkeerde en zich in de jaren veertig en vijftig zelfs verder zou uitbreiden.

Voortgezette regeermacht en inzettende deconfessionalisering (1946-1960)

De KVP, die bij de eerste naoorlogse Kamerverkiezingen in mei 1946 als grootste partij uit de stembus was gekomen, zag weinig heil in een poging de in de jaren dertig vastgelopen coalitie nieuw leven in te blazen. Een belangrijk obstakel vormde de opstelling van ARP en CHU in de Indonesische kwestie, die, hoewel

tijdelijk zeer belangrijk, moeilijk inpasbaar is binnen de in deze bijdrage onderscheiden godsdienstige en sociaal-economische dimensies. Hiernaast achtte de KVP de opvattingen van met name de ARP op sociaal-economisch gebied verouderd. Regeringsdeelname door de PvdA daarentegen werd, gelet op de grote problemen waaraan in de naoorlogse tijd het hoofd geboden moest worden, door de katholieken bij uitstek gewenst geacht. 'Beide er in en geen van beide er uit', was het devies van de katholieke voorman C.P.M. Romme.¹⁸ Tevens speelde hierbij de overweging, dat op deze wijze radicalisering van het niet-christelijke deel van de arbeiders voorkomen zou kunnen worden. Een Nieuw Bestand van katholieken en socialisten was het resultaat, maar vanaf het begin was Romme voorstander van uitbreiding van de samenwerking tot andere partijen. Hoe breder de kabinetten van samenstelling waren, des te gemakkelijker zou de KVP haar vleugels bijeen kunnen houden. Ook zou de positie van de KVP binnen de regeringscoalitie erdoor versterkt worden. In 1948 deed zich, in de vorm van de noodzaak van een tweederde meerderheid in het parlement ter goedkeuring van de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië, een aanleiding voor de kabinetsbasis te verbreden. Liberalen en christelijk-historischen traden hierop toe tot het kabinet. De PvdA, die van een bredere basis aanzienlijk minder te verwachten had, kreeg ter compensatie het minister-presidentschap aangeboden. De interne strijd om de inhoudelijk-politieke erfenis van Colijn maakte dat de ARP nog enige tijd in het isolement zou blijven, waarin de partij sinds 1939 – in haar ogen onverdiend – terecht was gekomen.¹⁹ In 1952 trad zij in de personen van J. Algra en J. Zijlstra toe tot het kabinet, de plaats innemend van de liberalen.

In de jaren vijftig kwam de katholieke eenheid steeds meer onder druk te staan. Dit hield enerzijds verband met het als gevolg van de wederopbouw en de industrialisatie aanhoudende belang van de sociaal-economische dimensie, anderzijds met het sinds de Tweede Wereldoorlog op electoraal niveau geleidelijk afnemende belang van de godsdienstige dimensie. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1952 verloor de KVP twee zetels. De PvdA, die drie zetels winst boekte, kwam bij deze gelegenheid in zetelaantal gelijk met de KVP en streefde de katholieke partij in percentage van de stemmen zelfs voorbij. De met zorg over deze en andere ontwikkelingen in de katholieke wereld vervulde bisschoppen gaven hierop in 1954 hun mandement over de taak van de gelovige als gemeenschapsmens uit, *De katholieke in het openbare leven van deze tijd*.

De KVP reageerde van haar kant onder andere door zich sterker dan voorheen te profileren op de sociaal-economische dimensie. Zo stelde zij in de verkiezingsstrijd van 1956 tegenover de door de socialisten voorgestane bestedingsbeperking de bezitsvorming. Mede hierdoor namen de spanningen tussen KVP en PvdA snel toe. Het na de verkiezingen van 1956 gevormde kabinet-Drees III kon in zekere zin reeds beschouwd worden als een noodd kabinet. In 1958 kwam met de val van dit kabinet een definitief einde aan het tijdperk van de brede basis. Een periode van overwegend confessioneel-liberale coalities brak aan, waaraan pas met de kabinetsformatie van 1989 een einde lijkt te zijn gekomen.

Dit hernieuwde isolement van de socialisten op nationaal niveau is voor de politicoloog H. Daudt een tiental jaren geleden aanleiding geweest het gangbare, hoofdzakelijk op het werk van A. Lijphart gebaseerde,²⁰ beeld van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945 in twijfel te trekken. Naar de mening van Daudt zouden de leiders van de verschillende zuilen elkaar niet

conform de ongeschreven wetten van de pacificatie-democratie als gelijkwaardige partners hebben beschouwd, maar zou de uitspraak van Nolens inzake de 'uiterste noodzaak' ook in de naoorlogse periode voor de katholieken onverkort gegolden hebben.²¹ Om ten minste drie redenen dient deze 'theorie van de uiterste noodzaak' verworpen te worden. In de eerste plaats was de uitspraak van Nolens, zoals hierboven betoogd, in de jaren twintig eerder bedoeld als – weliswaar schuchtere – opening naar de socialisten dan als definitieve blokkade. In de tweede plaats doet de (inhoudelijke) 'uiterste noodzaak' waarop Daudt zich beroept ter verklaring van de regeringsdeelname door de socialisten met name voor wat betreft de laatste jaren van de brede basis en de jaren 1965-1966 tamelijk geconstrueerd aan. Ten derde gaat de 'theorie' van Daudt er ten onrechte van uit, dat de houding van de socialisten zelf niet van invloed is op de coalitievorming. In werkelijkheid vormt de polarisatiestrategie van 'links' uit de jaren zestig en zeventig een belangrijke achtergrond van de langdurige oppositierol van de PvdA.²² Op dit laatste wordt in paragraaf 6 teruggekomen.

Begin jaren vijftig had VVD-leider Oud gepleit voor de vorming van een 'derde macht' van antirevolutionairen, christelijk-historischen en liberalen naast KVP en PvdA.²³ ARP en CHU waren hier wegens onvoldoende principiële verwantschap met de liberalen niet op ingegaan.

Op 13 oktober 1959 verklaarde Romme in een rede voor de KVP-partijraad, refererend aan het pleidooi van Oud, dat voor de ontwikkeling van de christelijke politiek in Nederland de gedachte van een door ARP, CHU en KVP te vormen 'éérste macht' veel aantrekkelijks leek te hebben. Concreet riep hij op tot 'bezinning over de wenselijkheid en de mogelijkheid van het opmaken van een gezamenlijk nationaal verkiezingsprogram.'²⁴ Een van de achtergronden van de oproep werd gevormd door de positieve ervaringen met de samenwerking tussen de drie christelijke partijen in de Nouvelles Equipes Internationales en de verschillende raadgevende vergaderingen in Europa. Daarnaast was er bij Romme echter de zorg over de electorale afkalving aan protestants-christelijke zijde, die op termijn ook de positie van de KVP dreigde aan te tasten. Met name de ARP had na 1948 in opeenvolgende verkiezingen terrein verloren. In katholieke kring waren de gevolgen van de na de oorlog ingezette processen van secularisatie en deconfessionalisering door de relatief hoge geboorte-overschotten tot dan toe grotendeels aan het oog onttrokken gebleven. De KASKI-rapporten gaven echter aan, dat in deze situatie spoedig verandering kon komen.

AR-partijvoorzitter W.P. Berghuis en Unie-fractievoorzitter H.W. Tilanus reageerden afhoudend op de oproep van Romme. Berghuis was weliswaar ook verontrust over de gestage afbrokkeling van zijn partij, maar koesterde – evenals de *Trouw*-groep tijdens de oorlog – het ideaal van één grote protestants-christelijke volkspartij van (in elk geval) ARP en CHU.²⁵ Dat was voor hem ook de inzet van de officiële besprekingen tussen ARP en CHU, zoals die tussen 1962 en 1965 gevoerd werden.

De CHU, die zich electoraal tot dan toe redelijk had weten te handhaven, voelde noch veel voor de vorming van een CDU – zoals vooral tegenstanders van de vorming van een grote christen-democratische partij haar bij voorbaat doopten: de naam van de conservatief geachte Westduitse zusterpartij moest als een soort schrikbeeld fungeren – noch voor een samengaan met de antirevolutionairen. 'Heel dicht bij elkaar, zo mogelijk naast elkaar, maar in eigen organisatie', was

de richtlijn die H. W. Tilanus voor de praktijk gaf.²⁶ Wel zouden bepaalde groepen (de jongeren) en personen binnen de Unie zich, mede onder invloed van de groeiende oecumene, geleidelijk meer openstellen voor zowel antirevolutionairen als katholieken.

Ook binnen zijn eigen KVP vond Romme met zijn oproep, die hij kort na zijn terugtreden in 1961 zou herhalen en toespitsen, overigens vooralsnog weinig gehoor. Iemand als de latere voortrekker van de christen-democratische samenwerking, P.A.J.M. Steenkamp, pleegde volgens het verslag van een vergadering van het KVP-partijbestuur uit 1960 nog een interventie van de volgende strekking: 'De heer Steenkamp acht het waardevol, dat de KVP kan manoeuvreren in het politiek krachtenveld. Bij een nauwe samenwerking met de protestantse partijen zou die manoeuvreerbaarheid kleiner worden. Hij ziet niet, dat wij zoveel gemeen hebben. Ten aanzien van kortere-termijn punten is dat misschien wel het geval, maar niet t.a.v. langere-termijn punten, zoals genoemd in *Katholieke Politiek* (bijvoorbeeld bedrijfsorganisatie). Is de werfkracht voor de christelijke idee wel gediend door een politieke integratie met de protestanten? Zelfs in de Duitse verhoudingen is dat nog *fraglich*. Misschien is dat wel het geval met een CDU onder Adenauer, maar zeker niet met een CDU onder Erhard.'²⁷

Door complexe maatschappelijke veranderingen en de daarmee samenhangende opkomst van 'post-materialistische' kwesties in de jaren vanaf 1960, zou niet alleen de godsdienstige dimensie verder in belang afnemen, maar ook – zij het in mindere mate – de sociaal-economische dimensie.²⁸ Dat de confessionelen er tot op heden niettemin in geslaagd zijn hun positie in het centrum van de politieke macht in ons land te handhaven, is te danken aan ten minste drie factoren. In de eerste plaats het feit dat de godsdienstige dimensie, hoewel in belang afgenomen, tot op heden niet verdwenen is. Er was dus een basis voor de oprichting van een CDA. In de tweede plaats hebben de confessionele partijen in de aanloop tot de fusie een tamelijk ingrijpende karakterverandering doorgemaakt in de richting van het christen-democratische partijtype. Deze tijdige aanpassing aan het veranderende levensbeschouwelijke klimaat maakte het het CDA voorlopig mogelijk te overleven in het post-verzuilingstijdperk. In de derde plaats het feit, dat socialisten en liberalen, ondanks de afnemende relevantie van de sociaal-economische dimensie, tot op de dag van vandaag vasthouden aan het belang van die links/rechts tegenstelling. Hierdoor sluiten zij in feite de formatie van een kabinet waarin zij beide deelnemen uit. Aan de oprichting van het CDA en de daarmee gepaard gaande karakterverandering van de confessionele partijen wordt in de volgende paragraaf afzonderlijk aandacht besteed. Op de derde factor wordt teruggekomen in de concluderende slotparagraaf.

Naar een christen-democratische eenheidspartij (1960 tot heden)

De veranderingen binnen de katholieke kerk, die zich in de jaren vijftig reeds aangekondigd hadden, raakten in een stroomversnelling door en na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965).²⁹ Zij hadden ook hun weerslag binnen de KVP, waar zich spoedig twee richtingen manifesteerden. De ene richting was voor partijvernieuwing over de grenzen van de godsdienstige antithese heen. Zij pleitte voor een 'open' partij, dat wil zeggen een partij gebaseerd op de zedelijke beginselen van christendom en humanisme. Tot deze richting zouden in de loop

der jaren onder meer behoren het Democratisch Centrum Nederland en KVP-partijvoorzitter D. de Zeeuw (1971-1975). De andere richting – die der ‘christen-democraten’ – was evenzeer voor partijvernieuwing, maar dan in de vorm van een samen met ARP en CHU streven naar een volkspartij op (algemeen-)christelijke grondslag. De door de KVP in 1964 ingestelde Structuurcommissie sprak zich in haar in januari 1966 verschenen rapport *Grondslag en karakter van de KVP* (ook wel Structuurrapport genoemd) – waarin aan het eind gepleit werd voor een onderzoek naar de mogelijkheden om tot een bredere, christelijke partijvorming te komen door een groep van personen, die tot verschillende partijen behoorden – uit voor de tweede richting. Het zou echter tot na de grote nederlaag van de KVP bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 duren, alvorens het KVP-partijbestuur deze richting ook daadwerkelijk insloeg. De voor de partij wederom desastreuze verkiezingsuitslagen van 1971 en 1972 maakten eens te meer duidelijk, dat haast geboden was.

De CHU reageerde bij monde van haar nieuwe voorzitter A.D.W. Tilanus in maart 1966 gematigd positief op het Structuurrapport van de KVP. Voor de in 1967 pas goed op gang gekomen heroriëntatie binnen de CHU is hiernaast het verlies van een zetel bij de Kamerverkiezingen van dat jaar van belang geweest. Bij de Statenverkiezingen van 1966 was zij nog voor de eerste en enige maal de ARP in stemmental voorbijgestreefd. In 1971 en 1972 verloor de CHU verder terrein. Evenals de KVP werd zij in een tijdsbestek van nog geen negen jaar, tussen 1963 en 1972, vrijwel gehalveerd.

Berghuis, die de samenwerking met alleen de CHU – als gevolg van het veranden van de officiële besprekingen en de verschillen in parlementair-politieke opstelling jegens het kabinet-Cals/Vondeling – inmiddels als een ‘gepasseerd station’ was gaan beschouwen, reageerde eveneens gematigd positief op het Structuurrapport. Op de achtergrond speelden hierbij overigens de ingrijpende veranderingen binnen de gereformeerde wereld, die haar meer open hadden gemaakt – ook jegens de katholieken.³⁰ In zijn rede voor de AR-Deputatenvergadering van 14 januari 1967 gaf Berghuis persoonlijk de aanzet tot het kort na de verkiezingen van 15 februari gestarte gesprek tussen delegaties van de drie christelijke partijen in de ‘Groep van Achttien’. Naar zijn mening was het belangrijk: ‘... indien KVP, CHU, en ARP zich – maar dan in een contact van officieel-verantwoordelijke organen – in de komende tijd zouden zetten aan een gezamenlijk gesprek over de fundamente van een christelijke politiek, die een georganiseerd christelijk partijpolitiek optreden rechtvaardigen en gewenst doen zijn, en waarin duidelijk gemeenschappelijk de *andere weg* wordt gewezen, waaraan de kiezer houvast heeft en een duidelijk gezicht wordt getoond, waarin vele kiezers hun eigen diepste gevoelens en verlangens zullen herkennen.’³¹ Tegelijk koesterde Berghuis echter aanzienlijke reserves jegens de KVP, niet slechts op het punt van de christelijke grondslag maar ook op dat van de politieke koers. Onder zijn voorzitterschap had de ARP een belangrijke heroriëntatie ondergaan in de richting van het zgn. evangelisch radicalisme. Een eventueel samengaan met de KVP beschouwde hij, zeker na de Nacht van Schmelzer, als een potentiële bedreiging voor de moeizaam bevochten nieuwe koers. Toch zagen ook de antirevolutionairen de noodzaak van hergroepering van de christelijke partijen in. Zij hadden immers tussen 1948 en 1963 reeds een kwart van hun aanhang verloren. Dat de ARP niettemin vanuit een positie van relatieve kracht

kon onderhandelen, was te danken aan het feit dat zij – anders dan KVP en CHU – tussen 1963 en 1972 stabiel wist te blijven en bovendien door de beide andere partijen onmisbaar werd geacht voor het welslagen van een christen-democratische partij.

De groei naar het CDA, die zich tussen 1967 en 1980 zou voltrekken, was geen vanzelfsprekend proces.³² De drie christelijke partijen zouden in de loop der jaren op verschillende wijze nog tegenover elkaar komen te staan. Zo botsten ARP en CHU in de periode tot 1975 enkele malen met de KVP over de aanvaardbaarheid van een nevenschikking van inspiratiebronnen; zouden CHU en KVP in 1975 tegenover een deel van de ARP komen te staan inzake de persoonlijke aanspreekbaarheid van leden en vertegenwoordigers op de ene (christelijke) grondslag; en zouden KVP en ARP op het punt van de politieke koers herhaalde malen een zekere afstand tot de CHU ervaren. Een extra complicatie was bovendien dat beide kwesties, die van de grondslag en de politieke koers, nogal eens door elkaar heen bleken te spelen.

De Nacht van Schmelzer en het verloop van de kabinetsformatie 1967 vormden de achtergrond van de beweging van de christen-radicalen.³³ In de KVP kwam het jaar 1967 volledig in het teken te staan van de strijd tussen de stromingen van de christen-democraten en de christen-radicalen. Op de KVP-partijraad van 8 en 9 december 1967 slaagde Schmelzer er nog in beide stromingen te verenigen op de formule, dat partijvorming op christelijke grondslag gewenst was mits een dergelijke partij een consequent vooruitstrevend karakter zou dragen. Naarmate echter duidelijker bleek dat de radicalen bereid waren de christelijke grondslag op te geven teneinde een vooruitstrevende politieke koers veilig te stellen, werd vanuit de KVP-leiding – waarin de christen-democraten sterk vertegenwoordigd waren – minder in het werk gesteld een scheiding der geesten te voorkomen. Nadat Schmelzer met zijn collega-fractievoorzitters Mellemma en Biesheuvel te kennen had gegeven dat het voor de christelijke partijen voortaan zou zijn ‘samen uit, samen thuis’, verliet in februari 1968 een groep KVP-radicalen de KVP om de Politieke Partij Radicalen (PPR) op te richten. De meeste AR-radicalen, die een christelijke grondslag juist als noodzakelijke voorwaarde voor een vooruitstrevende koers beschouwden en bovendien welwillend tegemoet werden getreden door de AR-top, bleven waar zij waren. Enkelen van hen zouden zomer 1970, toen de drie christelijke partijen besloten de verkiezingen van 1971 in te gaan met een gemeenschappelijk urgentieprogramma, alsnog de partij verlaten.

Dit gemeenschappelijk urgentieprogramma, dat mogelijk gemaakt werd door de in de Groep van Achttien met redelijk succes gevoerde principiële en programmatiese besprekingen, was een antwoord op het streven van de progressieve drie – PvdA, D’66 en PPR – om voornamelijk langs de sociaal-economische dimensie te polariseren. Met dit polarisatiestreven werd beoogd een eind te maken aan de spilpositie van met name de katholieken. KVP, ARP en CHU lieten zich echter noch in 1971 noch in 1972 brengen tot een keuze vooraf van mogelijke coalitiepartners.

De voor de christelijke drie slecht tot zeer slecht verlopen verkiezingen van 1971 vormden aanleiding de onderlinge gesprekken voort te zetten in wat de Contactraad zou gaan heten. De discussies binnen de Contactraad zouden sterk bemoeilijkt worden door de opvattingen van de in november 1971 tot KVP-par-

tijvoorzitter gekozen De Zeeuw inzake de 'open partij'. Het was de voorzitter van de Contactraad, Steenkamp, die met de zgn. antwoord-filosofie de bestaande verschillen tussen de drie partijculturen wist te overstijgen. Deze antwoord-filosofie hield in dat de nieuw te vormen partij één grondslag diende te krijgen, het evangelie. Het samenbindende element in de partij zou echter niet het evangelie zelf of het kerkelijk leergezag worden, maar de als antwoord op de oproep van het evangelie geformuleerde politieke strategie of overtuiging. Dientengevolge zou de partij zich ook tot de gehele Nederlandse bevolking kunnen richten zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering en in zijn politieke arbeid bovendien een duidelijke afstand kunnen bewaren tot de kerken. Deze benadering van de grondslagproblematiek keerde terug in het belangrijke rapport *Relatie grondslag en politiek handelen* (1978) van de commissie-Van Verschuer en het *Program van Uitgangspunten* (1980) en maakt dat het huidige CDA – ook internationaal-vergelijkend – als een partij van het christen-democratische type eerder dan als een confessionele partij beschouwd moet worden.³⁴

Vrijwel onmiddellijk nadat overeenstemming was bereikt in de Contactraad, zorgde de val van het kabinet-Biesheuvel in de zomer van 1972 voor een terugslag in de samenwerking tussen ARP, CHU en KVP. De onderlinge verdeeldheid in de aanloop tot de hierop volgende tussentijdse verkiezingen was groot. Verloop en uitkomst van de kabinetsformatie van 1973 leken de ontredde compleet te maken. Op de korte termijn mochten J.A.W. Burger en J.M. den Uyl er echter in geslaagd zijn een wig te drijven in de samenwerking van de christelijke drie, op de wat langere termijn hebben zij bijgedragen niet alleen tot de christen-democratische eenwording maar ook tot een vijandige houding van het CDA tot de PvdA – nog versterkt door de kabinetsformatie 1977 –, waarin, als gesteld, pas recentelijk weer enige verandering lijkt te zijn gekomen.³⁵ Terwijl kort na de kabinetsformatie 1973 de plannen van PvdA, D'66 en PPR voor de vorming van een progressieve volkspartij definitief van de baan waren, zetten de christelijke drie door en gingen in de zomer van 1973 een pre-federatief verband aan.

In de groei naar het CDA is 1975 een cruciaal jaar geweest.³⁶ Tijdens een conferentie in Woudschoten werd overeenstemming bereikt over de statuten van het CDA, waarna in april de federatie een feit werd; binnen de KVP zag in diezelfde maand De Zeeuw zich genoodzaakt af te treden; binnen de ARP vond Aantjes – na grote spanningen te hebben veroorzaakt rond het eerste CDA-congres in augustus – uiteindelijk onvoldoende bijval voor zijn aarzelingen; binnen de CHU won Unievoorzitter O.W.A. baron Van Verschuer het na het beraad van Berg en Dal van fractievoorzitter R.J.H. Kruisinga; en, tenslotte, de basis liet – na de Statenverkiezingen van 1974 – opnieuw van zich horen met de actie 'Wij horen bij elkaar'.

Hoewel een deel van de AR-leiding zijn reserves behield en de – oorspronkelijk door de CHU opgeworpen – kwestie van de aflossing van de politieke hypotheek hoog opspeelde, werd in 1976 besloten tot de ene lijst en de ene lijststrekker. Ondanks de verschillen in parlementair-politieke opstelling jegens het kabinet-Den Uyl had de samenwerking in het parlement overigens inmiddels ook belangrijke vorderingen gemaakt. Bij de Kamerverkiezingen van 1977 behaalde het CDA één zetel meer dan ARP, CHU en KVP in 1972.

Mede door toedoen van zichzelf, belandde de PvdA in 1977 – ondanks een verkiezingswinst van tien zetels – in de oppositie. Deze uitkomst van de formatie

veroorzaakte spanningen in de CDA-fractie door het optreden van de zgn. loyalisten, tot wie ook fractievoorzitter Aantjes behoorde. Overigens hebben de linkse partijen vermoedelijk de aanhang van de loyalisten binnen de CDA-partij en overschat, waardoor zij tot op het laatst verwachtten dat het CDA er niet zou komen. Inderdaad adviseerden Goudzwaard c.s. de AR-partijraad nog in 1979 een pas op de plaats te maken en het voorlopig bij een federatie te laten. Dit was op dat moment echter niet meer aanvaardbaar voor KVP en CHU. En ook de AR-leiding ging – mede onder druk van de AR-achterban, die overwegend voor de vorming van het CDA was – niet mee met het advies. Op 11 oktober 1980 fuseerden ARP, CHU en KVP.

De fusie bracht niet onmiddellijk het nieuwe elan waarop was gehoopt.³⁷ Er was in de beginjaren integendeel sprake van een felle strijd tussen de ‘bloedgroepen’, aanhoudende verdeeldheid in fractie en partij en teleurstellende verkiezingsresultaten. De omslag kwam onder het voorzitterschap van Bukman in 1982/1983 met de instelling van de commissies Interne Partij Organisatie en Politiek Perspectief. De eerste commissie adviseerde tot voortijdige afschaffing van een aantal verstarrend werkende bepalingen uit het fusieprotocol, waartoe werd overgegaan, al zouden ook in de jaren erna problemen rond de bloedgroepen nog met een zekere regelmaat naar buiten komen. De tweede commissie gaf belangrijke aanzetten tot de uitbouw van de politieke overtuiging van het CDA, iets waaraan men door de langdurige grondslagdiscussies en de organisatorische problemen tijdens het fusieproces niet of nauwelijks was toegekomen. Een grotere eenheid en een hernieuwd zelfvertrouwen waren het gevolg, hetgeen zich onder het succesvol politiek leiderschap van Lubbers vertaalde in goede electorale resultaten.

Enige conclusies

De positie van de confessionele partijen in het politieke krachtenveld is in deze bijdrage gezien vanuit het perspectief van de wisselende dimensies in het politieke bestel. Partijen danken hun machtspositie op nationaal niveau enerzijds aan hun vermogen de steun van kiezers te verwerven en anderzijds aan hun plaats ten opzichte van andere partijen in het proces van coalitievorming. Vanaf het ontstaan van de moderne partijen tot circa 1920 was de godsdienstige dimensie in het Nederlandse politieke bestel dominant. Dat wil niet zeggen dat er geen kwesties van andere aard speelden, maar wel dat het gedrag van kiezers en de coalitievorming door partijen voornamelijk werden bepaald door het al dan niet aanhangen van een bepaalde religie door kiezers en partijen. De door Kuyper geformuleerde antithese illustreert deze dominantie. In deze periode kwam de sociaal-economische dimensie weliswaar steeds meer tot ontwikkeling (de ‘sociale kwestie’ is hiervoor een aanwijzing), maar zij zou pas na de invoering van het algemeen kiesrecht van ongeveer gelijk gewicht worden.

Niet alleen de inhoud, maar ook de aard van beide dimensies verschilt. De godsdienstige dimensie is dichotoom: tussen godsdienstig en niet-godsdienstig bestaat geen overgangsgebied. De sociaal-economische dimensie is een schaal: een geleidelijke overgang van voorstanders van meer staatsinterventie naar voorstanders van meer staatsonthouding in het sociaal-economische leven. Dit verschil in de aard van de dimensies betekent ook dat pas met de opkomst van de

sociaal-economische dimensie de term 'midden' politiek relevant werd. Deze vaststelling is uiterst belangrijk voor de positie van de confessionele partijen. Tot 1920, toen de godsdienstige dimensie overheersend was, vormden de confessionelen vaak niet en soms wel een regering; van een spilpositie was geen sprake. Van circa 1920 tot circa 1960 wedijverden de twee genoemde dimensies om de prioriteit; een strijd die uiteindelijk in het voordeel van de sociaal-economische beslecht werd. In die periode trokken de confessionele partijen voordeel van het bestaan van twee dimensies. Zij stelden echter het belang van de godsdienstige dimensie publiekelijk op de voorgrond teneinde de godsdienstige kiezers aan zich te binden. Bij de coalitievorming bepaalde de sociaal-economische dimensie steeds meer de spilpositie van de confessionelen, en dan met name van de katholieken. Socialisten en liberalen waren juist op die dimensie van elkaar verwijderd en bovendien noopte de omstandigheid dat de confessionele partijen hun aanhang onder alle klassen recruteerden tot een gematigde opstelling. Met andere woorden: de confessionelen bevonden zich in het 'midden', maar hadden er alle belang bij het gewicht van de sociaal-economische dimensie en daarmee van het 'midden' te ontkennen of te bagatelliseren.

In deze redenering dient wel te worden verklaard hoe de confessionele partijen hun riant middenpositie konden behouden toen vanaf circa 1960 niet alleen de godsdienstige, maar ook – zij het in mindere mate – de sociaal-economische dimensie minder belangrijk werd. Daarvoor is een aantal redenen te noemen, die in de vorige paragrafen al werden aangestipt. Het aantal religieuze kiezers bij wie godsdienst bepalend is voor het stemgedrag mag dan zijn afgenomen, dit aantal was in de periode 1967-1980 groot genoeg om de basis te vormen voor een partij op christen-democratische grondslag. De electorale basis van de confessionele partijen kalfde in diezelfde periode verder af, maar doordat de liberalen en de socialisten elkaar bij coalitievorming feitelijk uitsloten en daarmee het belang van de sociaal-economische dimensie kunstmatig hoog hielden, bleef hun spilpositie intact.

Tegelijkertijd hebben de drie oorspronkelijk confessionele partijen, zij het met de nodige moeite, hun electorale basis versterkt door het CDA ook aantrekkelijk te maken voor de minder trouwe kerkganger en zelfs voor de niet-godsdienstige kiezer. Dit werd mede mogelijk gemaakt doordat de partij een zekere afstand bewaarde tot de kerken. Enigszins chargerend kan men stellen dat, waar in de periode van de verzuiling de steun vanuit de kerken een belangrijke machtsbron vormde voor de confessionele partijen, in het post-verzuilingstijdperk het bewaren van een zekere afstand tot de kerken een voorwaarde is voor het succes van een christen-democratische partij. Deze transformatie voldoet in grote lijnen aan de beschrijving die Van Doorn geeft van de veranderingen in de confessionele zuilen: '... een herdefiniëring en hergroepering van de confessionele belangen. Herdefiniëring, in zoverre men ruimere dan eng-kerkelijke formules vond en uitdroeg ter legitimering van confessionele initiatieven; hergroepering, waar instellingen en organisaties van uiteenlopende levensbeschouwelijke kleur een interconfessioneel verbond sloten waarin hun eigenheid dan wel oploste maar waarmee het algemeen-confessioneel belang niettemin bleef gediend.'³⁸ Het CDA staat hierbij nog wel enige tijd voor de opgave het christelijk karakter te benadrukken teneinde de (slinkende) traditionele achterban niet van zich te vervreemden, en tegelijk de (nog steeds groeiende) groep kiezers, bij wie gods-

dienst niet of nauwelijks een rol speelt bij stemgedrag, niet af te stoten. Het imago van een permanente regeringspartij kan daarbij van dienst zijn. Maar – zoals reeds gesteld – hangt hierbij veel af van de opstelling van de PvdA en de VVD. Tussen deze twee partijen bestaat op de sociaal-economische dimensie nog steeds een zekere afstand, maar gezien het verminderde gewicht van die dimensie is het de vraag of deze afstand de feitelijke wederzijdse uitsluiting nog rechtvaardigt. Zolang zij dit echter blijven doen kan het CDA de riantie positie in het ‘midden’ blijven innemen.

Tegen de term ‘midden’ wordt binnen het CDA overigens verschillend aangekeken. Hierbij spelen de onderscheiden politieke culturen een rol. Katholieken hebben met de term minder moeite, niet alleen omdat zij er in de politiek meer dan de andere stromingen aan gewend zijn deze positie in te nemen, maar vooral omdat de term ‘midden’ voor hen positieve connotaties heeft. ‘Bruggenbouwen’, ‘compromisbereidheid’, ‘gematigdheid’ zijn voor hen voor de hand liggende associaties. Minder expliciet is dat ook het geval bij de (voormalige) CHU’ers en bij een deel van de nieuwe generatie ‘rechtstreekse’ CDA’ers. Bij de ARP-groepering ligt dit echter anders. Haar politieke opstelling baseert zij – zoals wij hebben kunnen zien – veel direkter op het evangelie. Een ‘middenpositie’ krijgt bij hen dan al gauw de negatieve betekenis van ‘lauwheid’, ‘halfslachtigheid’; met het bijbelse woord mag immers niet worden gemarchandeerd.

Het verschil in appreciatie van de term bleek onder andere toen de katholieke voorman Van der Grinten in 1978 opmerkte dat hij niet voor het CDA koos vanwege het confessionele of christelijke karakter, maar omdat het CDA een ‘middenpartij’ is.³⁹ Een dergelijke benadering is een heel andere dan die van bijvoorbeeld de ARP-voorman Berghuis. In 1967 zei deze op de AR-Deputatenvergadering: ‘De Christelijke politiek zou een andere weg moeten wijzen, niet zwevend, niet centrum-achtig, niet het initiatief aan anderen (socialisten en liberalen) overlatend, maar zelf inspirerend en richtinggevend en duidelijk en radicaal.’⁴⁰ Met die gevoeligheid van de (voormalige) ARP’ers zullen de andere stromingen binnen het huidige CDA voorlopig nog rekening houden, zolang zijzelf niet tot eenzelfde opstelling worden gedwongen. Zolang ook blijft het midden ‘vermaledijd’, al bevindt het CDA zich er – vooral dankzij de opstelling van andere partijen – in een riantie positie.

Noten

¹ Het betreft het CDA Tweede Kamerlid Van Iersel; zie o.a. *de Volkskrant*, 8 oktober 1990.

² De term is ontleend aan J.J.A. van Doorn, ‘De onvermijdelijke presentie van de confessionelen’, in: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en Percy B. Lehning, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Meppe/Amsterdam 1989) 112-146.

³ Terecht wijst H. Righart in zijn oratie op het belang van de politieke (massa)cultuur voor de machtsontplooiing van de confessionele en sociaal-democratische partijen. *Politieke cultuur. Een omgevingsverkenning* (Meppe/Amsterdam 1989).

⁴ I. Schöffers, ‘De Nederlandse confessionele partijen 1918-1939’, in: L.W.G.

Scholten e.a., *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht 1968) 41-60.

⁵ Zie bijvoorbeeld A. Lijphart, 'Dimensions of ideology in European party systems', in: P. Mair (ed.), *The West European party system*, (Oxford 1990) 253-265. Dit is een verkorte versie van idem, 'Political parties: ideologies and programs', in: David Butler, Howard A. Penniman and Austin Ranney (ed.), *Democracy at the polls. A comparative study of competitive national elections* (Washington 1981).

⁶ S.M. Lipset en S. Rokkan, 'Cleavage structures, party systems and voter alignments: An introduction', in: S.M. Lipset en S. Rokkan (ed.), *Party systems and voters alignments. Cross-national perspectives* (New York 1967) 1-64.

⁷ Vgl. J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan den Rijn 1971).

⁸ Zie o.a. J.M.G. Thurlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Deventer 1978); zie ook: A.F. Manning, 'Mag men spreken van Christen-democraten in de vorige eeuw', in: idem, *Mensen en situaties. Scènes uit het katholieke leven in de negentiende en twintigste eeuw* (Baarn 1990) 267-286.

⁹ J.A.A. van Doorn, 'De onvermijdelijke presentie'; idem, 'Meer weerstand dan waardering: de Revolutie-ideeën en de Nederlandse politieke traditie', in: R.A. Koole (ed.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten 1989) 156-171.

¹⁰ *Schrift en Historie. Gedenkboek Anti-Revolutionaire Partij 1878-1928* (Kampen 1928) 279; H. Colijn, *Saevis tranquillus in undis. Toelichting op het Antirevolutionair beginselprogramma* (Amsterdam 1934) 49-50.

¹¹ Vgl. J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden*, 218-222; en J.M.G. Thurlings, *De wankele zuil*, 104 e.v.

¹² S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 12.

¹³ G. Puchinger, *Colijn en het einde van de Coalitie*, deel II, (Kampen 1980) 452.

¹⁴ Deze interpretatie van Nolens' uitspraak van de 'uiterste noodzaak' is eerder uitgewerkt door R.A. Koole in: 'Uiterste noodzaak en partijpolitieke eenwording: over het belang van interne partijverhoudingen bij coalitievorming', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987) 99-117.

¹⁵ J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978); Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979).

¹⁶ A.F. Manning, 'Geen doorbraak van oude structuren', in: L.W.G. Scholten e.a., *De confessionelen: ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht 1968) 61-87; H. Lenferink, 'De terugkeer van een katholieke eenheids-partij na de Tweede Wereldoorlog', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1980* (Nijmegen 1981) 80-117.

¹⁷ D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Alphen aan den Rijn 1980) 88-104.

¹⁸ J. Bosmans, "'Beide er in en geen van beide er uit". De rooms-rode samen-

werking 1945-1952', in: P.W. Klein en G.N. van der Plaats (ed.), *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* ('s-Gravenhage 1981) 29-54.

¹⁹ Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*.

²⁰ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968; diverse malen herdrukt).

²¹ H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945', in: J.E. Ellemers e.a., *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980) 178-197; de 'theorie van de uiterste noodzaak' is door Daudt in 1985 verder uitgewerkt in een rede voor de Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

²² Vgl. J.Th.J. van den Berg, 'Democratische hervormingen, politieke machtsverhoudingen en coalitievorming in Nederland', in: *Acta Politica* 21 (1986) 265-290. Zie ook: J. Bosmans, 'Historische twijfel aan de "uiterste noodzaak": de onzin van Daudt', in: *Acta Politica* 22 (1987) 227-233; Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam 1986); R.A. Koole, 'Uiterste noodzaak en partijpolitieke eenwording'. Philip van Praag jr., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1991).

²³ *Vrijheid en Democratie*, 7 april 1950. Op 9 maart 1940 had B.M. Telders in een rede voor de Algemene Vergadering van de Liberale Staatspartij (LSP) reeds een driedeling geconstateerd in het Nederlandse politieke spectrum van 'de op een Protestants-Christelijke traditie stoelende middenstof, de radicalen en het politieke Rooms-Katholicisme'. De LSP behoorde, volgens Telders, tot de eerste groep. De Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) kon nu eens tot de eerste dan weer tot de tweede groep worden gerekend. Zie Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar Vrij en Verenigd: geschiedenis van de VVD-partijorganisatie* (Houten 1988) 26, 73.

²⁴ Deel rede C.P.M. Romme, uitgesproken bij gelegenheid van de buitengewone vergadering van de partijraad der Katholieke Volkspartij, gehouden te Utrecht op 13 oktober 1959. *Archief-KVP* 4064, Katholiek Documentatie Centrum, KU Nijmegen.

²⁵ Dick Houwaart, *De mannenbroeders door de bocht. Herinneringen aan en van dr. W.P. Berghuis, van 1956 tot 1968 voorzitter van de Anti-Revolutionaire Partij* (Kampen 1988).

²⁶ *Utrechts Nieuwsblad*, 15 mei 1957.

²⁷ Verslag partijbestuur KVP, 8 en 9 april 1960. *Archief-KVP* 149, Katholiek Documentatie Centrum, KU Nijmegen.

²⁸ De maatschappelijke en politieke veranderingen zijn tamelijk uitvoerig beschreven in de algemene historische en politicologische literatuur over het Nederlandse politieke stelsel. Zie o.a. H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974); A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*; J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1974); J.C.H. Blom en G.N. van der Plaats (ed.), *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986); en deel XV van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*.

²⁹ Zie over de ontwikkelingen in de katholieke wereld o.m.: J.M.G. Thurlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (2e

druk; Nijmegen 1978); W. Goddijn, *De beheerste kerk. Uitgestelde revolutie in R.K. Nederland* (Amsterdam en Brussel 1973); John A. Coleman, *The evolution of Dutch catholicism 1958-1974* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1978); Herman Bakvis, *Catholic power in the Netherlands* (Kingston en Montreal 1981); Th.B.F.M. Brinkel, *Aggiornamento van de Katholieke Volkspartij. Grondslag en koers van de KVP ter discussie 1966-1975* (z.p. z.j. (1983)); L.G.M. Winkeler en E.J. Simons, *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Nijmegen 1987).

³⁰ Zie bijv. de reeks vraaggesprekken in: G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966).

³¹ Rede W.P. Berghuis voor de AR-deputatenvergadering, 14 januari 1967. *Archief-ARP*, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), VU Amsterdam.

³² Zie over het fusieproces o.a.: H. Borstlap en C.J. Klop (ed.), *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980); Melchior Bogaarts, 'Het einde van de KVP 1945-1980', in: *De Tijd*, 3 oktober 1980; de beide themanummers van *Civis Mundi* over 'Het CDA als religieus-politiek verschijnsel' (1980, no. 3/4); Martijn de Rijk, 'Het moeizame ontstaan van een brede centrumpartij', in: *Socialisme en Democratie* 39 (1982) 333-340; P.L. van Enk, *De aftocht van de ARP. Jaren van strijd tussen macht en beginsel* (Kampen 1986); H.-M. ten Napel, 'Principiële verwantschap gaf doorslag in CDA-fusieproces', in: *Namens* 5 (1990) 30-34; Hans Wansink, 'Het onweerstaanbare CDA', in: *Intermediair* 26 (1990) 20-29.

³³ Zie over de beweging van de christen-radicalen o.a. M. van Hulten, *Van Spijststemmers tot KVP-radicalen* (Utrecht 1967); D.Th. Kuiper, 'Dilemma's van christelijke samenwerking en radicaliteit', in: *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 40 (1970) 14-25; Idem, 'Tussen identiteit en fusie. Schets van enkele ontwikkelingen in de "radicale generatie" binnen de ARP in de periode 1957-1971', in: *Christen Democratische Verkenningen* 2 (1982) 382-394.

³⁴ W.C.M. Klijn, 'Geloof en politiek in een christen-democratische partij', in: *Civis Mundi* 19 (1980) 130-140. Zie over de Europese christen-democratie o.m.: M.P. Fogarty, *Christian democracy in Western Europe, 1820-1953* (London 1957); Karl Josef Hahn, *Die Christliche Demokratie in Europa* (Rome 1979); R.E.M. Irving, *The christian democratic parties of Western Europe* (London 1979); Hans August Lückner en Karl Josef Hahn, *Christliche Demokraten bauen Europa* (Bonn 1987); Roberto Papini, *L'Internationale démocrate-chrétienne. La coopération internationale entre les partis démocrates-chrétiens de 1925 à 1986* (Parijs 1988).

³⁵ Vgl. H. Daalder, 'Zestig jaar Nederland (1926-1986)', in: J.H.J. van den Heuvel, *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986* (Baarn 1986) 9-71, aldaar 56.

³⁶ Een indruk van de ontwikkelingen dat jaar geeft *Van Woudschoten tot Hoogeveen. Documentatie over de grondslagdiscussie in het CDA*. ARP (Den Haag 1976).

³⁷ Zie over het CDA in de jaren tachtig o.m.: Ruud Koole, 'De broze metamorfose van het CDA', in: *Socialisme en Democratie* 43 (1986) 135-139; J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politie-*

ke Partijen 1987 (Groningen 1988) 66-98; H.-M. ten Napel, 'Slaat politisering Nederlandse christen-democratie om in verzakelijking?', in: *Namens* 4 (1989) 49-58.

³⁸ J.A.A. van Doorn, 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen', 112-146, aldaar 137. Van Doorn stelt overigens dat de 'ontzuiling' in aanzienlijke mate bestond uit deze herdefiniëring en hergroepering. Hij wekt daarmee de indruk dat er met de ontzuiling weinig verdween. Dit lijkt ons onjuist. De (formele) banden *tussen* de confessionele organisaties verdwenen vrijwel alle. Verschillende confessionele organisaties (bijvoorbeeld: NKV, de Volkskrant) verloren elk kenmerk van confessionele oriëntatie; bij andere vond inderdaad herdefiniëring en hergroepering plaats van confessionele belangen.

³⁹ Aangehaald bij S.W. Couwenberg, 'Het C.D.A. als religieus-politiek verschijnsel', in: *Civis Mundi* 19 (1980) 89.

⁴⁰ Rede W.P. Berghuis voor de AR-Deputatenvergadering, 14 januari 1967. *Archief-ARP*, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), VU Amsterdam.

CONFESSIONELE PARTIJEN EN POLITIEKE STABILITEIT

D. F. J. Bosscher

Is Nederland in de laatste honderd jaar een stabiele democratie te noemen en zo ja, welke factoren maken het stabiele karakter van onze democratie uit? Welke rol speelden en spelen de christelijke (protestantse en katholieke) partijen in dat verband? Op deze vragen wordt in dit artikel ingegaan.

Of de Nederlandse democratie in de afgelopen honderd jaar is gekenmerkt door stabiliteit, is eigenlijk geen vraag. Gaan we af op het ontbreken van scherpe koerswendingen, de garanties voor legitimiteit waarmee bestuurlijke processen en electorale procedures omgeven zijn, de betrekkelijk lange gemiddelde zittingsduur van kabinetten en de gematigde toon van het politieke debat, dan kan het antwoord niet anders dan bevestigend zijn. Om het stabiele karakter van onze democratie te verifiëren en nader te onderzoeken wordt hier de aandacht gericht op twee perioden waarin het evenwicht bedreigd is geweest of heet te zijn geweest, namelijk de jaren dertig, toen het totalitarisme in opbouw was, en de tijd waarin van verschillende kanten kritiek werd uitgeoefend op de betrekkelijke consensus van na de oorlog, de jaren zestig. Nagegaan zal worden in welke mate de stabiliteit van het politieke bestel in deze tijdvakken in het gedrang is gekomen. Vervolgens wordt bezien welke bijdrage de confessionele partijen louter door hun aanwezigheid of door hun optreden hebben geleverd aan het voorkomen van aberraties van de traditie.

Stabiliteit in de jaren dertig

Na de eeuwwisseling raakte Nederland in betrekkelijk korte tijd 'gepolitiseerd', wat wil zeggen dat politieke tegenstellingen een steeds grotere rol gingen spelen. Kossmann zoekt de oorzaak van dit verschijnsel in de opkomst van het socialisme, die alle partijen dwong hun tactiek aan die van de socialistische partij aan te passen.¹ De confessionele partijen profiteerden het meest van deze ontwikkeling. In tegenstelling tot wat velen vreesden bracht de uitbreiding van het kiesrecht, in 1917 culminerend in de toekenning van algemeen kiesrecht gekoppeld aan stemplicht, geen overwinning van het socialisme teweeg. Niet de linkse partijen, maar de confessionele, kwamen in een periode die gekenmerkt werd door 'geloof in de kracht van de synthese'² het sterkst te staan, zowel wat hun organisatiestructuur betrof als in electorale aanhang.

De jaren tussen de wereldoorlogen vormden het hoogtepunt van de confessionele machtsvorming. Bij alle verkiezingen verwierven de drie grote christelijke partijen, RKSP, ARP en CHU minstens de helft van alle honderd zetels in de Tweede Kamer. Soms (in 1922 en 1937) zelfs aanzienlijk meer. Deze gunstige uitslagen waren de basis voor het confessionele overwicht, maar het kreeg meer nog gestalte door bijzondere omstandigheden. Omstandigheden die later, na de Tweede Wereldoorlog zouden komen te ontbreken, waardoor er in weerwil van soms fraaie electorale resultaten voor de grote christelijke drie, bezwaarlijk nog van confessionele suprematie kan worden gesproken. Welke factoren dan waren bepalend voor de machtspositie van de christelijke partijen in het interbellum?

De belangrijkste was het karakter van hun onderlinge verhouding. Zij vormden tot op grote hoogte een eenheid, zij het een merkwaardige en kunstmatige eenheid. De hechtheid van hun bondgenootschap bestond bij de gratie van een onmiskenbare hiërarchie, oftewel een sterke ongelijkheid in statuur en taak tussen de partners in de coalitie. De RKSP, in die tijd weliswaar de grootste van de drie en goed voor twee tot bijna drie keer zoveel stemmen als de tweede in omvang, de ARP, maar ook in een kwetsbaarder fase van haar emancipatie verkerend dan ARP en CHU, liet zich nadrukkelijk leiden door de protestants-christelijke partijen en dan met name door de ARP. Die laatste partij had zich sinds het premierschap van haar oprichter Kuiper, aanvankelijk in 1901, een zelfverzekerde stijl van opereren aangewend. Na de pacificatie van 1917, toen ook de laatste redenen om een strijdcultuur te handhaven wegvielen, koesterden de antirevolutionairen gedachten als zou hun overheersende positie in de regering het herstel van een in de zestiende eeuw gevestigde traditie weerspiegelen.³ Proportionele invloed van de in theorie gelijkwaardige, want ook uit het geloof in het Evangelie voortgesproten katholieke partij, was met deze nieuwe norm in strijd. Van hun kant ontbrak het de katholieken aan voldoende zelfbewustzijn en kracht om hun overwicht in kiezers *pro rata* in politieke macht om te zetten. De RKSP was een verdeeld huis als het ging om zaken waarin de katholieke identiteit een secundaire rol speelde, onder meer in tal van sociaal-economische aangelegenheden. Betrok de CHU haar aanhang overwegend uit kringen van gevestigde hervormde burgers en had ook de ARP relatief weinig arbeiders onder haar electoraat en zeker onder haar kader, de RKSP was meer een echte volkspartij in die zin dat katholieke elite en arbeidersmassa in één partijverband bijeen werden gehouden. De aan het begrip volkspartij inherente spanningen tussen de sociale geledingen en hun belangen zouden de RKSP dan ook het eerst opbreken en leiden tot het opzeggen van de coalitie in 1939, door middel van de beroemde motie-Deckers, die een eind maakte aan het vijfde en laatste kabinet-Colijn. Daalder spreekt in verband met de tegenstellingen in katholieke kring van een paradox – de potentiële macht kon niet worden uitgeoefend – en van een ‘meedoen in een houding van lijdzaamheid en isolement’.⁴

Wat verder ook van de verhoudingen tussen de partijen van de politieke meerderheid onderling en tussen hen en de rest gezegd kan worden, ze waren ordelijk en duidelijk. Er was continuïteit en er was stabiliteit. Enkele crises in de coalitie kwamen en gingen voorbij, zoals in 1925, toen mede door toedoen van de CHU het eerste kabinet-Colijn ten val werd gebracht. De RKSP zou de ‘nacht van Kersten’ niet licht vergeten, maar het confessionele front werd niet verbroken. Met andere woorden, het karakter van het interbellum laat zich niet zonder

meer duiden door naar dergelijke conflicten te verwijzen. Finalistisch terugredenerend, dat wil zeggen met de kennis die we hebben van de latere ontwikkeling, leggen we gauw teveel nadruk op het in de jaren dertig groeiende antagonisme tussen Colijns ARP en de RKSP, die de voorliefde van de 'liberale' Colijn voor regeringssamenwerking met de Vrijheidsbond en de VDB als een groot risico beschouwde. Een belangrijker politiek feit dan de opkomende tegenstelling tussen katholiek en gereformeerd, die immers pas in 1939 feitelijk tot een breuk voerde, is de continuïteit in de christelijke coalitie, of die nu parlementair dan wel buiten-parlementair heette, of die nu 'positief-christelijk' dan wel anders werd genoemd, en of die nu wel of niet met liberale partners werd uitgebreid. De tijd was nog niet rijp voor een regering waarin één van de grote drie christelijke partijen ontbrak. Het bijeenblijven van het christelijk blok zou niet noodzakelijkerwijs onder alle denkbare omstandigheden een bijdrage aan de stabiliteit van de Nederlandse politiek zijn geweest, maar was dat in de gegeven omstandigheden wel. Er zijn veel voorbeelden te noemen van situaties waarin het heilzaam is nieuwe krachten tijdig te erkennen en hun een plaats in samenleving en regering aan te bieden. In het Nederland van de jaren dertig zou een handreiking naar de socialisten, zoals bijvoorbeeld door de katholiek Aalberse werd beproefd na de kabinetscrisis van 1935, vermoedelijk nog meer evenwicht in de politiek hebben doen ontstaan – en ook om andere redenen juist en verstandig zijn geweest. De grootste dreiging voor het regeersysteem ging evenwel niet uit van een gefrustreerde SDAP, maar van de door A.A. de Jonge zo genoemde 'grote crisis' en 'kleine crisis' van de democratie, respectievelijk wantrouwen in de ideële grondslagen van de democratie en afkeer van de vorm die de democratie in Nederland had aangenomen.⁵ Het antiparlementarisme greep tijdens het interbellum om zich heen in alle landen die een sterke tegenmacht in het politieke centrum ontbeerden. In ons land was die macht er wel. Het centrum werd geheel beheerst door de drie samenwerkende confessionele partijen. De autoritaire beweging kon daardoor hier geen vaste voet krijgen.

Deze stelling staat overigens lijnrecht tegenover de visie van De Jonge, die meent dat het bestaan van de confessionele partijen tegenover de grote crisis 'misschien wel een goede uitwerking [heeft] gehad', maar ten aanzien van de kleine crisis uitgesproken ongunstig heeft gewerkt.⁶ Het handhaven van de coalitie heeft volgens hem de vorming van sterke regeringen in de weg gestaan en zo de crisis verscherpt. De voortdurende richtingstrijd binnen de partijen bracht, zegt De Jonge, hun aanzien bij het electoraat zoveel schade toe, dat een belangrijk deel daarvan – vooral jonge katholieken – zich liever liet meevoeren in de anti-democratische stroom.

Wat is met dit al de probleemstelling? Iets waarover waarschijnlijk overeenstemming bestaat, is dat in de context van de jaren dertig stabiliteit vooral een kwestie was van voldoende immuniteit van het politieke systeem voor desintegrerende prikkels en tendensen die uitgingen van de grote en de kleine crisis van de democratie en van de economische crisis. De grote crisis kan verder buiten beschouwing blijven, aangezien deze in Nederland minder heeft gewoed dan elders, onder meer doordat de naweeën van de eerste wereldoorlog hier niet rechtstreeks werden ondervonden en doordat in ons land van oudsher een traditie van geestelijke vrijheid en tolerantie heerste. Wat de kleine crisis betreft gaat de discussie over de vraag of het bestaan van de confessionele partijen en hun

samenwerking binnen een christelijke coalitie een gunstige dan wel juist een funeste invloed hebben gehad op de stabiliteit van de politiek in de jaren dertig.

De Jonges oordeel is duidelijk. Wel moet worden bedacht dat zijn analyse van de situatie in het interbellum gepaard gaat met kritiek op het stelsel van evenredige vertegenwoordiging zoals dat in Nederland in 1917 is doorgevoerd.⁷ Hij laat zich niet onwelwillend uit over bepaalde ideeën van de staatsrechtsgeloorde H. Krabbe, die strekten tot een zekere inperking of nuancering van de democratische rechten van de massa. In zoverre De Jonge partij kiest in het voor en na de oorlog gevoerde debat over staatsrechtelijke hervormingen, is hij hier dus niet helemaal de objectieve waarnemer. Ter uitwerking van de hierboven geponeerde gedachte dat de confessionele partijen op beide punten wèl aan de stabiliteit hebben bijgedragen en ingaand op de argumenten van De Jonge, nog het volgende.

De Jonge ziet vooral de schaduwkant van de confessionele partijvorming: de interne tegenstellingen en ruzies en het immobilisme. Aan de eigenschap van de confessionele volkspartij tegengestelde opvattingen te integreren en centrifugale krachten in te dammen besteedt hij weinig aandacht, terwijl die toch in grote mate medebepalend is geweest voor het karakter van de politiek in het interbellum. Binnen het omhulsel van de zuil (de protestantse en de katholieke, in dit verband) werd een complete bevolkingsgroep in een bepaald politiek evenwicht gehouden. Grootscheepse uitval naar extreem links of extreem rechts werd voorkomen⁸ door het vertrouwen dat de zuil haar geledingen bezorgde, dat aan hun specifieke zorgen aandacht werd besteed. Die aandacht was niet alleen maar schijn. Het hier en daar wel geschetste beeld van de zuil waarbinnen een elite de massa als stemvee gebruikte en overigens alleen haar eigen belangen najoeg, is vals. Dit betekent niet dat de feitelijk gevolgde beleidslijn, bijvoorbeeld inzake de bestrijding van de economische crisis, steeds het gulden midden hield tussen de tegengestelde visies en manieren van aanpak. Wel dat men naar elkaar luisterde en argumenten uitwisselde. In de katholieke zuil in het algemeen en de RKSP in het bijzonder stelden werkgevers en werknemers zich samen teweer tegen de economische politiek van de kabinetten-Colijn, en daardoor vaak ook tegen de koers van de partij, waardoor zij ook samen het terrein effenden voor samenwerking met de SDAP.⁹ De protestantse zuil ontwikkelde een eigen 'gemeenschappelijk solidaristisch alternatief' voor strijd op grond van belangentegenstellingen: bedrijfsorganisatie volgens het model van de soevereiniteit in eigen kring. De nadere uitwerking daarvan riep weliswaar talloze problemen op, maar een belangrijk begin van overeenstemming was er.¹⁰

Voor de door De Jonge naar voren gehaalde keerzijde van orde en evenwicht binnen de partij en tussen de partijen mag men intussen de ogen niet sluiten: verzet tegen het conformisme, eerst aan de flanken, later, doordat aan de wensen van deze marginale groepen binnen het partijverband niet kon worden tegemoetgekomen, in niet aan de zuil gelieerde organisaties. Door intern een bepaalde mate van discipline te handhaven, dwongen de confessionele partijen dissidenten zich aan te passen of hun heil elders te zoeken. Ongeveer 15 tot 20% van de katholieken sloot zich nooit bij de zuil aan of kwam daarbuiten terecht,¹¹ bij de gereformeerden ging het om een kleinere groep. De vraag is nu wat voor de stabiliteit van de Nederlandse politiek een grotere bedreiging is geweest of zou zijn geweest: dit door een zekere starheid en gebrek aan inspiratie veroorzaakt dissidentisme, of

een geforceerde doorbraak avant la lettre, bestaand uit vervanging van de confessionele partijen door horizontale organisaties en/of het termineren van de christelijke coalitie. Hiermee begeven we ons op het terrein van 'if-history' en speculatie, en dat mag alleen – als het al mag – met de grootste behoedzaamheid geschieden.

Het is bekend dat de geschiedenis van verzuiling en verzuildheid volgens bepaalde auteurs niet in het teken stond van ware emancipatie van bevolkingsgroepen.¹² Welke krachten de emancipatie, die ontegenzeggelijk heeft plaatsgevonden, dan hebben bewerkstelligd, blijft bij hen onverklaard. Natuurlijk was het wel degelijk een emancipatiestrijd die de confessionele partijen voerden, en niet alleen een strijd ten behoeve van de zuil-elite. Het in hun kringen heersende triomfalisme – de ARP had daar niet het patent op – duidde op het welslagen van hun streven. Het interbellum was een periode van consolidatie, die heeft gediend als aanloopfase voor nieuwe verhoudingen in de Nederlandse politiek. Zolang de emancipatie niet voltooid was viel aan opheffing van de gelaagde, confessionele volkspartijen niet te denken. De partijen waren immers een goed middel gebleken (of in ieder geval het beste middel dat voorhanden was) om het doel te bereiken. Door als politieke organisaties de diep gevoelde aspiraties van de verschillende bevolkingsgroepen op een voor de massa geloofwaardige manier te vertolken en die intern en extern op elkaar af te stemmen, konden zij redelijk effectief optreden. Als zodanig waren de confessionele partijen in de jaren dertig ongetwijfeld een stabiliserende factor in de politiek.

Het is al opgemerkt: wellicht zou een ander verloop van de geschiedenis, bijvoorbeeld een nog vroegere toenadering tussen RKSP en SDAP, een beeld van nog grotere stabiliteit hebben opgeleverd. Daartegenover staat dat een te vroege ontbinding van de confessionele partijen en een te vroeg uiteenspannen van de coalitie in het politieke centrum een machts- en legitimiteitsvacuüm had kunnen doen ontstaan, met alle ernstige risico's vandien.

Stabiliteit in de jaren zestig

'De jaren zestig' gaan door voor een roerige periode. Met die roerigheid viel het achteraf beschouwd wel mee. De politiek onderging een transformatie – de aard daarvan komt hier nog aan de orde – en allerlei culturele vormen veranderden in meerdere of mindere mate, maar per saldo is het in de verste verte niet om enigerlei vorm van omwenteling gegaan. Dat het tijdvak niettemin een hardnekkige reputatie van bijna revolutionaire gezindheid heeft verworven, moet misschien verklaard worden uit het vrijwel ontbreken in de Nederlandse (jongere) geschiedenis van iets dat leek op revolutie. De portee van wat er in de jaren zestig gebeurde kon daardoor licht worden overschat. Verder kan niet genoeg worden benadrukt dat die periode van onrust niet erg plotseling begonnen is. Aan de 'geest van zestig' is al vroeg in de jaren vijftig het leven geschonken. Zij die de turbulentie van de jaren zestig concreet maakten zetten zich af tegen de 'geest van vijftig', maar maakten er ook, veel meer dan zij zelf beseften, gebruik van. De ongedurigheid was geen nieuw verschijnsel. In de voorafgaande tijd was vooral door de groei van de welvaart de vrijheid van het individu steeds meer toegenomen; naast de economische vrijheid ook de politieke en de sociale. Die vrijheid was tegelijkertijd problematischer geworden en steeds meer een uitda-

ging. Achter de haag van harmonie in Nederland had zich geleidelijk een bont palet van tegenstrijdige meningen en verlangens ten aanzien van de verhoudingen in politiek en samenleving gevormd. De maatschappij raakte opnieuw gepolitiseerd. Rond 1964 kondigde zich een crisis aan. De vernieuwing begon zich toen voor te doen als een lawine.

Dit alles ter inleidende relativering van de bedreigingen voor de stabiliteit van de Nederlandse politiek in de jaren zestig. Het kan echter niet worden ontkend dat het bestel het geruime tijd zwaar te verduren had. Een meetbare indicatie daarvoor waren de grote verschuivingen in de voorkeur van het electoraat. Vooral de confessionele partijen moesten betalen voor de 'onduidelijkheid' van de politiek, en van hen de KVP dan weer het meest. In minder dan tien jaar, tussen 1963 en 1972, ging deze partij terug van 50 naar 27 zetels. Ook de CHU werd bijna gehalveerd, van 13 naar 7 zetels. Slechts het feit dat de ARP zich handhaafde voorkwam een totaal inzakken van het moreel in confessionele kring. Daardoor kon men elkaar immers voorhouden dat het niet zozeer 'de confessionele partij' was geweest die de kiezer was gaan tegenstaan, als wel de manier van politiek bedrijven van bepaalde confessionele kaders. Tijdens hun zelfonderzoek op het dieptepunt van de crisis, ruwweg de tijd rond de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl in 1973, die ook nog eens een breuk tussen de CHU en de andere twee grote confessionele partijen veroorzaakte, klampten de confessionelen zich vast aan de hoop dat vernieuwing van stijl en inhoud van hun politiek het tij zou kunnen keren. Op de langere termijn is die hoop in vervulling gegaan. In de kabinetsformatie van 1977 liet de PvdA zich de bij de verkiezingen geboekte winst op alleronozeelste wijze afsnoepen. Het leek nadien nog enige tijd alsof de confessionelen, triomfantelijk over hun uitgekende strategie, zich rijker rekenden dan zij waren en tegen de volksgunst in regeerden. Bij de verkiezingen van 1981 paktten de zaken echter heel anders uit dan sommigen, die het CDA straf voor zijn hoogmoed toewensten, verwachtten. Juist de PvdA kreeg de klappen (van 53 zetels naar 44 zetels) en het CDA leed slechts een gering verlies. In het jaar daarop waren opnieuw verkiezingen nodig omdat een volgende poging van PvdA en CDA om tot een *modus vivendi* te komen op een fiasco was uitgelopen. Bij deze gelegenheid herstelde de PvdA zich enigszins, terwijl het CDA drie zetels moest prijsgeven, waardoor het uitkwam op het laagste zeteltal ooit door de grote confessionele partijen gezamenlijk behaald, 45. De grote winst ging naar de VVD, die er tien zetels bij kreeg. Toch hield, paradoxaal, juist het CDA aan het crisisjaar 1982 vertrouwen in de toekomst over. Dankzij het succes van de VVD (voor een deel ten koste van D66, dat een in de Nederlandse politiek uniek verlies van 11 zetels op een totaal van 17 had moeten incasseren) was het CDA weer terug in de vertrouwde en benijdenswaardige positie van een partij die vrijelijk een partner kon kiezen, zonder zelf enig risico te lopen geëcarteerd te worden – een monstercoalitie van PvdA en VVD was immers volstrekt ondenkbaar. Bovendien had het in de nieuwe minister-president, R. Lubbers, een formidabel politiek leider gevonden, die, hoewel ook uit de KVP afkomstig, veel minder dan Van Agt de KVP-nestgeur met zich meedroeg. Met hem aan het roer zou het pas in 1979 definitief totstandgekomen CDA de integratieproblemen in eigen huis beter de baas kunnen worden en, naar de eisen des tijds, extern een moderner indruk maken. En zo geschiedde. Aan het eind van de jaren '80 kon worden geconstateerd dat

de confessionele partijen, twintig jaar eerder schijnbaar ten dode opgeschreven, een opmerkelijke come-back hadden gemaakt.

De stabiliteit van de Nederlandse politiek was achteraf beschouwd nooit echt bedreigd geweest. Zelfs in het moeilijkste jaar, 1973, toen de PvdA inbrak bij de ARP en de confessionelen uit elkaar speelde, vervulden de CDA-partijen een spilfunctie. Het was toen alleen aan het splijten van het christen-democratisch front te wijten dat er een kabinet tot stand kwam dat qua samenstelling en kleur niet met de confessionele politieke traditie te rijmen viel. De politieke stabiliteit kwam door het ontstaan van het kabinet-Den Uyl, 'het meest linkse uit de Nederlandse geschiedenis', echter geenszins in gevaar. Niettegenstaande hun radicale retoriek vormden Den Uyl en de zijnen uit PvdA, PPR en D66 allerminst het archetype van een linkse ministersploeg die de fundamenteën van het bestel doet schudden. De confessionelen kenden hun zogenaamde tegenvoeters te goed om op dit punt angsten te koesteren. De concrete voornemens van de socialisten en hun progressieve coalitiepartners stonden welbeschouwd zeker niet mijlenver af van hun eigen programma. Ook op het hoogtepunt van haar invloed, of wat daarvoor doorging, bleef de PvdA opereren binnen wat Van Doorn het 'organicismische denkmodel' noemt.¹³ Men mag aannemen dat indien de voortekenen anders waren geweest, ARP en KVP nooit hun gedoogsteun aan het kabinet hadden gegeven. In zoverre fungeerden de CDA-partijen in deze situatie onverminderd als hoeders van de politieke stabiliteit.

In het voorgaande werd aangegeven dat de confessionele partijen ook in de jaren zestig – niet letterlijk genomen: de 'geest van zestig' heerste ook in de eerste helft van de jaren zeventig – een buffer vormden tussen de vernieuwingsdrang in de maatschappij en een traditioneel bestel. Zoals zij in de jaren dertig de bedreigingen van toen, het autoritaire gedachtengoed, redelijk wisten te bezweren, zo bepaalden zij drie, vier decennia later de grenzen van de herstructurering van de Nederlandse politiek en controleerden zij de processen volgens welke die plaatsvond. Dit echter niet dan door zichzelf grondig te transformeren; door de vernieuwing als het ware te absorberen en zelf in belangrijke mate de trekken aan te nemen van de half geseculariseerde maatschappij waaraan zij leiding gaven.

Vooraf door de katholieke landerijen, dorpen en steden trok de ontkerkelijking een verwoestend spoor. Kossmann noemt de gang van zaken 'een van de wonderlijkste demasqués die in Nederland ooit hebben plaatsgehad.'¹⁴ Over de oorzaken van de razendsnelle eclips van de katholieke eenheid in kerk en politiek, die vaker dan onder protestanten leidde tot een zich afzetten tegen de groep waartoe men had behoord,¹⁵ bestaat verschil van mening. De discussie gaat vooral tussen de 'erosiehypothese', de gedachte dat de veranderingen in de katholieke wereld primair zouden zijn veroorzaakt door invloeden van buitenaf, en de 'crisishypothese', die de nadruk legt op interne ontwikkelingen, op invloed van kern op periferie. Als belangrijkste protagonist van de laatste geldt Thurlings, die overigens de erosiehypothese van Van Heek en anderen niet zonder meer verwerpt.¹⁶ P. Luykx voegt aan het debat een dimensie toe door aandacht te vragen voor een traditie van dissidentisme in katholieke kring, die bewijst dat de katholieken in menig opzicht altijd al onverzuild waren.¹⁷

Parallel met de ontkerkelijking onder katholieken voltrok zich de ontzuiling. Ook dat proces was heftiger dan het vergelijkbare in protestantse kring. Als

voorbeeld kan het feit worden genoemd dat het NKV roemloos opging in de FNV, terwijl het CNV bleef voortbestaan. Dat de katholieke politieke macht zich in weerwil van radicale ontzuiling kon handhaven, is onder meer te verklaren uit de inbreng van de KVP bij de totstandkoming van het CDA en later de rol van katholieken in het CDA. Hoewel het niet mag worden voorgesteld alsof de KVP een tegenstribbelende ARP het CDA heeft opgedrongen – een populaire misvatting – heeft zij in de aanloopfase van christen-democratische toenadering en fusie wel een belangrijke, zo niet doorslaggevende rol gespeeld. Dit vanuit het besef dat er voor de confessionele partijen in een steeds minder in kerkelijke dogmatiek geïnteresseerd Nederland geen toekomst meer zou zijn, tenzij de grote drie verder gezamenlijk zouden optrekken, liefst in één organisatie. Bij de ARP bestond dit inzicht ook wel, maar het handelen daarnaar werd afgeremd door twijfels of de christelijke grondslag van de eenheidspartij wel voldoende uit de verf zou komen. Anders gezegd: men vroeg zich af of de haast en de ijver van de KVP om tot een fusie te komen wel helemaal zuiver gemotiveerd waren. Het leek soms meer om macht te gaan dan om beginselen. Uiteindelijk overwon de politieke opportuniteit alle reserves. Het aldus totstandgekomen CDA deed het goed, steeds beter zelfs, bij de kiezers, zodat er van een substantieel politiek succes moet worden gesproken. Aangezien het katholieke element zich binnen dat CDA volop laat gelden – een exactere formulering vraagt om veel meer toelichting dan hier kan worden gegeven – is het in belangrijke mate een katholiek succes.

Zo garandeert de sterke positie van het CDA in het centrum van de Nederlandse politiek de stabiliteit van het bestel, oftewel de onmogelijkheid van grote, plotselinge veranderingen. Niets wijst erop dat het in de nabije toekomst anders zal worden. De gunst van het electoraat is een voorwaarde, en daaraan zal voorlopig worden voldaan. Hoewel ons land sterk gesecculariseerd is geraakt, hebben de kiezers de confessionele partijen niet in evenredige aantallen de rug toegekeerd. Niet alleen de actief kerkelijken en de randkerkelijken zijn deels confessioneel blijven stemmen of weer gaan stemmen.¹⁸ Ook van buitenkerkelijken blijkt het CDA steun te krijgen. Het feit dat het CDA bij (zij het nog maar langzaam) voortschrijdende ontkerkelijking beschikt over een stabiele kiezersaanhang, is een aanwijzing dat de electorale trends van de laatste decennia een minder principiële achtergrond hebben dan wel is gedacht. Het beleid van de regeringspartijen tot 1973 en de vermoeide en moedeloze indruk die zij maakten aan de ene kant, en het elan van de oppositie aan de andere kant, bieden een logischer verklaring voor de in die jaren opgetreden verschuivingen dan een principiële gemotiveerde deconfessionalisering. Het CDA blijkt stemmen te kunnen winnen met een beleid dat de potentiële aanhang aanspreekt – een goede lijsttrekker is het halve werk. De politieke ontzuiling heeft kennelijk haar grenzen bereikt. Zij is voltooid in zoverre de keuze voor een confessionele partij in veel gevallen geen principekwestie meer is. Maar er zal massaal op het CDA gestemd blijven worden zolang de kiezers behoefte hebben aan een middenpartij tussen PvdA en VVD. De werfkracht van de confessionele partij wordt mede bepaald door het beroep dat zij doet op een levenshouding en -beschouwing, het christelijke geloof, waarmee een zeer groot deel van het kiezerspubliek, nog kerkelijk of niet, van huis uit vertrouwd is. De natuurlijke culturele band tussen een oecumenisch-christelijk CDA en alle ook maar enigszins met christelijke waarden opgegroeide Nederlanders is voor deze partij van onschatbare waarde. Tot in

lengte van dagen zal het CDA zijn stille reserves, de velen die wel uit een kerkelijk nest komen maar ‘niets meer aan hun geloof doen’, kunnen aanspreken. Voorwaarde om dit met succes te blijven doen is wel, dat binnen de partij een zeker evenwicht wordt gehandhaafd tussen hen die actief deelnemen aan het kerkelijk leven en de vertegenwoordigers van het humanistisch christendom of cultuurchristendom. Als de balans doorslaat naar reconfectionalisering zullen grote groepen jongeren die van kerkelijke waarden nog slechts vage noties hebben, als (potentiële) aanhang verloren gaan. Bij een overhellen naar de andere kant zal de signatuur van het CDA door ideologische ondervoeding te onbepaald en te pragmatisch worden. De al bestaande kleine confessionele partijen of nieuwe partijen zullen daarmee dan hun voordeel doen. De bedoeling van deze opmerkingen is uiteraard niet een strategie voor de consolidering of uitgroei van het CDA te schetsen. Dat is niet aan de historicus, althans niet aan deze. Waar het om gaat is dat in verband met het succes van het CDA in de laatste jaren al te gemakkelijk van een ‘omgekeerde doorbraak’ wordt gerept, alsof deze partij onbekend terrein aan het veroveren is.¹⁹ In werkelijkheid gaat het waarschijnlijk veeleer om de herovering van gebied dat verloren is gegaan door annexatie of – om in deze termen te blijven spreken – afscheiding. Er vindt dus geen ‘doorbraak’ van de confessionele politiek naar een nieuwe categorie kiezers plaats, maar een terugkeer van kiezers uit de diaspora.

Dat de stabiliteit van het politieke systeem daarmee gediend is, mag niet zonder meer worden beweerd. Alles hangt af van de concrete omstandigheden. De ene vorm van aantasting van de stabiliteit is de andere niet, en hoe dan ook hoeft een aantasting van de stabiliteit niet altijd een bedreiging voor de democratie in te houden. Waar stabiliteit wordt tot immobilisme, en dit immobilisme vervolgens aanleiding geeft tot grote spanningen in de maatschappij, is de stabiliteit zelf een risico voor de democratie. Al het voorgaande samenvattend kan worden gesteld dat de confessionele partijen de stabiliteit van het systeem eerst in de jaren dertig, later ook in de jaren zestig, toen zij niet meer de suprematie bezaten, hebben gegarandeerd. Daarvoor is vooral in die eerste periode een hoge prijs betaald, in de vorm van het alom gewraakte immobilisme. Niet echter een te hoge prijs, want de totalitaire verleiding moet toch worden beschouwd als het grootste kwaad, en die werd redelijk doeltreffend binnen de perken gehouden. Voor de tweede periode geldt dat de confessionele partijen op de polarisatiestrategie van de PvdA, die – al was zij niet als zodanig bedoeld – tot een onwenselijke mate van instabiliteit had kunnen leiden, een effectief antwoord hebben gevonden. Het Nederlandse politieke midden is een relatief midden; iets anders dan het objectief-politicologisch meetbare centrum op een schaal van links naar rechts. Door zich vanaf het begin van de jaren zeventig wat meer rekenschap te geven van de locatie van dat Nederlandse midden, met andere woorden: door iets naar rechts op te schuiven, hebben de confessionelen het stormpje van de jaren zestig en zeventig glansrijk doorstaan.²⁰

Hiermee zij uiteraard niet beweerd dat hun optreden tot op de dag van vandaag altijd heilzaam is geweest voor de democratie. Terecht werd bij het triomfalisme, opklinkend tijdens de viering van het tienjarig bestaan van het CDA in 1990, door politieke concurrenten de kanttekening gemaakt dat de soevereine positie van de confessionelen in het politieke midden Nederland tot een oligarchie dreigt te maken. Maar in een van de meest kritische beschouwingen over het CDA

die recentelijk zijn verschenen, stond ook een opmerking die de ergernis relateert: 'Politieke stabiliteit is niet iets om op te spuwen.'²¹

Noten

¹ E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel 1976) 359.

² Ibidem, 360.

³ D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Alphen aan den Rijn 1980) 15-39.

⁴ H. Daalder, 'Zestig jaar Nederland (1926-1986)', in: J.H.J. van den Heuvel e.a., *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986* (Baarn 1986) 9-71, aldaar 14.

⁵ A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbepelden over de staat in Nederland tussen de Wereldoorlogen* (Assen 1968) 1-27.

⁶ Ibidem, 20.

⁷ Ibidem, 20-21.

⁸ J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* ('s-Gravenhage 1989) 12-13.

⁹ E. Janssen, 'De Rooms-Katholieke Staatspartij en de crisis, 1930-1940', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum 1975* (Nijmegen 1975) 39-79.

¹⁰ P.E. Werkman, "'Rijken en armen ontmoeten elkander"? De protestantse organisaties van werkgevers en werknemers (1876-1940)', in: J. de Bruijn (ed.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 113-134.

¹¹ P. Luykx, 'Andere katholieken, 1920-1960', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum 1986* (Nijmegen 1986) 52-84, aldaar 57-58.

¹² Een voorbeeld: S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat* (Nijmegen 1983). Zie voor een kritische bespreking van dit boek: M.P.C.M. van Schendelen, *Acta Politica* 19 (1984) 406-411.

¹³ J.A.A. van Doorn, 'Schets van de Nederlandse politieke traditie', in: J.W. de Beus e.a., *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Meppel 1989) 11-60, aldaar 46.

¹⁴ E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam/Brussel 1986²) 331.

¹⁵ Kossmann spreekt in dit verband van 'enig exhibitionisme', in: ibidem.

¹⁶ J.M.G. Thurlings, *De wankelè zuil., Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Deventer 1978²) 218-225.

¹⁷ P. Luykx, 'Andere katholieken'.

¹⁸ J.A.A. van Doorn, 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen', in: J.W. de Beus e.a., *De ideologische driehoek* 112-146, aldaar 135.

¹⁹ Paul Scheffer, 'Jubileum-jubel van Zijderveld', in: *NRC/Handelsblad* 5 november 1990.

²⁰ Zie ook: H. Daalder, 'Het Nederlandse partijstelsel in het licht van algemene modellen', in: R. Koole (ed.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen 1988* (Groningen 1989) 163-164.

²¹ J.F. Glastra van Loon, 'Niet kiezer vormt regering maar CDA', in: *NRC/Handelsblad* 23 oktober 1990.

DE CONFESSIONELEN EN HET CORPORATISME IN NEDERLAND*

H. de Liagre Böhl

Uitgaande van de erkenning dat de confessionelen sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog de Nederlandse politiek domineren, wordt in dit opstel de vraag opgeworpen, in hoeverre zij met hun sociaal-economische beginselen daadwerkelijk greep hadden op het maatschappelijk leven. In de eerste paragraaf wordt kritiek geleverd op de gewoonte om hun ideeën generaliserend te vatten onder de noemer van corporatisme. Er wordt met nadruk onderscheid gemaakt tussen de katholieke visie en de protestantse. In de tweede paragraaf wordt uiteengezet dat het confessionele ordeningsstreven in de periode tussen de wereldoorlogen nauwelijks is gerealiseerd; in de derde dat met name de katholieken vanaf de bevrijding tot aan het begin van de jaren zeventig zich hebben laten verleiden tot meegaandheid met het sociaal-economisch beleid van de socialisten. De vierde paragraaf behandelt de identiteitscrisis en het daaropvolgende fusieproces van de confessionelen in de jaren zeventig. Terwijl enerzijds de katholieken in het CDA getalsmatig overheersten en daardoor zowel in de partij als in de landspolitiek op de meeste en belangrijkste bestuursposten beslag legden, zagen anderzijds de protestanten kans om op het ideologische vlak hun eigen, organisch-pluralistische traditie te laten domineren. In de laatste paragraaf wordt de gehele problematiek geplaatst in een internationale context en gerelateerd aan het neo-corporatisme-debat dat de laatste tijd onder politicologen wordt gevoerd.

Het katholieke en protestantse ordeningsdenken

De drie grootste confessioneel gebonden politieke bewegingen, die zich recentelijk hebben verbonden in een moderne christen-democratische volkspartij, bezetten in Nederland sinds jaar en dag de commando-toren van de staatsmacht. Zeker sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog, met de invoering van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, hebben de protestantse partijen en, met massale steun van onder de rivieren, de katholieke politici volop ruimte om de landspolitiek te beheersen. Maar hebben zij die machtspositie navenant uitgebuit?

Volgens een brede keur van historici en sociale wetenschappers hebben de confessionelen sinds 1917 het stempel van hun premissen op het maatschappelijk leven gedrukt. 'De Nederlandse verzorgingsstaat kan, indien we hem terugbren-

gen tot zijn elementaire onderdelen, in politiek opzicht beschouwd worden als een confessioneel produkt waarop sociaal-democraten en liberalen amendementen hebben aangebracht', schrijven de socioloog Pim Fortuyn en de politicoloog Siep Stuurman in een gezamenlijk, in 1987 gepubliceerd opstel.¹ Overeenkomstige uitspraken vindt men bij voorbeeld ook in het werk van J.A.A. van Doorn. Sinds geruime tijd betoogt deze invloedrijke socioloog dat de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat zich hoofdzakelijk heeft voltrokken op confessionele grondslag.² Is deze voorstelling van zaken overtuigend? Voor een antwoord op die vraag is het nuttig om het confessionele orderingsdenken beknopt weer te geven.

Op zoek naar een oplossing voor de sociale ellende die de industrialisatie in de tweede helft van de vorige eeuw had gebracht, aanvaardden de confessionelen rondom de eeuwwisseling het inzicht dat de kerkelijke traditie van *caritas*, waarin armoede gold als morele schuld, niet langer voldeed als panacee. Om de uitgebuitenen een goed leven te bieden, was staatsinterventie noodzaak. Bij de ontwikkeling van deze nieuwe doctrine liepen de katholieken voorop en gaven zij steevast de toon aan. Een heldere weergave gaf de encycliek *Rerum Novarum* (1891): 'Daar het nu zeer dwaas zou zijn, voor een deel der burgers te zorgen en een ander deel te verwaarlozen, volgt hieruit, dat de staat de vereiste zorg moet besteden aan de bescherming van het welzijn en de belangen der proletariërs, en, dat, zo dit niet geschiedt, de rechtvaardigheid geschonden wordt, die gebiedt aan ieder het zijne te geven.'³

Voor hun analyse van het maatschappelijk leven kozen beide stromingen – protestanten en katholieken – een middenweg tussen het socialisme enerzijds en het liberalisme anderzijds. Aansluitend bij het conservatieve negentiende-eeuwse restauratiedenken baseerden zij zich op een *organische* maatschappijopvatting: de samenleving bestaat uit natuurlijk gegroeide leefgemeenschappen, zoals het gezin, het bedrijf, de kerkelijke en politieke gemeente en de beroepsorganisatie. Niet het criterium bezit/geen bezit, maar de plaats en vooral de functie die men in de maatschappij vervult, is beslissend voor de vraag, tot welke leefgemeenschap of 'corporatie' men behoort. De organen zijn onderling afhankelijk en het organisme vertoont een harmonische samenhang. Conflicten zoals klassenstrijd en concurrentie vormen ziektenverschijnselen van het maatschappelijk lichaam.

Wat betreft hun opvattingen over de verhouding tussen staat en maatschappij verschillen beide stromingen principieel. Onjuist lijkt het me om, zoals Van Doorn doet in het opstel 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen', op dit punt te globaliseren en te spreken van één – gezamenlijk – confessioneel corporatisme.⁴ Voor een inzicht in de Nederlandse verzorgingsstaat is het van belang de hier volgende verschillen tussen beide stromingen in het oog te houden.⁵

De visie van de *katholieken* heeft school gemaakt als het klassieke corporatisme. Hierin wordt onderscheiden tussen hogere en lagere levenskringen en wordt de staat beschouwd als het hoogste en meest volmaakte maatschappelijke orgaan. Het corporatisme is geënt op het in de encycliek *Quadragesimo Anno* (1931) geformuleerde subsidiariteitsbeginsel. Negatief geformuleerd houdt dit in, dat een gemeenschap niet aan een individu of een lagere gemeenschap een taak mag onttrekken, waartoe deze zelf in staat is. Positief geformuleerd betekent het, dat een gemeenschap ervoor dient te zorgen dat individuen en lagere gemeen-

schappen hun taak vervullen overeenkomstig het algemeen belang. Hieruit volgt het streven naar decentralisatie van overheidsbevoegdheden. De programma's van de KVP van de jaren 1945 en 1952 stipuleren dat aan gemeenschappen c.q. corporaties van sociaal-economische aard 'de eigen zelfstandige werkzaamheid', onder toezicht van de staat, dient 'te worden gewaarborgd'.⁶ Het nadrukkelijk streven van de katholieken naar een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie past in dat kader. Daarbij wil men de overheidsmacht *functioneel* decentraliseren, door aan economische corporaties een publiekrechtelijk karakter toe te kennen: evenals de territoriaal gedecentraliseerde bestuurslichamen – de gemeenten, provincies en waterschappen – worden zij beschouwd als overheidsorganen en krijgen zij binnen door de wet te stellen grenzen verordenende bevoegdheden, bij voorbeeld voor het afsluiten van arbeidsovereenkomsten en collectieve contracten. In Nederland handhaafden de katholieken bij het ontwikkelen en uitdragen van deze staatsopvatting overigens steeds een democratisch-parlementaire grondslag en hielden zij duidelijk afstand ten opzichte van totalitaire, door het fascisme geïnspireerde staatsopvattingen.

De visie van de *protestanten*, met name het door de antirevolutionaire leider Abraham Kuyper geformuleerde principe van 'soevereiniteit in eigen kring', laat minder ruimte voor overheidsingrijpen dan de katholieke opvattingen. Tegenover de staat stellen de calvinisten zich wantrouwend en ambivalent op. Enerzijds verafschuwen zij de overheid als een onafscheidelijk uitvloeisel van de zondige natuur der mensheid. Anderzijds erkennen zij dat uitoefening van het staatsgezag onvermijdelijk is, maar dan alleen als een noodzakelijk kwaad. Ordening van het maatschappelijk leven om uitbuiting en concurrentie tegen te gaan, beschouwen de protestanten als juist. Maar zij zijn huiverig voor decentralisatie van overheidsbevoegdheden en ontwijken – om elke analogie met de fascistische experimenten tegen te gaan – bij voorkeur het gebruik van de term 'corporatisme'. Hun ordening gaat uit van de principiële nevenschikking van originair zelfstandige levenskringen. Iedere kring, ook de overheid, heeft zijn eigen soevereiniteit en verantwoordelijkheid. Verwarring van overheidstaken met de verantwoordelijkheden van privaatrechtelijke organisaties moet worden vermeden.

De afkeer van staatsinterventie bracht de protestantse stroming telkens in het kielzog van de liberalen. Voor de protestantse visie lijkt het mij dan ook beter om – in navolging van hun eigen terminologie – voorzichtig om te springen met de typering 'corporatisme' en in plaats ervan bij voorkeur te spreken van 'organisch pluralisme'.⁷ Met het aanvoeren van deze term wil ik twee fundamentele verschillen ten opzichte van het katholieke denken onderstrepen. Ten eerste zij ermee aangegeven dat de calvinisten hun sociale organen de gestalte geven van vrije en autonome verbanden. Zij presenteren de organisatievorm van hun belangenbehartiging als minder hiërarchisch en de besluitvorming ervan als minder dwingend dan in het klassieke corporatisme. Ten tweede impliceert de term 'pluralisme' hier de opvatting dat de staat principieel beschouwd wordt als een 'persona non grata'. Terwijl de overheid in de katholieke traditie het hoogste sociale orgaan is dat de machtsposities verdeelt en bevoegdheden delegeert aan lagere organen, geldt zij voor de protestanten slechts als een bemiddelende instantie of, anders gezegd, als een open arena waarin soevereine pressiegroepen hun onderling strijdende belangen tot overeenstemming brengen.⁸

De liberale praktijk van het interbellum

In de beleidspraktijk van de calvinistische stroming verdween het orderingsdenken geheel en al uit het vizier in de jaren tussen de wereldoorlogen. Het principe van 'sovereiniteit in eigen kring' kreeg een eenzijdig-conservatieve uitleg. Volgens die interpretatie bleven de taken van de staat en de maatschappelijke levenskringen vrijwel absoluut gescheiden. De door de protestanten beheerste confessioneel-liberale kabinetten waren destijds bevangen door de klassiek-liberale staathuishoudkunde. Ondernemersvrijheid was een onaantastbaar dogma: de economie was alleen gebaat bij het vrije spel der maatschappelijke krachten. De visie en de belangen van de grote handelshuizen en de buitenlandse investeerders waren daarbij doorslaggevend. De heersende principes waren: streven naar vrijhandel en verlaging van tariefmuren, bescherming van de spaarder en rentenier, het handhaven van waardevast geld en een sluitende begroting. De overheid moest zich zoveel mogelijk beperken, ook wat betreft het bestrijden van de werkloosheid.

Tegenover dit beleid ontwikkelde zich het denken in de richting van de geleide economie. Volgens de 'ordenaars' moesten economische doelmatigheid en sociale rechtvaardigheid gerealiseerd worden via een tweevoudig ingrijpen in de economie: enerzijds aan de vraagzijde, door via overheidsinvesteringen de vraag naar goederen en diensten op peil te brengen en anderzijds aan de productiezijde, via de beheersing van productiebeslissingen. Vooral in kringen van de socialisten en onder katholieke politici werden destijds invloedrijke orderingsplannen ontworpen.

Op zoek naar een reëel antwoord op de massale werkloosheid schudde de SDAP in deze jaren haar revolutionair-marxistische gedachtegoed af en legde zich volledig toe op een reformistische koers. Zij werkte haar streven naar staatsinterventie systematisch uit in *Het Plan van de Arbeid* (1935). Met dat plan sloten de socialisten aan bij de nieuwste economische inzichten, zoals iets later verwoord door J.M. Keynes in diens *General Theory of Employment, Interest and Money* (1936) en bij de nieuwe economische politiek van de Amerikaanse regering onder president Roosevelt, de 'New Deal'. De kern daarvan lag in een actief overheidsingrijpen, om door middel van staatsinvesteringen en aanbestedingen van openbare werken de ingezakte bedrijvigheid weer op gang te brengen.

Pleidooien voor een planmatige leiding van de economie vonden ook gehoor in katholieke kringen, vooral in de vakbeweging en onder jonge intellectuelen. Men opponeerde daar tegen de leiding van de RKSP, omdat deze het beleid van de kabinetten-Colijn steunde. Tegenover het economisch liberalisme bepleitte deze stroming het democratisch-corporatisme. Dit standpunt putten zij uit de in 1931 uitgevaardigde encycliek *Quadragesimo Anno*. Hierin veroordeelde paus Pius XI het economisch liberalisme als veroorzaker van ontoelaatbare uitwassen van het kapitalisme.

Volgens het katholieke corporatisme moest er via medebeheer en winstdeling een goede samenwerking ontstaan tussen arbeiders en ondernemers in het bedrijf. Deze samenwerking moest geïnstitutionaliseerd worden via delegatie van overheidsbevoegdheden aan bedrijfsorganen waarin de arbeiders en ondernemers van een bedrijfstak paritair vertegenwoordigd waren: de bedrijfsraden. Tegenover deze instellingen moest de overheid zich overigens terughoudend opstellen: zij

kon preventieve en repressieve controle uitoefenen, maar zij kon niet *direct* en in geen geval via dwang in het beleid van de bedrijfsorganisatie participeren.

Ook de socialisten hadden sympathie voor dergelijke ideeën, maar in afwijking van de katholieke ordenaars gingen zij ervan uit, dat de ondernemers hieraan niet vrijwillig zouden meewerken. In hun ogen moest de staat als hoeder van het algemene belang de centrale rol spelen. Voorop stond bij hen het streven om via socialisatie, het in gemeenschapshanden brengen van de produktiemiddelen, de socialistische maatschappij te realiseren. Als aanloop hiertoe propageerden zij eveneens ordening via bedrijfsorganisatie. Hun *Plan van de Arbeid* behelsde het voorstel tot een schappenstructuur van bedrijfsraden – met verordenende bevoegdheden en een tripartite samenstelling –, overkoepeld door een economische raad en ondergeschikt aan regering en parlement. De sociaal-democraten wilden dus geen ordening vanuit het bedrijfsleven, waarbij de staat slechts zou steunen, maar een die voortkwam vanuit de staat zelf en die dwingend zou worden opgelegd aan de ondernemers.⁹

Deze beide vormen van democratisch corporatisme laten zich goed onderscheiden. In de *katholieke* variant vormen de corporaties tripartite constructies waarin de belangengroepen zelfstandig en op vrijwillige basis opereren en waarin de overheid beschikt over een sterk repressief en/of preventief toezicht, omwille van het algemeen belang. In de *socialistische* variant zijn de corporaties niet zelfstandig, maar overheidsorganen. De belangengroeperingen zijn, op grond van doelmatigheidsoverwegingen, wel vertegenwoordigd, maar de overheid geeft steeds de doorslag.

De katholieke, corporatistische oppositie drong tijdens de depressie bij de landelijke leiding van de RKSP gedurig aan op regeringssamenwerking met de SDAP. Maar destijds bestond er ook bij de katholieken een zekere discrepantie tussen hun sociaal-economische analyses en programma's en hun politieke beslissingen. In de praktijk domineerde destijds de conservatief-katholieke richting die – overigens minder zwaar dan de calvinisten onder Colijn – aanleunde tegen het klassieke liberalisme.¹⁰

Tengevolge van het verzet van de kant van de ondernemers, het gebrek aan overeenstemming tussen de confessionelen onderling en tussen de katholieken enerzijds en de socialisten anderzijds, is ordening van het maatschappelijk leven volgens een democratisch-corporatistisch recept destijds nauwelijks van de grond gekomen. Weliswaar werd in 1933, na jarenlange discussie de Wet op de Bedrijfsraden aangenomen, maar die vormde slechts een slap aftreksel van de corporatistische plannen. Vóór 1940 leidde de wet wel tot de oprichting van enkele raden, maar die functioneerden niet of nauwelijks.¹¹ Het meest concrete resultaat van het orderingsstreven vormde de officiële vastlegging in 1937 van het principe om collectieve arbeidsovereenkomsten bij de wet voor een hele bedrijfstak algemeen bindend te verklaren. Maar deze regeling kon slechts gelden als een beperkte stap in de richting van een bedrijfsordening. De overheid kreeg immers slechts een steunende rol toebedeeld bij een afsprakensysteem dat zich geheel afspeelde in de privaatrechtelijke sfeer.¹²

Tijdens het interbellum werden bovendien de fundamenten gelegd voor de naoorlogse welzijnssector. Brede terreinen van sociale zorg en welzijnsontwikkeling, zoals de sociale verzekering, de medische zorg, het onderwijs, het vormingswerk, de maatschappelijke hulpverlening en de jeugdzorg, kwamen in

handen te liggen van privé- en kerkelijke organisaties, het particuliere initiatief. In deze sociale en culturele voorzieningen namen de confessionelen vanaf het begin een meerderheidspositie in. Het resultaat van de schoolstrijd was richtinggevend voor het stelsel van particulier initiatief. Terwijl rond 1890 slecht 20% van de jeugd het bijzonder lager onderwijs volgde, was dit cijfer tegen het einde van de eerste wereldoorlog opgelopen tot omstreeks 40% en in 1945 tot rond de 70%.¹³ De sociale en medische voorzieningen volgden dezelfde ontwikkelingslijn. Aan het eind van het interbellum beschikte men in Nederland over een indrukwekkend aantal psychiatrische inrichtingen, ziekenhuizen, internaten voor zwakzinnige kinderen, gestichten voor verwaarloosde jeugd, weeshuizen en bejaardentehuizen die alle waren georganiseerd op godsdienstige grondslag.¹⁴

De gezamenlijk bereikte meerderheid in de politiek bezorgde aan de confessionelen een stevige greep op de overheidsmiddelen voor de financiering van dit werk. Om die reden heeft Van Doorn de Nederlandse variant van de 'welfare state' scherp gekenschetst als 'een bijna geniale formule: baas in eigen huis en het huis ten laste van de gemeenschap'.¹⁵ Om de inbreng van de confessionelen in de welzijnssector te typeren, lijkt mij de term 'corporatisme' – een omschrijving die Van Doorn hiervoor met nadruk gebruikt¹⁶ overigens weinig trefzeker gekozen. Want ondanks hun royale profijt van de staatsfinanciën bezette de welzijnssector immers grotendeels een *staatsvrije* ruimte. Van een delegatie van staatsbevoegdheden of een andersoortige vermenging van staatsbelang met groepsbelang was niet of nauwelijks sprake. Die 'geniale formule' paste dan ook méér binnen het protestantse principe van 'soevereiniteit in eigen kring' dan in het katholieke subsidiariteitsbeginsel en verdient om die reden als politieke praktijk veeleer het stempel van 'organisch pluralisme'.

Wèg van de verzorgingsstaat

Vanaf 1945 hebben de confessionelen meer politieke armsgang, omdat sindsdien ook de socialisten zijn toegelaten tot het landsbewind. De confessionelen, van wie de katholieken zich bij uitstek in het centrum van de macht bevinden, nemen voortaan een comfortabele sleutelpositie in tussen liberalen en socialisten.

In de loop van de naoorlogse jaren hebben zowel de kwaliteit van ons stelsel van arbeidsverhoudingen als ook het gehalte van onze verzorgingsstaat aan Nederland internationaal de faam bezorgd, een toonbeeld te zijn van 'neo-corporatisme'. Die term is het wachtwoord in het halverwege de jaren zeventig onder politicologen, economen en sociologen opnieuw opgeleefde corporatisme-debat. Uitgangspunt van hun internationale discussie was het tekortschieten van de politieke partijen in het parlementaire stelsel en de structurele verzwakking in daadkracht van het sociaal-economische overheidsbeleid in de westerse landen.¹⁷ In deze discussie wordt, in navolging van P.C. Schmitter, 'neo-corporatisme' meestal opgevat als een systeem van belangenvertegenwoordiging, waarbij op maatschappelijk-functionele basis georganiseerde belangengroepen in samenspraak met de overheid een geïnstitutionaliseerd – en van staatswege meestal ook gelegitimeerd – overleg voeren. Een belangrijk element in de definitie vormen de functioneel verschillende groepen, zoals arbeiders, ondernemers en boeren, die zich organiseren onder het toezicht van de staat en die een zekere mate van vrijheid van handelen krijgen.¹⁸ Een heldere, op Nederland toegesneden begrips-

omschrijving van het verschijnsel vindt men in een opstel uit 1983 van de politicologen G. Arendsen en A. Geul: 'Van corporatisme is sprake als vertegenwoordigers van de sociaal-economische belangenorganisaties onderling en met vertegenwoordigers van de nationale overheid door ruil van wensen, eisen en verlangens tot gemeenschappelijke overeenkomsten komen wat betreft richting en inhoud van sociaal-economisch overheidsbeleid en de vormgeving van de nationale arbeidsverhoudingen. De mate van corporatisme wordt bepaald door frequentie, gewicht, omvang en reikwijdte van de ruiltransacties. [...] Van volledige corporatisme is sprake als er vaak en regelmatig tripartite overeenkomsten tot stand komen die het gehele terrein van sociaal-economische activiteiten van de drie 'partijen' omvatten en zowel door parlement en ambtelijk apparaat als door ondernemers en werknemers min of meer voetstoots worden aanvaard.'¹⁹

Volgens de deelnemers aan het recente corporatisme-debat zou de term 'neo-corporatisme' een fundamenteel andere begripscategorie vormen dan het oorspronkelijke, vanuit de negentiende-eeuwse organische maatschappijopvatting voortgekomen begrip 'corporatisme': het neo-corporatisme zou vooral een empirische inslag hebben, gericht op de vergelijking van bestaande politieke stelsels, terwijl het oorspronkelijke corporatisme in essentie normatief zou zijn. Maar naar mijn idee moet dit verschil niet overdreven worden. Allereerst kan worden vastgesteld dat ook het vóóroorlogse corporatisme terdege een wetenschappelijke inslag had. Bovendien valt op dat ook aan veel van de publikaties over het neo-corporatisme de neiging om te normeren niet ontzegd kan worden: het neo-corporatisme wordt veelal gepresenteerd als een 'success story' en tegelijkertijd als een directe aanval op het liberale beleidsmodel.²⁰

Schmitter omschreef het neo-corporatisme – in een inmiddels beroemd geworden formulering – als: '[...] a system of interest representation in which the constituent units are organised into a limited number of singular, compulsory, noncompetitive, hierarchically ordered and functionally differentiated categories, recognised or licensed (if not created) by the state and granted a deliberate representational monopoly within their respective categories in exchange for observing certain controls on their selection of leaders and articulation of demands and supports.'²¹ De overeenkomst tussen deze definitie en het subsidiariteitsbeginsel zoals neergelegd in *Rerum Novarum* en *Quadragesimo Anno* lijkt me onmiskenbaar. Want zij vertonen beide een vermenging van verantwoordelijkheden van overheid en maatschappelijke belangengroeperingen. Op grond daarvan hebben zij beide een voorkeur voor tripartite overlegconstructies en streven zij naar decentralisatie van overheidstaken in de richting van belangengroeperingen of corporaties.

Vanuit die overeenkomst ligt het voor de hand om – opnieuw – de vraag te stellen, in hoeverre het naoorlogse neo-corporatisme in Nederland juist ook een produkt was van confessioneel beleid. Voor een antwoord hierop zal ik drie beleidsterreinen aanstippen: de arbeidsverhoudingen, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO) en de verzorgingssector.

De arbeidsverhoudingen

Met name de op tripartite overleg gebaseerde fase van de geleide loonpolitiek die zich voltrok in de jaren 1945-1963, wordt in de literatuur vaak naar voren geschoven als het hoogtij van neo-corporatisme. Verwonderlijk is dat niet. Want

na de oorlog is Nederland jarenlang, tot aan het jaar 1963 toe, een internationaal voorbeeld geweest van arbeidsrust en politieke stabiliteit. Die situatie werd in de hand gewerkt, doordat de tendens van toenadering tussen katholieken en socialisten die in de jaren dertig was begonnen, zich na de Tweede Wereldoorlog had doorgezet. Samen namen zij na 1945 het heft in de landspolitiek in handen. De basis van de Nederlandse politiek werd tot aan het einde van de jaren vijftig gevormd door de 'rooms-rode' regeringscoalitie.

Dit verbond zorgde voor een permanente inbreng van de arbeidersbeweging in de politieke besluitvorming. In dat kader werd er sinds 1945 op het terrein van de arbeidsverhoudingen op landelijk niveau voortdurend topoverleg gevoerd tussen de leiders van de sociale organisaties en de regering. In landelijke overlegorganen als de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad, die beide de regering van advies dienden, werkten de vertegenwoordigers van de overheid, de werkgevers en de vakcentrales van socialistische, katholieke en protestantse huize eendrachtig samen bij het vaststellen van collectieve arbeidsovereenkomsten. Dit centrale loonoverleg hield stand tot 1963. Het ging gepaard met een disciplinerende van de achterban van de vakbeweging. Voor de vakbondsbestuurders impliceerde die stellingname de bereidheid om af te zien van het stakingswapen. Het aantal geregistreerde stakingsdagen was vooral in de jaren vijftig uitzonderlijk laag.

Toch is het, bij nader inzien, onjuist om de Nederlandse arbeidsverhoudingen in de jaren vijftig af te schilderen als een situatie die overeenkomt met het door Schmitter omschreven model van het neo-corporatisme. Want dit – met het subsidiariteitsbeginsel strokende – 'ideaaltype' veronderstelt een situatie, waarin de sociale partners *op permanent vrijwillige basis* samenwerken met de overheid. Vanuit dat gezichtspunt moet de geleide loonpolitiek van de jaren vijftig beoordeeld worden als een *etatistisch* beleidsmodel. Conflicten over de arbeidsvoorwaarden werden destijds immers zelden geregeld via een gelijkwaardige, tripartite besluitvorming: veeleer voltrok zich de geleide loonpolitiek onder de voortdurende dwang van het Ministerie van Sociale Zaken.

Een heldere onderbouwing van deze redenering leverde de Amsterdamse politicoloog J. Woldendorp in een in 1985 verschenen artikel met de volgende argumenten: 'In deze periode [1945-1963, auteur] bepaalde de Minister van Sociale Zaken (en Volksgezondheid) de loonpolitiek, na advies van de Stichting van de Arbeid, en stelde de richtlijnen vast volgens welke het College van Rijksbemiddelaars de afgesloten cao's moest toetsen. Toetsing geschiedde na advisering van de Stichting van de Arbeid terzake. De SER beperkte zich in haar adviezen over het algemeen tot aanbevelingen betreffende sociale verzekeringen, arbeidsvoorwaarden, arbeidswetgeving en de hoofdlijnen van de loonpolitiek, als om het een en ander specifiek gevraagd werd. Het zwaartepunt van de aan de belangengroepen toegedachte deelname aan het overheidsbeleid, beperkt tot sociaal gebied, ligt dus in deze periode op beleidsvoorbereiding (advisering) en de beleidsuitvoering. Regering en parlement blijven een centrale positie houden in het geheel en bepalen als het ware de agenda. Het is nergens de bedoeling dat de belangengroepen 'meeregeren' of het beleid zelf bepalen.'²² Op basis van deze constatering kan het toenmalige systeem van loonoverleg beter opgevat worden als de *sociaal-democratische* variant van het democratisch-corporatisme. In die variant geeft de overheid immers volgens het principe van 'functionele decentra-

lisatie' bij alle besluitvorming de doorslag. Dit beleidsmodel is vanaf de bevrijding tot aan het begin van de jaren zestig door de katholieken gedoogd, allereerst wegens de noodzaak van de wederopbouw en vervolgens met het oog op de versnelde industrialisatie. Gelijktijdig werd het zwaar bestreden door de twee protestantse partijen, die zich destijds beide nog – net als tijdens het interbellum – in sociale en economische kwesties in het kielzog bewogen van het liberalisme.

Het keerpunt in deze ontwikkeling werd gemarkeerd door het aantreden van de confessioneel-liberale coalitie in 1959. Onder haar hoede ontstond in 1963 het systeem van de vrije loonvorming. De directe verantwoordelijkheid voor het loonbeleid kwam hiermee bij de vakbeweging en de werkgeversorganisaties te liggen, terwijl de overheid zich een tijdlang van looningrepen onthield. De Wet op de loonvorming, die in 1970 van kracht werd, bevestigde officieel deze contractvrijheid tussen arbeiders en ondernemers. Maar deze wet was in zoverre met zichzelf in tegenspraak, dat zij enkele zwaarwegende 'nood-clausules' bevatte die, indien het algemeen economisch belang dat zou vragen, aan de regering de mogelijkheid boden om hetzij via een algemene loonmaatregel, hetzij via inbreuk in de afzonderlijke cao's, in de lonen in te grijpen. Omdat de vakbonden en de werkgevers destijds bij elk overleg lijnrecht tegenover elkaar stonden, leidde deze zogeheten 'knevelwet' opnieuw tot een lange, tot halverwege de jaren tachtig durende praktijk van veelvuldig overheidsingrijpen.

Tijdens de gehele naoorlogse periode heeft het katholieke corporatisme dus op geen enkel tijdstip het gezicht van het Nederlandse arbeidsbestel bepaald. Het arbeidsvoorwaardenbeleid bewoog zich daarentegen van corporatisme met een etatistische inslag naar een beleidsmodel van vrije onderhandelingen en vervolgens weer terug.²³

De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie

Met het oog op bedrijfsorganisatie hadden de socialisten in 1945, kort na de bevrijding, een wetsvoorstel ingediend, dat de noodzaak stipuleerde van supervisie van de centrale overheid op het bedrijfsleven. Volgens dit voorstel zou de dagelijkse leiding van een bedrijfsorganisatie moeten berusten bij een door de Kroon benoemde commissaris. Deze ambtenaar zou een streng controlerende functie krijgen: hij zou de bevoegdheid hebben, handelend op te treden bij wetsovertredingen en hij zou de inkomsten van de bedrijfsorganisatie gaan beheren.

Tegen dit voornemen ontstond een stormloop van politieke tegenstand. De werkgeversorganisaties van alle gezindten waren unaniem in hun afwijzing van dergelijke overheidsbemoediging. Voorwaarde voor elke ordening was hun eis dat hun autonomie gehandhaafd zou blijven. Met tegenzin sloten de vakcentrales, die hun zojuist verworven positie in het centrale loonoverleg koste wat kost wilden handhaven, zich in een advies van de Stichting van de Arbeid bij dit standpunt aan. Vanuit de partijpolitiek kregen de ondernemers bovendien volmondige steun van de liberalen en de protestanten. In hun partijpers keerden met name de Liberale Staatspartij en de ARP zich in felle bewoordingen tegen de 'bevoogding' en 'bemoedering' van de overheid. Zij schrokken er niet voor terug overeenkomsten te constateren tussen het wetsvoorstel en de economische politiek van Nazi-Duitsland.²⁴

De harde weerstand deed het plan in een bureaula belanden en schiep de ruimte voor het ordeningsdenken van de katholieke partner in de rooms-rode coalitie. De ideologische basis van de Wet op de Bedrijfsorganisatie die in 1950 in werking trad, werd gevormd door het subsidiariteitsbeginsel. Duidelijk kwam dit naar voren in de Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel: 'Bij de opstelling van dit ontwerp is uitgegaan van de gedachte, dat men aan een lager orgaan dient over te laten, wat dit evengoed of beter kan doen dan een hoger orgaan. Wat betreft het geven van leiding op sociaal-economisch gebied, betekent dit, indien bepaalde onderdelen van de leidende taak der overheid evengoed of beter kunnen worden verzorgd door een lager orgaan, dat deze taakonderdelen aan dit lager orgaan worden overgelaten.'²⁵

Mits behoorlijk uitgevoerd, zou het wettelijk stelsel van de PBO geschiedenis hebben kunnen maken als de kroon op het ordeningsstreven van de katholieke corporatisten. Die ordening moest zich voltrekken via autonome, vanuit het bedrijfsleven opgezette organisaties, waarin kapitaal en arbeid eendrachtig zouden samenwerken. Deze zogeheten 'schappen' kregen publiekrechtelijke bevoegdheden op het terrein van de arbeidsvoorwaarden en de marktordering. Direkte coördinatie van staatswege werd daarbij verzorgd vanuit het hoogste niveau, de SER.²⁶

Schijnbaar had de katholieke visie een compromis opgeleverd tussen de vóór- en tegenstanders van de ordeningsgedachte. Enerzijds werden de bedrijfsorganisaties immers vergaande bevoegdheden gegund, waarbij de vakbeweging een belangrijke stem in het kapittel zou hebben. Anderzijds werd het bedrijfsleven vrijgelaten om te beslissen over de vraag, of er eigenlijk wel behoefte was aan deze vermenging van privé- en staatsbelang. Die permissiviteit ten aanzien van de uitvoering van de wet veroorzaakte de mislukking van het hele project: door tegenstand van werkgeverszijde is er weinig terecht gekomen van de gehoopte 'ordering van onderop'. Weliswaar zijn de uit de bezettingstijd stammende voedselvoorzieningsorganisaties omgezet in lichamen krachtens de wet van 1950, maar buiten dat gebied is de lijst van ingestelde produkt- en bedrijfsschappen weinig indrukwekkend. In werkelijkheid bleek de wet dan ook géén compromis opgeleverd te hebben: door het bedrijfsleven vrij te laten op het punt van het instellen van bedrijfsorganisaties, werd aan de tegenstanders van de ordeningsgedachte immers uiteindelijk de overwinning bezorgd.

De verzorgingssector

Na de bezettingstijd ontwikkelde zich geleidelijk de moderne verzorgingsstaat, waarin de burgers recht hebben op door de staat geregelde en betaalde verzorging in geval van ziekte, ouderdom, werkloosheid of andere nood. Vóór de oorlog had de regering bij elk wetsvoorstel tot sociale zekerheid een aparte rechtsgrond moeten creëren, omdat het destijds niet als overheidstaak gold, om daarin te voorzien. Maar kort na de bevrijding stelde een regeringscommissie – de al eerder in Londen ingestelde 'commissie-Van Rhijn' – officieel vast, dat elke burger *recht* had op sociale zekerheid en dat het de plicht van de staat was, om dat recht te garanderen. Na het verschijnen van dit rapport werd de wenselijkheid van het streven naar algemene sociale zekerheid door geen enkele belangrijke politieke stroming meer betwist. Het opbouwen van de verzorgingsstaat was een geleidelijk en langdurig proces. In de jaren vijftig en zestig kwam er een heel netwerk van

sociale wetten tot stand. De voornaamste hiervan waren: de Noodregeling Ouderdomsvoorziening van 1947, die in 1957 werd vervangen door de Algemene Ouderdomswet, de Algemene Weduwen- en Wezenwet van 1958, de Wet Werkloosheidsvoorziening van 1965, de Algemene Bijstandswet van 1965 en de Arbeidsongeschiktheidswet van 1967.

Het proces van de uitbreiding van de overheidsvoorzieningen op het terrein van de sociale zekerheid werd niet onderbroken toen de socialisten uit de regering verdwenen. Met uitzondering van de korte episode van het kabinet-Cals (1965-'66) werd Nederland in de periode van 1959 tot 1973 geregeerd door liberaal-confessionele coalities. Het zou daarom onjuist zijn, om de naoorlogse opbouw van de verzorgingssector op te vatten als een verworvenheid die *hoofdzakelijk* door de socialisten tot stand is gebracht. Het is immers duidelijk dat het uitsluitend de confessionelen waren die, net als in de periode tussen de wereldoorlogen, in al deze jaren voortdurend in de regering hebben gezeten. Om die reden kan worden vastgesteld dat de confessionele bestuurders het meest constante en daardoor het meest centrale aandeel hebben gehad in de opbouw van de moderne verzorgingssector. Een belangrijke stimulans voor de confessionele inbreng lag bovendien in de omstandigheid dat de ARP een tijdlang, vanaf halverwege de jaren zestig tot halverwege de jaren zeventig, een – voor haar doen – relatief linkse, zogeheten 'evangelisch-radicalen', koers volgde. Uitgaande van de norm van 'publieke gerechtigheid' kozen de protestanten in die jaren voor een actieve, op welvaartspreiding gerichte rol van de staat.²⁷

Maar met deze voortrekkersrol handelden de confessionelen in strijd met hun eigen principes. Het denkbeeld van een alom verantwoordelijke en zekerheid garanderende staat strookte immers niet met hun traditionele ordeningsdenken. Niet alleen voor het organisch pluralisme van de protestanten, maar ook voor het katholieke corporatisme wrikte hier de schoen: boven een verzorgende en iedereen welvaart verschaffende staat gaven de katholieken principieel de voorkeur aan een beschermende, hooguit stimulerende overheid.

Na 1945 maakte de staatsinterventie op maatschappelijk en cultureel terrein zich steeds breder ten opzichte van het particulier initiatief. De financiële middelen die vanuit de publieke schatkist toevloeiden naar de confessionele 'koepels' in het onderwijs, de gezondheidszorg en de maatschappelijke hulpverlening, groeiden enorm. Hierdoor raakte het particulier initiatief belast met de uitvoering van taken die in de andere moderne industriestaten meestal in handen lagen van plaatselijke of landelijke overheidsorganen. Maar de kostenstijgingen noodzaakten de 'koepels' telkens opnieuw bij de overheid aan te kloppen. Het lag voor de hand dat de ambtenaren, vanuit de behoefte aan kostenbeheersing, in toenemende mate eisen gingen stellen met betrekking tot de kwaliteit en de efficiency van de dienstverlening.²⁸

Ondanks het beleden beginsel van 'baas in eigen huis' ontstond hierdoor een vervlechting van de overheidsbureaucratie met het particulier initiatief. Maar tegelijkertijd stimuleerde deze ontwikkeling een veranderingsproces, dat op den duur zou leiden tot de ontbinding van de verzuilde structuur. De verzuiling was immers ontstaan uit het streven van enkele brede oppositiebewegingen naar het recht op de vorming van eigen levensbeschouwelijke organisaties, zoals de Scholen met de Bijbel. Dit recht hadden zij moeten bevechten tegenover een in ideologisch opzicht neutrale, door liberalen gedomineerde overheid. Maar vanaf

het tijdstip waarop de verzuilde organisaties allerlei bestuurlijke taken en functies gingen vervullen, verdween geleidelijk hun beginselmatige spankracht en daardoor hun ideologische aantrekkingskracht voor de bevolking.²⁹

De zuilorganisaties raakten verstrikt in de moderniseringsprocessen waaraan de hele structuur van de verzorgingsstaat onderhevig was: specialisering, professionalisering en bureaucratisering. Hun levensbeschouwelijke afkomst verloor daardoor haar oorspronkelijke betekenis. Vanaf het tijdstip waarop het particulier initiatief dus daadwerkelijk een neo-corporatistische verschijningsvorm ging vertonen, werd gelijktijdig zijn confessionele identiteit ondergraven.

In die context ontwikkelden de confessionelen een groeiende weerstand tegen de alomvattende en overheersende verzorgingsstaat, die bovendien aanhoudend gebukt ging onder grootscheepse financieringstekorten. Die afkeer werd bevestigd, toen aan het begin van de jaren zeventig de economische groei ging stagneren. Terwijl de werkloosheid steeg en het algemene welvaartspeil terugliep, bleven de overheidsuitgaven voor onderwijs en andere collectieve voorzieningen toenemen. In 1980 kwam van elke in Nederland verdiende gulden 55 cent bij de overheid terecht, die daarvan bijna de helft uitkeerde aan bejaarden, werklozen en andere uitkeringsgerechtigden.³⁰

Met de economische crisis brak voor zowel katholieken als protestanten 'het uur van de waarheid' aan. Vanaf halverwege de jaren zeventig hebben beide stromingen via een frontale aanval bijgedragen tot een gedeeltelijke afbraak van de verzorgingsarrangementen. Op sociaal-economisch terrein hebben vooral de eerste twee regeringen-Lubbers een uitzonderlijk scherpe neo-liberale koers uitgezet. Basis hiervan was de opvatting, dat de collectieve sector de vrije werking van de markt verstoort en de winst van het bedrijfsleven ondergraaft. Vervuld van de wens om de overheid te ontlasten via de neo-liberale principes van deregulering, privatisering en stimulering van de marktsector, namen de confessionelen dus opnieuw – als in de jaren dertig – beleidsmatig het voortouw bij het aanleggen van een scheidslijn tussen de taken van de staat en de belangen van de maatschappelijke organisaties.

De bezetting van het middenveld

Wat betreft de partijpolitieke situatie aan het begin van de jaren zeventig lijkt mijn vraagstelling naar de mate van confessionele dominantie te verschrompelen tot een irrelevant probleem. Want in de landspolitiek brokkelde de machtspositie van de confessionelen danig af en gelijktijdig verslaptte hun ideologische en organisatorische greep op de samenleving. De industrialisatie en verstedelijking hadden na de Tweede Wereldoorlog vooral bij jonge mensen een geleidelijke uittocht uit de kerkgenootschappen bewerkstelligd. Tussen 1960 en 1980 was het aantal buitenkerkelijken in Nederland van nog geen 20% tot ruim 40% van de bevolking gestegen. De godsdienstig geïnspireerde politieke visies verloren tijdens deze jaren de waarde en functie van een allesbeheersende richtingwijzer, van de wieg tot het graf.

Het sterkst was het proces van ontzuiling merkbaar in de katholieke zuil. Binnen de kerk ontstonden er allerlei maatschappij-kritische groeperingen die niet langer bereid waren het pauselijk leergezag in alle opzichten te aanvaarden. Samen met de binding aan de kerk verloren velen hun band met de KVP. Het

katholieke verenigingsleven zakte hierdoor langzaam maar zeker in elkaar. Buiten de provincies Brabant en Limburg bleek ook de aparte katholieke pers nauwelijks meer levensvatbaar te zijn. De katholieke vakcentrale deed haar identiteit geweld aan door in 1976 te federeren met het algemene, vanouds socialistisch georiënteerde NVV. Vanaf halverwege de jaren zestig vertoonde zich bovendien een duidelijke terugloop van de KVP-stemmers. Tussen 1963 en 1973 verloor de KVP bijna de helft van haar kiezersaanhang. Wat betreft haar zeteltal in de Tweede Kamer liep de partij in deze periode terug van 50 tot 27 vertegenwoordigers.

Ook de protestantse kerken stelden zich vanaf begin jaren zestig open voor maatschappij-kritische denkbeelden. Maar de politieke verzwakking van de calvinistische zuil ging niet zo ver als bij de katholieken. De protestantse pers, de christelijke vakbeweging en ook de Scholen met de Bijbel handhaafden zich tamelijk goed. In kiezersaanhang liep de ARP weliswaar enig verlies op tot begin jaren zestig, maar wist zich vervolgens redelijk te handhaven. De CHU vertoonde daarentegen hetzelfde beeld als de KVP: tamelijk stabiel tot in de jaren zestig en daarna een snel verval.³¹

Maar na de val van het kabinet-Den Uyl kwam het herstel. In het defensief gedrongen ging men over tot interconfessionele samenwerking. Een belangrijk voorbeeld hiervan vormde de samensmelting in 1970 van het katholieke en protestantse werkgeversverbond tot het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond. Ongekend invloedrijk en succesvol was tien jaar later de fusie van de drie partijen tot een moderne christen-democratische volkspartij. Het CDA verwierf het imago van een betrouwbare en stabiele middenpartij via een uitstekende presentatie in de media. Naast de steun van de traditionele achterban wist het niet alleen de stemmen van de 'randgelovigen', maar ook die van grote groepen buitenkerkelijken binnen te halen. Opnieuw verzekerd van de politieke meerderheid verwierven de confessionelen in de jaren tachtig, als averechts resultaat van hun verzwakking, een machtspositie die nog niet vertoond was. In plaats van een volgzame politieke kracht, die heen en werd werd gedreven, ontpopte het CDA zich – anders dan de katholieken voorheen – als een initiërende macht die haar sociaal-economische opvattingen voortaan krachtdadig wist op te leggen aan het politieke en maatschappelijk leven.

Naar buiten presenteerde het CDA zich als een open, op het gehele volk gerichte organisatie. Maar intern bewerkstelligde het fusieproces van de confessionele partijen een herleving van het oorspronkelijke gedachtengoed. Bij dit confessionele 'réveil' manifesteerde zich een merkwaardige tegenstrijdigheid. Terwijl enerzijds de katholieken in het CDA getalsmatig overheersten en daardoor zowel in de partij als in de landspolitiek op de meeste en belangrijkste bestuursposten beslag legden, zagen anderzijds de protestanten kans om op het ideologische vlak hun eigen, organisch-pluralistische traditie te laten domineren. In alle belangrijke CDA-rapporten waarin de relatie tussen staat en maatschappij aan de orde is, kan men die tendens vinden. Een tekenend voorbeeld levert het fundamentele, in 1978 verschenen rapport *Gespreide verantwoordelijkheid. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde*. Het CDA bepleit hierin een staatkundig bestel waarin de macht is gespreid en de verantwoordelijkheden van overheid en maatschappelijke organisatie duidelijk zijn gescheiden. Onderstreept wordt, dat het eigen karakter van de functioneel

onderscheiden samenlevingsverbanden door de overheid gerespecteerd moet worden.³² Over de verhouding tussen overheid en bedrijfsleven betoogt het rapport: 'Er is veel voor te zeggen dat de overheid als waarnemer bij het bedrijfstakoverleg aanwezig is om voortdurend binnen dit overleg de overheidsverantwoordelijkheden te kunnen verduidelijken. De permanente aanwezigheid van een overheidsvertegenwoordiger stelt de bedrijfstakingenotens tevens in de gelegenheid de grenzen van hun eigen verantwoordelijkheid voortdurend helder voor ogen te hebben. Dit laatste punt maakt tevens duidelijk, dat ons streven naar geïnstitutionaliseerd bedrijfstakoverleg geen corporatisme inhoudt. Dit zou het geval zijn indien wij een vermenging van verantwoordelijkheden van overheid en maatschappelijke belangengroeperingen zouden nastreven. Wij hebben in ons rapport evenwel, naar wij hopen, duidelijk uiteengezet dat bij al het noodzakelijke overleg overheid en bedrijfsleven gescheiden verantwoordelijkheden behouden. Wij streven evenmin een restauratie van de PBO uit de jaren vijftig na.'³³

Het organisch pluralisme vormde ook de invalshoek voor de repeterende kritiek die het CDA lanceerde op de verzorgingsstaat. Alle corporatistische denkbeelden waarbij sprake was van invloedrijk staatsoptreden en van vermenging van privé- en staatsbelang, verdwenen in de CDA-rapporten van tafel en werden vervangen door de premissen van 'gespreide verantwoordelijkheid' en een 'verantwoordelijke samenleving': de verzorgingsstaat was voortaan uit den boze en moest weer plaats maken voor een op het particulier initiatief gebaseerde verzorgingsmaatschappij.

Sociaal en liberaal corporatisme

De Amerikaanse politicoloog P.J. Katzenstein heeft in de invloedrijke, in 1985 verschenen studie *Small States in World Markets* betoogd dat de kleine landen in West-Europa het best van alle landen ter wereld zijn toegerust om economische crisisverschijnselen te beheersen. De succesformule van deze kleine landen, die de auteur met name aan de VS als leerzaam voorbeeld voorspiegelt, ligt in het neo-corporatisme: 'a mixture of ideological consensus, centralized politics, and complex bargains among politicians, interest groups, and bureaucrats'.³⁴ Katzenstein verdeelt dit 'kleine landen-corporatisme' in twee soorten: ten eerste het *sociaal-corporatisme* van Oostenrijk en de Scandinavische landen dat zich onderscheidt door een sterke positie van de arbeidersbeweging en dat werkt met nationale, op staatsinterventie gebaseerde aanpassingsstrategieën en ten tweede het *liberaal-corporatisme* van Nederland, België en Zwitserland dat zich onderscheidt door een sterke positie van de werkgeversorganisaties en dat zich richt op een globaal, op privaatrechtelijke gronden gebaseerd onderhandelings- en beleidsmodel.³⁵ De kracht van deze beide vormen van neo-corporatisme ligt, volgens Katzenstein, in hun capaciteit om, gebruik makend van een vreedzaam en stabiel sociaal-politiek bestel, zich flexibel en sterk te gedragen op de internationale markt: 'Because corporatist structures encourage flexibility, collaboration, and the absorption of the political consequences of economic dislocations, alternative political coalitions are not easily formed. The political logic inherent in the corporatist structures of the small European states instead enhances political predictability and incremental adjustment. These structures narrow power differences and link state and society intimately. They thus succeed in capturing

potential coalitions among changing political forces and in channeling political energies into re-legitimizing of corporatist arrangements.³⁶

Met de grote lijn van dit betoog treft Katzenstein in de roos. Het is evident, dat een geïstitutionaliseerde, efficiënt werkende overlegstructuur een probaat middel biedt om op nationaal niveau een crisissituatie tegen te gaan. Tijdens de depressie van de jaren zeventig en tachtig zijn diverse kleine Europese landen – met name Zweden, Noorwegen, Oostenrijk en Zwitserland – er via een dergelijke onderlinge afstemming van belangen inderdaad in geslaagd om hun werkgelegenheid op een hoog peil te houden. Maar Katzenstein generaliseert. Met zijn globale beeldvorming van economische spankracht en voorspoed heeft hij de Nederlandse ontwikkeling in elk geval te schematisch en eenzijdig weergegeven.³⁷ Zijn typering verdient de volgende chronologische nuancering:³⁸

- a. In de periode 1945-1963 vertoonde het Nederlandse overlegmodel, als gezegd, een neo-corporatistisch patroon met een etatistische inslag. In ruil voor de uitbouw van de verzorgingsstaat en voor volledige werkgelegenheid zag de vakbeweging in deze jaren af van het stakingsrecht en van economische zeggenschap op bedrijfstakniveau. Het loonbeleid, dat destijds uitzonderlijk restrictief was, voltrok zich, na advisering van de sociale partners, onder directe zeggenschap van de regering.
- b. In de loop van de jaren zestig verloren de Nederlandse arbeidsverhoudingen hun corporatistische vorm. De onderlinge consensus tussen de vakbonden en de ondernemers wijzigde zich allengs in conflictgedrag. Ook tegenover de overheid opereerden de sociale organisaties steeds minder coöperatief. Van haar kant bleef de regering streven naar een evenwicht van krachten in het arbeidsbestel. Wegens het ontbreken van sociale akkoorden kwam zij geregeld tussenbeide met het uitvaardigen van een loonstop of met richtlijnen voor de onderhandelingen op bedrijfstakniveau.
- c. Aan het begin van de jaren tachtig verliet de overheid haar standpunt van bemiddelaar. De eerste twee kabinetten-Lubbers (1981-1989) richtten zich hoofdzakelijk naar de wensen van de werkgeversorganisaties. Zij maakten schoon schip met de keynesiaanse denkbeelden die sinds 1945 de economische politiek hadden bepaald. Het monetaristische streven naar terugdringen van het financieringstekort van de collectieve sector stond in die periode hoger op de regeringsagenda dan bestrijding van de werkloosheid in de vorm van een actief arbeidsvoorzieningenbeleid. De omvangrijke bezuinigingen wierpen voor de werkgelegenheid uitzonderlijk weinig vruchten af. Het werkloosheidsniveau bleef stijgen en lag in de jaren 1984-1985 zelfs op 13,5%. In vergelijking met de overige westerse industrielanden was dit percentage één van de allerhoogste.³⁹

Uit dit overzicht blijkt dat Katzenstein met zijn voorstelling van zaken ten aanzien van Nederland een dubbele fout maakt. Ten eerste laat hij voortdurend buiten beschouwing dat Nederland in de afgelopen jaren opvallend slecht was toegerust om de economische crisis te beheersen.⁴⁰ Bovendien slaat hij de plank mis met zijn statische kenschets in termen van ‘liberaal-corporatisme’. Vóór 1963 vertoonde Nederland immers veeleer het karakter van de door hemzelf geopperde *sociale* variant. Vervolgens ging de tripartite overlegstructuur geleidelijk op in rook en verspeelde de Nederlandse politiek bijna helemaal haar corporatistische karakter.

In het voetspoor van Katzenstein kan worden vastgesteld dat het ontbreken van Nederlands economische spankracht verklaarbaar is vanuit de verzwakking van het neo-corporatisme. Polarisering van de arbeidsverhoudingen sinds de jaren zestig treft men ook in diverse andere Westeuropese landen aan.⁴¹ Maar de mate van verharding van de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid die zich in Nederland vooral in de jaren zestig en zeventig manifesteerde, was toch wel uitzonderlijk voor een land dat nog steeds bij de buitenlandse politicologen voor de hele naoorlogse periode te boek staat als een eiland van arbeidsrust en politieke stabiliteit.

Bij deze uitleg van Nederlands 'gang naar de catastrofe'⁴² moet overigens de kanttekening worden geplaatst dat de aantasting van het neo-corporatisme langzaam, bijna sluipend in zijn werk ging. Elementen ervan zijn tegenwoordig nog volop in werking. In de verzorgingssector hebben bij voorbeeld de koepels van het particulier initiatief – vaak ondanks het verlies van hun confessionele identiteit – een groot deel van hun macht behouden. De vakbeweging blijft bovendien – ondanks alle tegenstand – een relatief sterke positie innemen. W. Albeda constateert hierover in zijn studie *Neocorporatisme*: 'Landen, die wel sterke vakverenigingen hebben, maar geen kans zien tot een vergelijk te komen tussen vakverenigingen, werkgevers en regeringen, hebben zoveel ingebouwde hindernissen voor snelle aanpassing van lonen en prijzen, dat volume-aanpassingen (en dus werkloosheid) onvermijdelijk zijn. Zulke landen zijn er daardoor slechter aan toe dan landen met een markteconomie zonder een krachtige overlegstructuur. In die zin zijn landen als Zweden, Oostenrijk als neo-corporatieve naties goed af; Zwitserland en V.S. als goed functionerende markteconomieën ook; maar landen met een tussenpositie zoals Nederland en België, hebben alleen de nadelen van de proliferatie der organisaties en hun afspraken.'⁴³

Zowel het verzet van de arbeidersbeweging tegen de bezuinigingen als ook het in de verzorgingssector levende motto van 'baas in eigen huis en de gemeenschap betaalt' hebben de kosten van de verzorgingsstaat steeds – óók in de jaren tachtig – flink doen oplopen. In dit spanningsveld opereerde de overheid tijdens de recente depressie onevenwichtig: enerzijds, wanneer het er om ging de lonen en het financieringstekort in bedwang te houden, opvallend actief, en anderzijds, wanneer met name de werkgelegenheid in het geding was, opvallend passief.⁴⁴

Eenzelfde twijfelachtigheid om te kiezen tussen krachtdadig en terughoudend overheidsoptreden is in het algemeen kenmerkend voor de ideologische stellingname van de beide politieke richtingen die samen al bijna een eeuw lang de sleutelposities in de landspolitiek innemen: de confessionelen. Ter oplossing van de klassentegenstellingen hadden zij een middenweg ingeslagen tussen het liberalisme en het socialisme. De katholieken liepen voorop en wezen de weg: zij ontwierpen een vastomlijnde doctrine in de geest van sociale harmonie en organische solidariteit. De protestanten volgden aarzelend en op afstand: zij gaven de voorkeur aan een liberalere, meer individualistische lijn. Die onderlinge onenigheid maakte het moeilijk, om een gezamenlijke maatschappijvisie op christelijke grondslag te ontwikkelen.

Tot aan de oprichting van het CDA was de christen-democratie in Nederland, in vergelijking met het liberalisme en socialisme, dan ook opvallend weinig consistent en duidelijk in haar kijk op de verhouding tussen de overheid en het maatschappelijk leven. Een stabiele politieke middenpositie, gedragen door goe-

de samenwerking, kwam al met al maar zelden van de grond. Integendeel: de confessionele strategie op sociaal-economisch terrein maakte in Nederland in de loop van deze eeuw zowel in ideologisch als in beleidsmatig opzicht een slingerbeweging door. Die ontwikkeling voltrok zich van een overwegend liberale benadering tijdens het interbellum naar meegaandheid met het sociaal-democratisch corporatisme in de jaren vijftig en zestig – om dan pas, via een identiteitscrisis in de jaren zeventig, te belanden bij een consistent en gezaghebbend strategisch profiel. In vergelijking met het traditionele confessionele gedachtengoed bevindt dit profiel zich het dichtst in de buurt van de protestantse opvattingen inzake ‘soevereiniteit in eigen kring’. Haar ideologische overtuigingskracht ontleent de huidige christen-democratie daarbij aan haar muurvaste machtspolitieke centrumpositie.

Het samensmelten van de confessionelen tot één partij voltrok zich in de periode waarin de economische crisis in Nederland haar dieptepunt passeerde. Sindsdien hoort men vanuit het CDA opnieuw stemmen die het neo-corporatisme propageren, zij het in sterk afgezwakte vorm. Oud-minister Albeda, de ‘grand old man’ van de partij op het terrein van de sociaal-economische politiek, treedt hierbij op als de intellectuele gangmaker. Onder het vaandel van het neo-corporatisme bepleit hij het inrichten van een ‘overleconomie’ die wordt gekenmerkt door ‘een zekere mate van interactie tussen regering en particuliere sector, waarbij geen van beide geheel door de ander wordt geabsorbeerd’.⁴⁵ ‘Neo-corporatisme is een essentieel onderdeel van de infra-structuur van een democratische, pluralistische samenleving. Het is op dit moment het enige (onder bepaalde voorwaarden) functionerende stelsel ‘met een menselijk gezicht’. Daarmede vormt ze het enige echte alternatief voor onvermengd, zuiver kapitalisme. Men mag het Nederlandse overleg- en consultatiesysteem dan ook niet langer laten verloederen en het is noodzakelijk, dat wij thans, op een dieptepunt van het Nederlandse neo-corporatisme gekomen, pogingen ondernemen voor herstel.’⁴⁶

Het maatschappelijke klimaat voor het realiseren van een dergelijk streven wordt in de loop van de jaren tachtig langzaam gunstiger. In de centrale akkoorden over de arbeidsvoorwaarden, die sinds 1982 weer met enige regelmaat worden gesloten, spreken de werkgeversorganisaties en de vakbonden in elk geval telkens hun gezamenlijke bereidheid uit, om loonmatiging te betrachten in ruil voor het creëren van werkgelegenheid.⁴⁷ Deze tendens wordt uitdrukkelijk gestimuleerd door de in de zomer van 1989 aangetreden centrum-linkse regeringscoalitie. Dit derde kabinet-Lubbers geeft onder de noemer van ‘sociale vernieuwing’ een hogere prioriteit aan een actief werkgelegenheidsbeleid dan de beide vorige kabinetten.

Een onmiskenbare ‘revival’ van het neo-corporatisme heeft zich bovendien zojuist voorgedaan bij de de tripartisering van het arbeidsvoorzieningsbeleid. De verantwoordelijkheid hiervoor is onttrokken aan de Gewestelijke Arbeids Bureaus en in handen gelegd van een vast overleg tussen de overheid en de sociale partners, zowel op landelijk als op regionaal niveau. Deze nieuwe bestuursvorm, die in juli 1990 daadwerkelijk is ingegaan, doet een belangrijke stap in de richting van het Zweedse model van arbeidsmarktbeleid.

Bij dit hernieuwde streven van de confessionelen naar het ware economische stelsel ‘met een menselijk gezicht’ kijkt Abraham Kuyper zwijgend mee over de

schouder van het CDA. Komt er een nieuwe fase in het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen? De ijzeren wet van de 'soevereiniteit in eigen kring' zal er vast en zeker niet door in het gedrang komen.

Noten

* Met dank aan mijn collega's Hein Anton van der Heijden, Piet de Rooy, Gerrit van Vegchel en Patrice Visser.

¹ Pim Fortuyn en Siep Stuurman, 'Crisis als tranformatie: de contouren van een nieuwe tijd', in: dez. (ed.), *Socialisten in no nonsense-tijd* (Nijmegen 1987) 202-238, aldaar 213.

² J.A.A. van Doorn, 'De verzorgingsstaat in de praktijk', in: J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (ed.), *De stagnerende verzorgingsstaat* (Meppel/Amsterdam 1978) 17-47, aldaar 25-26; idem, 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen', in: J.W. de Beus (ed.), *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Meppel/Amsterdam 1989), 112-147.

³ *Rerum Novarum en Quadragesimo Anno*. Uitgave in opdracht van het R.K. Werkliedenverbond, Utrecht 1939, R.N. par. 27.

⁴ Van Doorn, 'Onvermijdelijke presentie van confessionelen', 122-123; in een noot (88) schrijft hij: 'De doctrinaire verschillen tussen de stromingen maken in de praktijk weinig uit.'

⁵ In de zojuist verschenen bundel *Tussen arbeid en kapitaal. Een eeuw katholiek en protestants sociaal denken* (Amsterdam 1990) zet de 'Stichting Landelijk Bureau Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken' (DISK) weliswaar duidelijk de visie van beide stromingen uiteen, maar gaat zij in geen enkel opzicht systematisch in op de onderlinge verschillen. Zie aldaar met name: Henk E.S. Woldring, 'Geschiedenis en perspectief van de protestants-christelijke sociale beweging', 11-36 en Theo Salemink, 'Honderd jaar katholieke sociale leer. Een derde weg tussen vrije markt en plansocialisme?', 79-115.

⁶ KVP, *Algemeen staatkundig program 1945* 'Beginselen' VIII; ibidem, 'Algemeene Richtlijnen' II, nr. 8; *Algemeen Staatkundig Program 1952* 'Beginselen', nr. 5d. Verg. G.J.M. van Wissen, *De Christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven* (Amsterdam 1982) 26.

⁷ Hierin volg ik het woordgebruik van W. Albeda. Zie: W. Albeda en P.J. Vos, 'De overlegstructuur in de economische orde', in: *Praeadvies voor de Vereniging voor de Staathuishoudkunde 1977. Economische orde* (Leiden 1977) 51-79; W. Albeda en M.D. ten Hove, *Neocorporatisme. Evolutie van een gedachte, verandering van een patroon* (Kampen 1986) 110.

⁸ Bij deze begripsomschrijving van 'corporatisme' en 'pluralisme' ben ik uitgegaan van de klassieke definities van Schmitter. Zie: P.C. Schmitter, 'Still the century of corporatism?', in: P.C. Schmitter en G. Lehmbruch (ed.), *Trends toward corporatist intermediation* (Londen 1979) 13 en 15.

⁹ Deze samenvatting is ontleend aan: J. van der Linden, 'De bedrijfsorganisatie, een discussie over de verhouding van staat en maatschappij', in: H.J.G. Verhallen e.a. (ed.), *Corporatisme in Nederland. Belangengroepen en democratie* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1980) 229-279.

- ¹⁰ E. Janssen, 'De Rooms Katholieke Staatspartij en de crisis', in: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum 1976*, passim.
- ¹¹ J.P. Windmuller e.a., *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (6e druk; Utrecht 1970) 73.
- ¹² Verg. R. Fernhout, 'Incorporatie van belangengroepen in de sociale en economische wetgeving', in: H.J.G. Verhallen e.a. (ed.), *Corporatisme in Nederland* 118-228, aldaar 129 en 134-135.
- ¹³ Tegenwoordig is dit aandeel weer gezakt tot omstreeks 60%. Verg. voor de inbreng van de confessionelen in de welzijnssector: A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis (ed.), *Publiek domein. De veranderende balans tussen staat en samenleving* (Meppel 1988).
- ¹⁴ Van Doorn, 'De verzorgingsstaat in de praktijk', 27.
- ¹⁵ *Ibidem*, 29.
- ¹⁶ Van Doorn, 'Onvermijdelijke presentie van confessionelen', 122-123.
- ¹⁷ J.E. Keman, 'Het "Neo-korporatisme" als nieuwe politieke strategie?', in dez. e.a. (ed.), *Het neo-korporatisme als nieuwe strategie. Krisisbeheersing met beleid en (door) overleg?* (Amsterdam 1985) 7-33, aldaar 7.
- ¹⁸ Albeda e.a., *Neocorporatisme*, 26.
- ¹⁹ Ger Arendsen en Arend Geul, 'Corporatisme', in: T. Akkermans en P.W.M. Nobelen (ed.), *Corporatisme en verzorgingsstaat* (Leiden/Antwerpen 1983) 46-71, aldaar 60-61.
- ²⁰ Een nogal uitgelaten versie van een dergelijke 'success story' levert het boek van P.J. Katzenstein, *Small states in world markets. Industrial policy in Europe* (Ithaca en Londen 1985), dat hierna, in par. 5, aan de orde zal komen.
- ²¹ Schmitter, 'Still the century of corporatism?', 13.
- ²² J.J. Woldendorp, 'Hoe neo-korporatistisch is Nederland georganiseerd?', in: Keman, *Het neo-korporatisme* 115-139, aldaar 130.
- ²³ Voor een bondig overzicht van het naoorlogse arbeidsvoorwaardenbeleid, verg. W. Albeda en W. Dercksen, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1975), aldaar (4e druk, 1989) hfst. 3.
- ²⁴ H. de Liagre Böhl, J. Nekkers en L. Slot (ed.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1950* (Nijmegen 1981) 70.
- ²⁵ Geciteerd bij R. Fernhout, 'Incorporatie van belangengroepen' (zie noot 12) 150.
- ²⁶ Fernhout, 'Incorporatie', 150-157; verg. Van der Linden, 'De bedrijfsorganisatie', passim.
- ²⁷ G.J.M. van Wissen, *De Christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven* (Amsterdam 1982) 244-273.
- ²⁸ Verg. Van Doorn, 'Onvermijdelijke presentie van confessionelen', 141.
- ²⁹ Verg. H. Daalder, 'Zestig jaar Nederland (1926-1986)', in: J.H.J. van den Heuvel e.a., *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland* (Baarn 1986) 9-73, aldaar 31-33.
- ³⁰ P. Lucardie, *Nederland stromenland. Een geschiedenis van politieke stromingen* (Leiden 1985) 104.
- ³¹ Verg. Daalder, 'Zestig jaar Nederland', 33-38; Van Doorn, 'Onvermijdelijke presentie van confessionelen', 132-135.
- ³² P.A.J.M. Steenkamp e.a., *Gespreide verantwoordelijkheid. Een christen-de-*

mocratische bijdrage aan de discussie over de economische orde. Rapport van een commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU (Den Haag 1978).

³³ Ibidem, 120-121.

³⁴ Katzenstein, *Small states in world markets* (Ithaca/Londen 1985 ³) 48-49.

³⁵ Ibidem, hfst. 3.

³⁶ Ibidem, 198.

³⁷ Verg. voor een overeenkomstige kritiek op Katzenstein: Steven B. Wolinetz, 'Socio-economic bargaining in the Netherlands: redefining the post-war policy coalition', in: Hans Daalder en Galen A. Irwin, *Politics in the Netherlands: how much change?* (Londen 1989) 79-99, passim. Bij veel buitenlandse politicologen die zich vanuit hun belangstelling voor het neo-corporatisme op Nederland richten, vindt men trouwens dezelfde neiging om te schematiseren. Zie hierover: D. Braun en H. Keman, 'Politikstrategien und Konfliktregulierung in den Niederlanden', in: *Politische Vierteljahresschrift* 27 (1986) 78-99, aldaar 80.

³⁸ Voor een goed overzicht van deze problematiek verg. K. van Kersbergen en U. Becker, 'The Netherlands: a passive Social Democratic welfare state in an Christian Democratic ruled society', in: *Journal of Social Politics* 17 (1988) 477-499.

³⁹ Göran Therborn, *Arbeitslosigkeit. Strategien und Politikansätze in den OECD-Ländern* (Hamburg 1985) 160-172.

⁴⁰ Pijnlijk genoeg beschikt Katzenstein voor Nederland niet over gegevens die betrekking hebben op de situatie na 1980. De eerste druk van *Small states in world markets* verscheen in 1985. In de latere drukken is dit euvel niet verholpen.

⁴¹ Wolinetz, 'Bargaining in the Netherlands', 94.

⁴² Dit gevleugelde woord stamt van Therborn (*Arbeitslosigkeit* 157).

⁴³ Albeda e.a., *Neocorporatisme* 123-124.

⁴⁴ Een sterke analyse van de hele naoorlogse ontwikkeling van de verzorgingsstaat vindt men bij: Kees van Kersbergen, 'De Nederlandse verzorgingsstaat in vergelijkend perspectief', in: Uwe Becker (ed.), *Maatschappij, macht, Nederlandse politiek* (Amsterdam 1990), 265-295.

⁴⁵ Albeda e.a., *Neocorporatisme* 110-111.

⁴⁶ Ibidem, 167.

⁴⁷ Albeda en Dercksen, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (4e dr.) 66-69.

CONFESSIELE POLITIEKE PARTIJEN EN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES

Aspecten van een duurzame relatie

T. Duffhues

Met welke middelen en langs welke kanalen zijn de confessionelen er in geslaagd een zo duurzame positie in de Nederlandse politiek te veroveren? Over de strekking van het antwoord op deze vraag lijkt nauwelijks twijfel te bestaan. Zowel politici, journalisten als wetenschappers hebben in allerlei toonaarden en al dan niet met gemengde gevoelens van afkeuring, jaloezie en bewondering geconstateerd dat de politieke machtsvorming van de Nederlandse confessionele partijen in belangrijke mate geschraagd werd en nog steeds wordt door een breed samengesteld maatschappelijk middenveld van nationale, regionale en lokale organisaties. Deze sterke band tussen politiek en maatschappelijke organisaties komt zelfs als een van de populairste thema's naar voren in de beschouwingen die zijn verschenen bij gelegenheid van het tienjarig-bestaan van het Christen Democratisch Appèl (CDA) in oktober 1990.

In dit artikel wordt de juistheid van deze algemene stelling over de vervlechting tussen confessionele politieke partijen en maatschappelijke organisaties geenszins in twijfel getrokken. Wel worden nuanceringen aangebracht door een aantal aspecten van die vervlechting aan een nadere beschouwing te onderwerpen. De eerste paragraaf schenkt aandacht aan begrippen als politieke machtsvorming en maatschappelijk middenveld. Daarbij passeren enkele visies over de relatie tussen politieke partij en maatschappelijke organisaties de revue. Vervolgens komt in de tweede paragraaf de relatie tussen confessionele politiek en het maatschappelijk middenveld vanuit een empirische invalshoek aan bod. Het gaat daarbij om een naar periodes gefaseerde schets van hun onderlinge relatienetwerken.

Vooraf zij uitdrukkelijk vermeld dat dit artikel geen historiografie beoogt te zijn van honderd jaar confessionele machtsvorming via organisaties. Evenmin wordt het brede spectrum van confessionele opvattingen over de samenhang van politiek, kerk en maatschappij uitgebreid voor het voetlicht gebracht. De pretenities zijn derhalve beperkt: een theoretische en empirische vingeroefening, die wil uitnodigen tot nader onderzoek naar een honderd jaar oude verwevenheid van confessionele politiek met maatschappelijke organisaties.

Probleemverkenning

In de inleiding zijn begrippen genoemd als politieke machtsvorming en maatschappelijk middenveld. Ter afbakening van enkele aandachtspunten kan een nadere omschrijving van deze twee begrippen geen kwaad.

Politieke machtsvorming

Van politieke machtsvorming wordt meestal gesproken wanneer deze rechtstreeks tot stand komt via partijen en politici in de nationale politieke arena van regering en parlement. In kwantitatieve zin verwijst het begrip onder meer naar het aantal kamerleden en ministersposten, in kwalitatieve zin heeft het betrekking op zaken als wetgeving en agenda-setting. Ter onderscheiding daarvan staat dan machtsvorming in de indirecte politieke sfeer, dat wil zeggen door middel van maatschappelijke of para-politieke organisaties zoals verenigingen van werknemers, boeren, middenstanders, werkgevers, bejaarden, jeugd en vrouwen, en instellingen op het terrein van onderwijs, cultuur, ziekenzorg en maatschappelijk werk. In dit verband wordt gerefereerd aan bepaalde politieke functies van maatschappelijke organisaties: recruiteringsveld voor politici, electoraal hulpmiddel, schakel in het proces van politieke beleidsvoorbereiding en instrument van beleidsuitvoering. Voor alle duidelijkheid: de politieke functie van maatschappelijke organisaties is van secundaire betekenis. De maatschappelijke machtsvorming door dit conglomeraat van verenigingen en instellingen strekt zich dan ook uit tot ver buiten het strikt politieke domein. We moeten ons bij dit alles natuurlijk realiseren dat het onderscheid tussen een directe politieke en een indirecte politieke sfeer nogal arbitrair en kunstmatig is.

In het spreken over politieke machtsvorming is er sprake van een nogal hardnekkige preoccupatie met de nationale politiek. Deze eenzijdige belangstelling leidt gemakkelijk tot het misverstand dat de lokale en regionale politiek slechts als een afgeleide mag worden beschouwd. Deze voorstelling van zaken is pertinent onjuist. Er zijn daarvoor minstens twee redenen aan te voeren. In de eerste plaats is er op het regionale en lokale vlak evengoed sprake van politieke machtsvorming in zowel een directe als indirecte sfeer. De samenhang tussen politieke en maatschappelijke machtsvorming kent er zelfs een bijzondere dynamiek met eigen kenmerken en accenten. Dat laatste geldt in ieder geval voor de confessionele politiek in Nederland, omdat hier regionale grenzen nogal eens samenvallen met kerkelijke en/of politieke scheidingslijnen. In de tweede plaats kan men opmerken dat nationale machtsvorming – zowel politieke als maatschappelijke – sterke wortels heeft in de lokale en regionale echelons van de samenleving. Dit manifesteert zich onder andere in het feit dat politieke partijen en veel maatschappelijke organisaties zijn opgebouwd volgens een verticaal gelede structuur van lokale, regionale en nationale eenheden. Bij het mobiliseren van kiezers, klanten, leden of medestanders hebben politieke partijen en organisaties dankbaar gebruik gemaakt van bestaande, relatief hechte lokale en regionale sociale netwerken, gebaseerd op verwantschap, vriendschap, buurt- en verenigingsleven of kerkelijk lidmaatschap. Voor de confessionele machtsvorming is dit wellicht in het bijzonder het geval geweest vanwege de in een lokale samenleving reeds bestaande, en stevig verankerde sociaal-religieuze bindingen en netwerken. Er is dus voorzichtigheid geboden in het onderscheiden van diverse territoriale niveaus van machtsvorming.

Maatschappelijk middenveld

De stevige lokale en regionale verankering is zeker een belangrijk kenmerk van confessionele machtsvorming geweest, maar biedt als zodanig geen verklaring voor de veronderstelde hechte en duurzame relatie tussen confessionele politiek en het confessionele maatschappelijk middenveld. Om die relatie in zijn historisch verloop te kunnen schetsen, biedt een verkenning van de begrippen 'maatschappelijk middenveld' en 'verzuild organisatieleven' relevante aanknopingspunten. In de jaren tachtig duikt de nog jonge term maatschappelijk middenveld telkens weer op in politiek-ideologische en wetenschappelijke discussies over verstatelijking, verzorgingsstaat, etatisme, en – meer in het algemeen – over de relatie tussen staat, maatschappij en individu. In 1981 hebben de sociologen Adriaansens en Zijdeveld het begrip een eerste wetenschappelijke onderbouwing gegeven. In een kritische studie over de verzorgingsstaat omschrijven zij het maatschappelijk middenveld als: 'het enorme terrein dat ligt tussen het niveau van het geprivatiseerde individu enerzijds en de sfeer van de publieke overheid anderzijds.'¹ Zij hebben hier allerlei grote en kleine verbanden op het oog – ook wel intermediaire structuren genoemd – variërend van politieke partijen, bedrijven, vakverenigingen, scholen, ziekenhuizen tot kerken. Aangetekend zij dat wij politieke partijen en kerkgenootschappen niet tot het maatschappelijk middenveld willen rekenen. Het gaat ons primair om qua omvang, structuur en doelstelling zeer gevarieerde organisatorische verbanden (verenigingen, stichtingen, adviesraden, vakbonden, actiegroepen) waarmee kleine of grote groepen mensen in ieder geval niet louter politieke of kerkelijke doeleinden nastreven.

De term maatschappelijk middenveld verwijst naar een verschijnsel dat zich heeft ontwikkeld vanaf het midden van de negentiende eeuw. Lange tijd gebruikte men voor die bonte verzameling organisatorische verbanden de verzamelterm 'particulier initiatief', al dan niet in combinatie met adjectieven als katholiek of gereformeerd. In de jaren vijftig werd een nieuwe term geïntroduceerd, namelijk verzuild organisatieleven. Die term gaf uitdrukking aan het opmerkelijke feit dat een zeer groot deel van het in omvang en verscheidenheid snel groeiende particulier initiatief zich hier in Nederland ontwikkelde langs levensbeschouwelijke lijnen. Zo waren rond de eeuwwende de contouren zichtbaar geworden van katholieke, orthodox-protestantse, en sociaal-democratische zuilen als complexen van levensbeschouwelijk geïnspireerde organisaties met primair profane functies.²

Toen deze omschrijving van zuilen werd gelanceerd en er zich een debat ontspoon over verzuiling, waren die zuilen reeds op hun retour. Een van de kenmerken van het proces van ontzuiling dat daarna eerst langzaam maar vanaf het midden van de jaren zestig snel om zich heen greep, was het wegvalen van levensbeschouwing als inspiratiebron en organisatorisch bindmiddel. In samenhang daarmee vonden er processen van organisatorische vernieuwing en ideologische heroriëntatie plaats. Sommige verzuilde organisaties bleven als zodanig bestaan, enkele werden opgeheven, en andere zochten hun heil in samenwerking en fusies met zuster-organisaties. Naast deze oude, verzuilde en ontzuilde organisaties ontstonden er allerlei nieuwe structuren en initiatieven. Het particulier initiatief kreeg in die tijd van ontzuiling een rijke schakering. Meer dan ooit tevoren deden particuliere organisaties, zowel de verzuilde als de ontzuilde, en de oude evengoed als de nieuwe, een direkt beroep op de overheid. En met succes.

Zij gingen deel uitmaken van het verzorgingsnetwerk van de staat, werden betrokken bij beleidsvoorbereiding en -uitvoering, en konden de rekening presenteren aan de overheid. Tegen het eind van de jaren zeventig kwam de verzorgingsstaat onder een spervuur van kritiek te liggen. De balans zou te ver zijn doorgeslagen naar de staat, waardoor de afstand tussen individu en samenleving c.q. tussen burger en staat te groot was geworden.

Tegen deze achtergrond moet de introductie van de term maatschappelijk middenveld geplaatst worden. De populariteit van dit begrip drukt de behoefte uit aan een herwaardering en nieuwe plaatsbepaling van het particulier initiatief in al zijn verscheidenheid. De bijdrage die vanuit christen-democratische hoek wordt geleverd aan het huidige debat over de betekenis van het maatschappelijk middenveld kent een lange ideologische en organisatorische voorgeschiedenis.

De ideologische erfenis van het CDA kan in twee concepten worden samengevat: de anti-revolutionaire 'soevereiniteit in eigen kring' en het katholieke 'subsidiariteitsbeginsel'. Het leerstuk van de soevereiniteit in eigen kring werd in 1880 geïntroduceerd door Abraham Kuypers in een lezing bij gelegenheid van de opening van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Kern van dit ideologisch concept was dat staat, kerk, school, familie en bedrijfsleven als afzonderlijke sferen of kringen beschouwd werden, elk met een eigen gezag of soevereiniteit. De staat had zich niet te bemoeien met die andere kringen: hij had alleen voor handhaving van recht en orde te zorgen. Binnen de eigen kring verdiende de staat volledige gehoorzaamheid, daarbuiten niet. Dit principe verschafte de ideologische legitimatie om via een netwerk van organisaties op maatschappelijk terrein een eigen calvinistische subcultuur tot stand te brengen – later zuil genoemd – binnen de Nederlandse samenleving. Het idee van de soevereiniteit in eigen kring werd tot in de jaren vijftig van deze eeuw opgevat als een soort politiek programma van de verzuiling. Het katholieke beginsel van subsidiariteit is weliswaar gebaseerd op een andere staatsopvatting, in de praktijk heeft het een soortgelijke functie gehad als het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Priester-staatsman Herman Schaepman bracht in het laatste decennium van de negentiende eeuw die katholieke opvatting in Nederland als eerste met kracht naar voren: de staat moest geen activiteiten naar zich toetrekken die lagere organen in de samenleving zelf konden vervullen. Wel zou de staat die organen zo nodig moeten bijstaan en aanvullen, overigens zonder daarbij aan hun zelfstandigheid te tornen. In deze visie zagen katholieken het als geloofsgemeenschap zelfs als opdracht om activiteiten te ontplooiën op allerlei maatschappelijke terreinen, niet alleen ten behoeve van opvoeding en onderwijs maar evenzeer ten aanzien van het oplossen van sociale problemen als armoede en werkloosheid. Dit beginsel van subsidiariteit gaf in de eerste helft van deze eeuw een sterke impuls aan een wel haast programmatische uitbouw van het katholieke organisatieleven. In het begin van die periode opteerden de katholieken vooral voor een legislatieve ondersteuning door de staat, maar na verloop van tijd ging men steeds meer denken aan geldelijke bijstand door de overheid.

De organisatorische erfenis van de christen-democraten mag inmiddels duidelijk zijn. Gestimuleerd door de leerstellingen van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit, gevoed door uiteenlopende en steeds wisselende motieven van maatschappelijke emancipatie, pastorale en electorale controle en maatschappijhervorming, in concurrentie onderling en met sociaal-democratische en liberale

rivalen, kwamen vanaf het eind van de negentiende eeuw de katholieke en orthodox-protestantse zuilen tot stand als onderling gescheiden complexen van organisaties. Dit verzuilde organisatieleven van de katholieken en de orthodox-protestanten sloot aan bij het kerkelijk organisatiepatroon van parochies en gemeenten, strekte zich evenwel uit van lokaal tot nationaal niveau, en bestreek nagenoeg alle maatschappelijke sectoren: van sociaal-godsdienstige verenigingen tot politieke partijen. Juist in de interne samenhang school de kracht van deze confessionele zuilen.

De relatie tussen confessionele politiek en confessionele organisaties kan in ieder geval voor de volle honderd jaar (1890-1990) vanuit een ideologisch perspectief van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit bestudeerd worden. Beide leerstellingen zijn immers verwerkt in het ideologisch profiel van het CDA.³ In dit artikel blijft die ideologie verder buiten beschouwing en wordt de aandacht vooral gericht op het organisatorische perspectief van verzuiling en ontzuiling.

Het perspectief van verzuiling en ontzuiling

Het vraagstuk van de relatie tussen politieke partij en maatschappelijke organisaties is in het verzuilingsdebat menigmaal aan de orde gesteld. Daarbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen twee discussiepunten. Ten eerste de problematiek rond de oorsprong en de motieven van de verzuiling, ten tweede de plaats en functie van de politieke partij in het verzuilde bestel.

Een van de meest uitgesproken standpunten ten aanzien van de oorsprong en het motief van verzuiling is verkondigd door de Duitse politicoloog R. Steininger.⁴ Hij legt het primaat van de verzuiling bij de politiek en de politieke partij. De verzuiling moet volgens hem worden begrepen als een proces van politieke mobilisatie rond een partij. De ontluikende politieke partijen maakten gebruik van verzuilde organisaties als modern middel om de groeiende massa van kiezers te mobiliseren. Kortom, hij ziet de politieke partij als centrum en gangmaker van de zuil, en de organisaties als voertuig van politieke mobilisatie. De rol van de kerken acht hij van minder gewicht: de belangen van de kerk vielen toevallig samen met die van de partij. Deze voorstelling van zaken heeft veel kritiek losgemaakt. Steininger is terecht beticht van een a-historische benadering, onder andere omdat hij nauwelijks rekening heeft gehouden met de evolutie die de partij-politiek in Nederland heeft doorgemaakt. Ook is hij op de vingers getikt vanwege het onderschatten van niet-politieke motieven achter de verzuiling.⁵ We noemden hiervoor al motieven als maatschappelijke emancipatie, pastorale bescherming en maatschappijhervorming. Tenslotte veronderstelt hij wel een erg functioneel-instrumentele relatie tussen politiek en organisaties. We laten deze discussie over de motieven en oorsprong van de verzuiling hier verder rusten met de constatering dat er voortdurend verscheidene motieven in een steeds wisselende samenhang in het geding waren. Die motieven waren bovendien niet bij iedereen gelijk. Politici hebben wellicht de neiging gehad de politieke motieven op de voorgrond te stellen, zoals kerkelijke functionarissen eerder gehamerd zullen hebben op motieven van zielzorg en herkerstening.⁶

Rond 1920 nam het verzuilde bestel in Nederland de min of meer vaste vorm aan, die in grote lijnen tot aan 1960 intact zou blijven. Kenmerkend voor de ontwikkeling die de confessionele zuilen rond 1920 doormaakten, was dat de

diverse elites binnen die zuilen meer dan voorheen de convergentie benadrukten van kerkelijke, politieke en organisatorische belangen. Een aantal externe factoren droeg daartoe in belangrijke mate bij. We noemen in dit verband de grondwetsherziening uit 1917 met als voornaamste bepalingen de invoering van het algemeen kiesrecht, de introductie van het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging en de opkomstplicht, en tenslotte de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder lager onderwijs. In 1918 kwamen daar als katalysatoren nog bij: de voor de confessionelen redelijk gunstige verkiezingsuitslagen, de installatie van het coalitiekabinet onder leiding van Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck, de eerste katholieke premier in Nederland, en tenslotte de mislukte 'novemberrevolutie' van de sociaal-democratische leider P.J. Troelstra. Al deze zaken droegen ertoe bij dat behalve uit ideële tevens uit pragmatische motieven de gemeenschappelijke, wederkerige belangen van kerk, partij en organisaties werden benadrukt.

Tegen deze achtergrond is het nauwelijks nog interessant om een rangorde van motieven vast te stellen, veel belangrijker wordt een onderzoeksthema als de 'organisatie' van de gemeenschappelijke belangen en de betekenis van politici en partij in dat geheel. Een aspect van het eerste thema betreft de formalisering van de wederzijdse betrekkingen tussen partij en organisaties. Dat uitte zich onder meer in een actieve inschakeling van vooral massa-organisaties in verkiezingscampagnes, het systematisch betrekken ervan bij het opstellen van een politiek programma, en het recruterende van politici en partijbestuurders uit kringen van organisaties. De partijen verzekerden zich aldus op structurele wijze van een massale electorale steun, de organisaties verschaften zich op hun beurt een systematische toegang tot het hart van de politieke besluitvorming: het parlement.

In organisatorische zin vertaalde dit zich in wat wel het samenvallen van electorale en corporatieve kanalen is genoemd.⁷ Maar er was meer aan de hand dan een vervlechting van politieke partij en sociale organisaties. Er was namelijk sprake van een sterk uitdijend, min of meer gestructureerd netwerk van betrekkingen tussen het politieke veld en maatschappelijke organisaties, de zogenaamde 'interlocking directorates' waar Lijphart over spreekt in het kader van zijn pacificatie-theorie.⁸

Met Lijphart en zijn theorie zitten we midden in de thematiek betreffende de functies van een politieke partij in het verzuilde bestel. Op grond van een onderzoek naar de 'interlocking directorates' binnen de zuilen in 1962 komt hij tot de conclusie dat de politieke partij en de politici de belangrijkste rol spelen in het scheppen van banden tussen de leiders van de verschillende organisaties binnen de zuil. Zij dragen in hoge mate bij aan een pacificatie binnen en tussen zuilen. Zijn opvatting over de centrale positie van het politieke veld (politici en partijbestuurders) wordt door velen gedeeld, zij het dat de waardering van de rol van partij en politici vaak anders uitvalt. De politicoloog Van Schendelen bijvoorbeeld neemt wel degelijk afstand van Lijphart doordat hij uitgaat van de idee dat de (politieke) elites de zuil als een hecht netwerk van sociale en politieke controle gebruiken om maatschappelijke verdeeldheid aan te scherpen en eigen posities veilig te stellen.⁹ Anders dan Lijphart stelt hij een actieve rol en het eigenbelang van politici voorop, en daarmee veronderstelt hij de aanwezigheid van conflicten tussen de elites, zowel binnen een zuil als tussen de zuilen. Door

de politieke partij het 'politieke cement' van het verzuilings- en pacificatiebegin-sel te noemen, sluit hij in zekere zin toch aan bij Lijpharts betrekkelijk neutrale constatering dat de politieke partij als 'coördinerend orgaan' binnen een zuil banden schept tussen de leiders van belangrijke organisaties.¹⁰

Deze visie is in de loop der jaren door menigeen naar voren gebracht, zij het in steeds andere bewoordingen en met kleine nuances. Kern van de redenering is dat de partij in de periode van verzuiling meer was dan een organisatie ter kanalisering van politieke wil; zij manifesteerde zich tevens en vooral als centrum en verzoenende instantie binnen een zuil, of als 'politieke vleugel',¹¹ 'schild-wacht',¹² 'overkoepelend orgaan' en 'departement van buitenlandse zaken' van een uitgebreid netwerk van levensbeschouwelijk verwante organisaties.¹³ Hoe dan ook: de opvatting luidt dat de politieke partij in het centrum van de zuil stond en als zodanig een belangrijke taak had in het handhaven en vestigen van eenheid binnen die zuil. Personele verflechtingen tussen het politieke veld en de maatschappelijke organisaties waren daartoe een belangrijk structureel middel.

In de volgende paragraaf staat de ontwikkeling en samenstelling van dat netwerk van personele verflechtingen centraal. Ons vertrekpunt daarbij is niet dat organisaties slechts instrumenten in handen van politieke elites waren, noch dat zij enkel als voertuig van politieke mobilisatie dienden. Beide opvattingen zijn ons te eenzijdig en te a-historisch. Er is geen sprake geweest van louter eenrichtingsverkeer vanuit het politieke veld naar maatschappelijke organisaties, maar van ruilrelaties en wederzijdse afhankelijkheden, van zowel convergerende als divergerende belangen. De onderlinge afhankelijkheid wijzigde zich voortdu-rend onder invloed van algemeen maatschappelijke ontwikkelingen, veranderingen binnen de zuilen, en tenslotte – heel concreet – van de uitbreiding van het takenpakket van de staat en het ontstaan van semi-politieke, directe overlegstruc-turen tussen overheid en particulier initiatief, waardoor de rol van politieke partijen als intermediair doorgaans afnam.

Structurele netwerken tussen politiek en maatschappelijke organisaties

In deze paragraaf worden in grote lijnen de verschuivingen aan de orde gesteld die in de periode 1890-1990 optraden in de structurele relaties van het confessione-nele politieke veld met de confessionele organisaties op het nationale niveau. Daarbij wordt de volgende periodisering gehanteerd. Het eerste tijdvak van de sterk persoonsgebonden relaties reikt tot 1918. De tweede periode van het verzuilde bestel loopt van 1918 tot medio jaren zestig. De derde fase, die van ontzuiling en hergroepering, begint in de jaren 1965-1970.

Meer dan een impressie kunnen we niet geven. Er zijn wel momentopnames beschikbaar zoals die van Lijphart, maar een systematische, diachronische analyse van confessionele netwerken is helaas niet voorhanden. Belangrijke aanzet-ten in deze richting zijn er wel. Daar maken we dankbaar gebruik van. We noemen in dit kader vooral de studie van Van den Berg over de maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970, de dissertaties van Hendriks en Kuiper die beide gedetailleerde informatie verschaffen over de relatienetwerken en carrièrepatronen van de voormannen van de gereformeerde beweging, en tenslotte het eigen werk *Bewegende patronen* waarin de landelijke katholieke netwerken uit de periode 1945-1980 uiteen gerafeld worden.¹⁴

Op voorhand wijzen we in het kort op enkele fundamentele verschillen tussen de katholieke en protestants-christelijke relatienetwerken van het politieke veld met maatschappelijke organisaties. Een belangrijk verschil heeft te maken met de kerkelijke samenstelling van de achterban. De achterban van de katholieke politieke partij bestond alleen uit katholieken. Dat gold voor de in 1904 opgerichte Bond van Katholieke Kiesverenigingen even goed als voor zijn naamsopvolgers: de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP) tijdens de periode 1926 tot 1946, en de Katholieke Volkspartij (KVP) vanaf 1946 tot aan haar opheffing in 1980, ook al presenteerde de KVP zich uitdrukkelijk als programmapartij die openstond voor niet-katholieken. Aan protestants-christelijke zijde waren twee politieke partijen actief en was van een kerkelijk homogene achterban geen sprake. De Anti-Revolutionaire Partij (ARP) uit 1878 afficheerde zich vooral als partij van de gereformeerden maar had ook orthodox-hervormden als lid. De van de ARP in 1908 afgesplitste Christelijk-Historische Unie (CHU) betrok haar leden voornamelijk uit nederlands hervormde kring. Maar terwijl de ARP zeer nauwe betrekkingen onderhield met de gereformeerde kerk, en in de 'antithese' tussen gelovigen en ongelovigen het belangrijkste politieke beginsel vond, identificeerde de CHU zich niet met een kerkgenootschap en distantieerde zij zich van die antithese.

Een tweede verschil betreft de organisatie van de partijen. Aan katholieke zijde kwam pas met de oprichting van de RKSP in 1926 een hechte partij-organisatie van de grond. Om Kuyper's streven naar het 'doordringen van de eere Gods op alle terreinen des levens' kracht bij te zetten beschikte de ARP van meet af aan over een strakke partij-organisatie, een tamelijk gedisciplineerde achterban van met name gereformeerde kleine luyden, alsmede een duidelijk omschreven politiek programma. Hoewel zij beslist niet verstoken bleef van politieke conflicten en afscheidingen, en kerkelijke conflicten haar niet onberoerd lieten, wist de ARP die krachtige organisatie te behouden tot aan haar opheffing. Het fanatisme en de partijdiscipline van de ARP waren de middenstanders en de oude adel van de CHU een doorn in het oog. Deze kern van de conservatieve CHU zag niet zoveel heil in het verwerven van macht ten behoeve van grondige maatschappelijke en politieke hervormingen.¹⁵ Haar voorkeur ging uit naar bestuurlijke functies. Een strakke partij-organisatie werd derhalve niet noodzakelijk geacht.

Deze twee verschillen hadden consequenties voor de netwerken. Katholieke organisaties richtten zich op de katholieke partij, dat staat wel vast. Maar protestants-christelijke organisaties konden vanaf 1908 in zekere zin 'kiezen' uit meerdere politieke spreekbuizen: ARP, CHU of beide. In de praktijk lag dat anders. De CHU was als organisatie nauwelijks gespist en berekend op die netwerkrelaties. In haar politieke optiek kon zij er niet zoveel mee. De toch bestaande personele unies tussen CHU en bepaalde organisaties kwamen voort uit de persoonlijke voorkeur van bestuurders en droegen geen structureel karakter. De ARP trok daarentegen wel hard aan gereformeerde organisaties en vice versa. Zij verlangden van elkaar een hoge mate van betrokkenheid, loyaliteit en inzet ten behoeve van de gereformeerde beweging en de 'eere Gods'. Ondanks de verschillen tussen ARP en CHU kwam het voor dat er vanuit één christelijke organisatie personele relaties bestonden met beide partijen.

Persoonsgebonden netwerken tot 1918

Volgens de politicoloog Van den Berg veranderde de Tweede Kamer tussen 1900 en 1918 van een 'vrijblijvende notabelen-sociëteit' tot een 'naar alle kanten verstrengelde vertegenwoordiging van de georganiseerde samenleving.'¹⁶ Is deze karakterisering onverkort van toepassing op het confessionele politieke veld van bewindslieden, kamerleden en partijbestuurders, zo vragen wij ons af? In ieder geval plaatsen we een drietal kanttekeningen ter aanvulling van dit algemene beeld. De eerste opmerking betreft de nationale organisaties en het stadium van hun ontwikkeling, de tweede gaat over het districtenstelsel en de consequenties voor kandidaatstelling. Tenslotte belichten we enkele voor het politieke bedrijf relevante verschuivingen in de relatie tussen nationaal, regionaal en lokaal niveau.

1. Het aantal nationale organisaties was vóór 1900 beperkt. Aan katholieke zijde bestonden er in 1900 slechts drie. In het eerste decennium na de eeuwwende kwamen er 11 bij, in het tweede nog eens 27, waarvan het grootste deel in de jaren rond 1920. Kennelijk kwam er toen een eind aan een hardnekkig diocesaan en soms lokaal particularisme, dat in veel sectoren een nationale bundeling van katholieke krachten lange tijd in de weg stond.¹⁷ In het protestants-christelijke kamp was de drang om zich nationaal te organiseren in de negentiende eeuw al relatief sterk. Zo werden nationale organisaties en instellingen opgericht ten behoeve van onderwijs (bijvoorbeeld de Vereeniging ter bevordering van het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs in 1861 en de Vrije Universiteit in 1880), jeugdwerk, ziekenzorg en niet in de laatste plaats de politiek. Maar van een ongedeeld protestants-christelijk organisatiewezen was na 1890 geen sprake meer. Twee voorbeelden: van de Schoolraad voor de Scholen met de Bijbel, die in 1889 werd opgericht met het oog op de uitvoering van de nieuwe schoolwet, splitste de Vereeniging voor Christelijk Volksonderwijs zich een jaar later af. De Schoolraad kreeg een zuiver gereformeerde, de Vereeniging een hervormde signatuur. Naast de nauw met de gereformeerde beweging verbonden werkmansvereniging Patrimonium uit 1877 werd in 1890 de behoudende Christelijke Werkmansbond van leden der Nederlandsche Hervormde Kerk opgericht, vanaf 1900 bekend onder de naam Christelijk Nationale Werkmansbond (CNWB). De kerkelijke geschillen en afscheidingen leidden dus tot een vergaande versnippering van het protestants-christelijke organisatiewezen, ook op nationaal niveau.

De sociale organisaties van arbeiders en boeren verdienen in dit kader extra aandacht. De opmars en organisatorische vormgeving van deze 'moderne' massa-organisaties ging in het confessionele kamp met veel moeilijkheden gepaard. Daarbij kan men denken aan het interconfessionalisme bij de organisatie van katholieke en protestants-christelijke arbeiders en boeren, en het diocesaan particularisme inzake de verhouding tussen vak- en standsorganisaties aan katholieke zijde.¹⁸ In feite werden deze orderingsproblemen pas in 1916 definitief tot een oplossing gebracht. In dat jaar kwamen de Nederlandse bisschoppen met een richtlijn voor de katholieke sociale organisaties: zij gaven het primaat aan een standsorganisatorische ordening en maakten daarmee vakbelangen ondergeschikt aan godsdienstig-zedelijke belangen.¹⁹ Deze richtlijn werkte als katalysator. Enkele jaren nadien trokken landelijke organisaties van arbeiders, boeren, middenstanders en werkgevers gescheiden op, zowel binnen de katholieke als de protestants-christelijke groepering.

Ter illustratie van deze ontwikkelingen enkele feiten over de organisatie van katholieke en christelijke boerenbonden. In 1896 werd de Nederlandse Boerenbond (NBB) door uitsluitend katholieken opgericht. Vooral op aandringen van Schaepman kreeg deze boerenbond een interconfessioneel karakter. Ook christelijke boeren konden zich als lid aanmelden. Vanaf 1899 functioneerde de NBB als een nationale federatie van provinciale boerenbonden. In 1896 kwamen deze tot stand in de provincies Gelderland, Noord-Brabant, Limburg, Noord-Holland en Utrecht. Een jaar later kwam daar Overijssel bij, in 1901 Zuid-Holland en tenslotte in 1903 en 1904 twee bonden in Zeeuws-Vlaanderen. De provinciale bonden werkten met plaatselijke afdelingen. Op dat lokale niveau werden de boeren gemobiliseerd en ontpopten de boerenbonden zich als krachtige, multifunctionele organisaties. Vooral door die sterke lokale en provinciale organisatie was de NBB al na korte tijd in staat het levensbeschouwelijk neutrale Nederlands Landbouw Comité (KNLC) in veel opzichten te overvleugelen. Maar als nationale federatie kon de NBB in feite niet op tegen de sterke provinciale boerenbonden. Er waren dan ook voortdurend interne spanningen. Een hiervan betrof het interconfessioneel karakter. Dit kwam na 1910 onder sterke druk te staan. Mede onder invloed van de bisschoppen vormden de provinciale bonden zich één voor één om tot principieel katholieke, (inter)diocesane bonden. Dit katholiseringproces naderde in 1920 zijn voltooiing. De NBB kon als nationale federatie niet langer achterblijven. In 1921 volgde een statutenwijziging: de nieuwe naam werd Rooms-Katholieke Nederlandsche Boerenbond, later herdoopt tot Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB). Inmiddels had het kleine aantal protestants-christelijke leden van afdelingen van de NBB zich verenigd in de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB). De CBTB was enerzijds het logische antwoord op de katholisering van de provinciale boerenbonden, anderzijds was het een direct gevolg van een noodzakelijke reorganisatie van de uit 1892 daterende Vereniging van Nederlandsche Patroons Boaz. Boaz leidde een nogal kwakkelend bestaan, mede omdat zij de uiteenlopende belangen van werkgevers, middenstanders en boeren had te verdedigen. Een onmogelijke taak, zeker anno 1918. Toen besloot het bestuur van Boaz de wegen van deze drie groepen uiteen te laten gaan: naast de CBTB werd het Christelijk Werkgeversverbond en de Bond van Christelijke Middenstandsvereeningen opgericht. De Algemene RK Werkgeversorganisatie en de Nederlandse RK Middenstandsbond waren inmiddels drie jaar oud.

2. Het tot aan 1918 vigerende districtenstelsel bood stimulansen om op regionaal niveau kandidaten naar voren te schuiven voor nationale politieke functies. Mede omdat in verkiezingscampagnes meer op personen dan op politieke beginselen gespeeld werd, stonden kandidaten die op plaatselijk en regionaal niveau een stevige reputatie hadden opgebouwd relatief sterk. Een bestuurlijke functie in een van de katholieke of christelijke massa-organisaties werd gaandeweg een belangrijke bron van macht en reputatie, vooral in combinatie met de uitbreiding van het kiesrecht. Betrokkenheid bij massa-organisaties verhoogde de kans van slagen bij verkiezingen. Dat gold overigens niet alleen bij verkiezingen voor een zetel in de Tweede Kamer maar evenzeer voor zetels in gemeenteraad of Provinciale Staten. Dat bleek wel na de uitbreiding van het kiesrecht in 1896, toen in kiesdistricten waar de confessionelen sterk vertegenwoordigd waren, ook bestuurders van organisaties van arbeiders en boeren gekandideerd en gekozen

werden als lid van Tweede Kamer, Provinciale Staten of gemeenteraad. Als eerste voorbeeld noemen we de katholieke sigarenwinkelier W. Passtoors. Hij was in Amsterdam en in het bisdom Haarlem actief voor de RK Volksbond, en kwam in 1901 in de Tweede Kamer. De antirevolutionair P. van Vliet jr. is het tweede voorbeeld. Hij werd tegelijk met ds A.S. Talma in 1901 gekozen als kamerlid. Beiden waren zowel op landelijk niveau als in Arnhem actief voor Patrimonium. Van Vliet werd in 1897 het eerste antirevolutionaire raadslid in Arnhem, waar hij vanaf 1892 woonde. Daarvoor was hij een korte tijd statenlid in Friesland.²⁰

Dat de maatschappelijke organisaties zich terdege bewust waren van hun electorale betekenis voor partij en politici – en vice versa – moge blijken uit enkele wetenswaardigheden betreffende de boerenbonden. In de eerste plaats toonden politici hun belangstelling al bij de oprichting van de NBB in 1896. Maar liefst vier leden van de Tweede Kamer waren daarbij aanwezig, onder wie Schaepman en de Limburgse ‘boerenkoning’ J. Truyen.²¹ Regionale en provinciale politieke elites waren bovendien nauw betrokken bij de oprichting van diverse provinciale boerenbonden van de NBB. In de tweede plaats deden de boerenbonden van meet af aan hun best om vertegenwoordigers gekozen te krijgen in de vertegenwoordigende politieke lichamen. Zo was het voor de provinciale bonden in Limburg en Noord-Brabant al rond 1900 gebruikelijk om aan hun leden een stemadvies te geven bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer. De kandidaten werden daartoe op hun belangstelling voor de landbouwproblematiek ondervraagd, en zo nodig werden eigen kandidaten naar voren geschoven. Vooral tijdens de periode 1914-1918 drong de Noord-brabantse ‘boerenapostel’ pater G. van den Elsen er herhaaldelijk in het openbaar op aan dat de boeren zich met politiek moesten gaan bezighouden. De geringe politieke invloed verweet hij de kiesverenigingen, die naar zijn oordeel dikwijls bestonden uit ‘een klein clubje dat jarenlang niet de minste moeite had gedaan om leden aan te werven’ om daarmee zelf baas te blijven.²² Van den Elsen wist de electorale kracht van de boerenbond goed in te schatten: in 1916 hadden de boeren elf vertegenwoordigers onder de 65 leden van de Brabantse Staten.

De NBB mocht als nationale federatie van provinciale boerenbonden nog weinig voorstellen, via provinciale en lokale afdelingen vormden de georganiseerde boeren vanaf 1896 wel degelijk een politieke machtsfactor van betekenis, niet alleen op provinciaal of lokaal niveau maar ook op het nationale vlak. Het districtenstelsel gaf daartoe volop gelegenheid, zeker binnen de katholieke zuil waar het ontbrak aan een sterke partij-organisatie.

3. Verkiezingsresultaten uit de periode 1897-1913 geven aan dat de confessionele massa-partijen van meet af aan de partijen van het platteland zijn geweest, terwijl de sociaal-democraten en de liberalen veeleer een stedelijk electoraat hadden. Godsdienstige onderscheidingen en stedelijkheidsgraad vormden al vroeg in de twintigste eeuw de betrekkelijk stabiele ondergrond van de politieke kaart van Nederland. Vooral in het homogeen-katholieke zuiden ontwikkelde zich zonder veel moeite een katholiek machtsblok. De vestiging van een orthodox-protestants machtsblok verliep minder gesmeerd. Oorzaak hiervan was dat de orthodox-protestanten slechts in een beperkt aantal kiesdistricten een numeriek sterke vuist konden maken. Met name in de levensbeschouwelijk gemengde districten hadden de katholieken en orthodox-protestanten elkaar nodig om een meerderheid te halen. Doordat zij in veel gevallen inderdaad tot lijstafspraken en

coalities kwamen, was de vestiging van een bestendig confessioneel blok al vóór 1920 een eindweegs voortgeschreden.²³

Een belangrijke pijler van dit succes was het confessioneel integratiekader van kerk, school, verenigingsleven en partij op lokaal niveau. Via dat integratiekader en de daarvan deel uitmakende netwerken werden grote delen van de kleine burgerij en de boeren lang vóór 1918 in de nationale staat geïntegreerd. Voor de eeuwwende lag de nadruk op het bondgenootschap van een vooral nationaal georiënteerde adel en grote burgerij met die 'kleine luyden'. Tezamen gaven zij gestalte aan de confessionele politiek; de eerste groep vooral op nationaal niveau, de tweede op lokaal. Dat dit bondgenootschap in antirevolutionaire kring een veel actiever karakter had dan aan katholieke zijde, had alles te maken met de krachtige organisatie van de ARP. Van hoog tot laag, van nationaal tot lokaal niveau was er sprake van een duidelijk herkenbare, identieke antirevolutionaire politiek.²⁴ Waar aan katholieke zijde een politieke partij ontbrak, vervulde de kerk een samenbindende functie.

Na 1900 werd de betekenis van grootschalige diocesane of nationale zuilorganisaties steeds belangrijker voor het confessioneel integratiekader. Via deze geleidelijk uitdijende organisaties werd op geheel nieuwe wijze een bijdrage geleverd aan nationale integratie en waardenoverdracht in confessioneel verband. Van der Laarse heeft dit onlangs als volgt omschreven: 'Binnen de muren van de plaatselijke verenigingszaaltjes werden de middenstanders, boeren, kooplui en werklieden door studie, debat, vergadering en spreekbeurten, getraind in de bekleding van publieke ambten.'²⁵ Hij stelt vervolgens dat daarbij niet de gevestigde lokale elites maar 'intellectuele specialisten' als predikanten, geestelijken, onderwijzers en artsen op de voorgrond traden, zowel in katholiek als protestants-christelijk verband. Hij vergeet hierbij een categorie, namelijk de bestuurlijke elites van de nieuwe massa-organisaties. In verscheidene opzichten en op alle niveaus van de samenleving staken juist zij de traditionele elites van adel en grote burgerij geleidelijk naar de kroon.

De meerderheid van die oude politieke elites zat niet te wachten op die vertegenwoordigers van (organisaties van) arbeiders, boeren en middenstanders. Maar in de periode 1900-1918 werd hun steun onmisbaar. Een voorbeeld uit antirevolutionaire kring, Klaas Kater, mede-oprichter en eerste voorzitter van Patrimonium, drong al in 1891 aan op een werkmansvertegenwoordiger in de ARP-fractie. Maar zelfs in 1918 werden sociale organisaties niet van harte betrokken bij de antirevolutionaire politiek.²⁶

De door Van den Berg geschetste verandering in de samenstelling van de Tweede Kamer is in grote lijnen te vertalen naar het nationale relatienetwerk van het confessionele politieke veld met maatschappelijke organisaties. Enkele aanvullingen zijn echter noodzakelijk gebleken. In de eerste plaats hebben we geconstateerd dat de grootste verandering zich eigenlijk pas voltrok na de grondwetsherziening van 1917, ook al omdat het aantal nationale zuilorganisaties voor die tijd beperkt was. Vervolgens hebben we laten zien dat het districtenstelsel en het beperkte kiesrecht niet echt bevorderlijk waren voor de ontwikkeling van een gestructureerd nationaal netwerk van betrekkingen tussen het politieke veld en maatschappelijke organisaties. Wel bood het volop mogelijkheden aan massa-organisaties en hun bestuurders om zich in politieke zin te laten gelden. Het doorstoten tot de nationale politiek en – voor zover aanwezig – nationale partij-

organen bleef echter een sterk persoonsgebonden zaak. Tenslotte wezen we op het belang van een confessioneel integratiekader dat zich manifesteerde van lokaal tot nationaal niveau, en waarbinnen oude elites geleidelijk plaats maakten voor nieuwe: de vertegenwoordigers van massa-organisaties. Niettemin prevalearden op nationaal niveau in ARP-kring betrekkingen met het onderwijs (de Vrije Universiteit), en scoorden aan katholieke zijde relaties met charitatieve organisaties relatief hoog.²⁷ Bovendien opereerde in beide kringen een betrekkelijk smalle topgroep die op nationaal niveau zowel in de politiek en eventueel kerk als in verscheidene andere sectoren (onderwijs, charitas, sociale organisaties) leidinggevende functies vervulde.²⁸

Netwerken ten tijde van de verzuiling, 1918-1965

De confessionelen verwierven zich rond 1920 een solide politieke machtspositie. Zij hadden een krappe meerderheid in de Tweede Kamer en vormden de regering. Op lokaal niveau werd het confessioneel blok bestendig en zelfs uitgebreid. Het volgende overzicht geeft voor het jaar 1920 per provincie het aantal gemeenten aan waar de confessionelen (katholiek, AR en CHU) meer dan de helft van alle raadszetels bezet hielden. (Bron: databestand project lokale verzuilings- en ontzuilingsprocessen, Katholiek Documentatie Centrum.) Verder biedt het informatie over het aantal gemeenten waar een van de drie partijen een absolute meerderheid had.

Provincie	gemeenten met confessionele meerderheid	gemeenten met meerderheid			totaal gemeenten
		CHU	AR	Kath.	
Friesland	17	1	–	–	43
Groningen	13	–	4	–	57
Drente	3	–	–	–	33
Overijssel	36	–	4	11	58
Gelderland	59	4	4	32	115
Utrecht	55	5	5	23	72
Noord-Holland	53	2	1	26	130
Zuid-Holland	112	5	29	16	186
Zeeland	45	–	8	19	104
Noord-Brabant	177	–	7	170	177
Limburg	123	–	–	123	123
Nederland	693	17	62	420	1098

Deze cijfers over 1920 zijn duidelijk. In 63% van alle Nederlandse gemeenten hadden de drie confessionele partijen gezamenlijk een numerieke meerderheid in de raad. Het betrof hier met name plattelandsgemeenten, alsmede de overige gemeenten in homogeen-katholieke gebieden.²⁹ Deze lokale machtsbasis zou decennia lang tamelijk stabiel blijven.

Ten aanzien van de organisatorische ontwikkeling aan confessionele zijde was er vanaf 1920 sprake van expansie en differentiatie: een snel groeiend aantal nationale organisaties ten behoeve van specifieke doelgroepen en met specialistische functies, waarmee een zeer breed spectrum van maatschappelijke sectoren werd bestreken. Veel organisaties groeiden uit tot grootschalige, gebureaucratiseerde eenheden, die per definitie de neiging hebben hun eigen welzijn en voortbestaan voorop te stellen. Tegen deze achtergrond is de vraag relevant of en in welke mate er binnen de confessionele zuilen een coördinerende en bemiddelende rol was weggelegd voor partij en politici. In het antwoord op deze vraag maken we een onderscheid tussen twee tijdvakken: 1918-1940 en 1945-1965.

We beginnen met het Interbellum. In katholieke kring was er lange tijd sprake van een ambivalente relatie tussen organisaties en partij. Door middel van een bisschoppelijke brief werden de organisaties in 1918 gemaand zich te onthouden van politieke activiteiten. Zij mochten bijvoorbeeld geen directe invloed op de kandidaatstelling uitoefenen. Alleen via deze kiesverenigingen konden vertegenwoordigers van sociale organisaties als 'onafhankelijke staatsburger kandidaten voor de vertegenwoordigende politieke colleges voordragen, die de meeste waarborg boden de door katholieken aldaar te vervullen taak te zullen volbrengen.'³⁰

Maar het leven was sterker dan de leer. In de eerste plaats probeerden massa-organisaties via actieve campagnes in eigen kring voortdurend eigen kandidaten door middel van voorkeurstemmen benoemd te krijgen. Dat gebeurde overigens ook vóór 1918 al, zoals hiervoor met het voorbeeld van de Noordbrabantse boeren is aangetoond. Het succes van de boerenlobby was bij de verkiezingen in 1918 niet minder: er werden in totaal 12 vertegenwoordigers van boeren gekozen in de Tweede Kamer, waarvan 6 katholieken. Zowel de NBB als zijn gewestelijke lid-organisaties hadden een representant in het parlement.³¹

In de tweede plaats droegen de in de jaren twintig voortdurend opblaiende interne politieke geschillen tussen linker en rechttervleugels, tussen vertegenwoordigers van werknemers en werkgevers, ertoe bij dat er gezocht werd naar een manier om de pacificerende en coördinerende taak van de politieke partij structureel vorm te geven. Met de oprichting van de centralistische RKSP en het daarmee versterkte partij-apparaat werd een eerste stap gezet in 1926. Een tweede stap volgde in 1929 toen het RKSP-bestuur kwaliteitszetels ter beschikking stelde aan de sociale organisaties. De katholieke sociale organisaties van arbeiders, boeren, middenstanders en werkgevers waren hiermee in feite verzekerd van een bepaalde vertegenwoordiging in het partijbestuur en het parlement. De RKSP ging zich op haar beurt uitdrukkelijk als eenheidspartij presenteren. Slechts met steun van de kerkelijke overheid en door toepassing van procedures die een evenredige verdeling van de politieke invloed van de standsorganisaties garandeerden, kon de RKSP een rol als evenwichtskunstenaar vervullen.

Wel dient te worden aangetekend dat de partij geen monopolie had in het scheppen van banden tussen de zuilorganisaties en hun elites. Al direkt na 1920

kwamen er – buiten de partij om – dwarsverbanden tot stand tussen groepen van organisaties, hetzij in de vorm van gespecialiseerde samenwerkingsverbanden, hetzij in de hoedanigheid van min of meer gestructureerde overlegorganen zoals de Raad van Overleg uit 1924, waarin de organisaties van katholieke arbeiders, boeren, middenstanders en werkgevers elkaar ontmoetten.

Zowel de katholieke ‘eenheidspartij’ als de antirevolutionaire ‘volkspartij’ beriepen er zich voortdurend op dat zij stredden voor de belangen van de verschillende volksgroepen in hun ‘organisch verband’. Het was precies dit soort solidaristische uitgangspunten dat aan deze confessionele partijen een bijzonder karakter zou moeten geven, zowel in ideologische als organisatorische zin. Het was niet alleen zaak om alle deelbelangen (arbeiders, boeren, middenstand, werkgevers) onder een gemeenschappelijke noemer te brengen, op elkaar af te stemmen en in beleid te vertalen, maar ook in de bezetting van partij-organen en kamerfracties zou de brede basis van de partij tot uitdrukking moeten komen. Gezien de steeds weer terugkerende geschillen binnen de RKSP (en later KVP) en ARP mag worden betwijfeld of de instelling van kwaliteitszetels hiertoe wel voldoende garanties bood.

Het voert hier te ver om die talrijke conflicten te bespreken. In kort bestek vallen wel enkele algemene opmerkingen te maken over de netwerkrelatie tussen partijen en de vakbeweging. De CHU had slechts een kleine aanhang onder de arbeidersbevolking en kende geen officiële relatie met het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) uit 1908. Het CNV wilde zich als interconfessionele, algemeen-christelijke vakbeweging eigenlijk ook niet aan een partij binden. Desondanks zochten het CNV en de ARP wel wederzijdse toenadering. Maar tot een structurele relatie is het nauwelijks gekomen. Zo riep de door het CNV in 1918 gevoerde actie om K. Kruithof, voorzitter van 1916 tot 1935, met voorkeurstemmen gekozen te krijgen als lid van de Tweede Kamer voor de ARP, felle weerstand op in het partijbestuur. Ook het voortdurend aandringen op een kwaliteitszetel in de ARP bleef tot in de jaren dertig zonder succes. In feite bleef de verhouding tussen ARP en vakbeweging aan de koele kant zolang J. Schouten als fractievoorzitter optrad; dat was van 1933 tot 1956. Het feit dat hij in 1918 als CNV-lid zijn intrede maakte in de Tweede Kamer deed daar niets aan af. M. Ruppert bleef vanaf zijn aantreden als voorzitter van het CNV in 1947 zeker tot aan 1956 hameren op politieke onafhankelijkheid. Daarna werden de banden tussen CNV en ARP geïntensiveerd. In katholieke kring was de binding tussen partij en vakbeweging voor beide partijen vanzelfsprekender. Hecht werd die relatie pas in 1946 toen vakbondsman W. Andriessen voorzitter werd van de KVP.³² Die innige band was overigens van korte duur.

We gaan over tot behandeling van de naoorlogse periode. Over de protestants-christelijke netwerken moeten we kort zijn. De bindingen van organisaties met de ARP bleven talrijker en intenser dan met de CHU. In gereformeerde kring was er volgens Hendriks en Kuiper vanaf 1890 tot 1960 sprake van één leidinggevende kerngroep, die gelijktijdig op meer dan één terrein een leidende rol speelde.³³ Hendriks is van mening dat het aantal personele unies binnen de gereformeerde beweging in die periode voortdurend afnam. Kuiper stelt daarentegen dat een dergelijke ontvlechting vóór 1940 nauwelijks plaatsvond. Beide auteurs beamen wel dat de ARP voortdurend een centrale positie innam. Aanvankelijk werd zij op de voet gevolgd door de universitaire sector en de

verdeelde kerkelijke sector, en pas na 1945 trad de sociale sector van organisaties van arbeiders, boeren, middenstanders en werkgevers meer op de voorgrond.

De samenstelling, groei en inkringing van het naoorlogse landelijke katholieke netwerk is ons door eigen onderzoek beter bekend.³⁴ In zijn algemeenheid onderschrijven we ook voor het tijdvak 1945-1965 Lijpharts stelling dat het politieke veld een belangrijke rol speelde in het scheppen van banden tussen de landelijke katholieke zuilorganisaties. Maar wederom zijn enkele kanttekeningen geboden.

Tussen 1944 en 1960 was er sprake van een gigantische stijging van het aantal landelijke katholieke organisaties. Alleen al in de jaren 1944-1948 werden er 35 opgericht. Die toename leidde op zichzelf al tot coördinatieproblemen binnen de katholieke zuil. De komst van vele nieuwe samenwerkingsstichtingen en koepelorganisaties wijst op een onderkenning van dit probleem. Zij brachten statutaire relaties tot stand tussen organisaties, en droegen aldus bij tot een overwegend sectorsgewijze integratie van de zuil op nationaal niveau. Het politieke veld onderhield vooral nauwe betrekkingen met deze koepels alsmede met de standsorganisaties van arbeiders, boeren, middenstanders en werkgevers. Via die twee categorieën konden de andere maatschappelijke organisaties in contact treden met het politieke veld. Aldus ontstond er in de jaren van wederopbouw een nieuw, hoger integratiekader binnen de katholieke zuil. De afstand tussen het politieke veld en veel maatschappelijke organisaties werd mede daarom allengs groter, of – anders geformuleerd – de politiek kwam meer op zichzelf te staan. Bestonden in de eerste naoorlogse jaren relatief veel directe contacten tussen kamerleden en organisaties, vanaf het midden van de jaren vijftig nam de ‘sluiswachtersfunctie’ van het KVP-partijbestuur naar fractie en bewindslieden toe. Doelbewust werd toen het aantal zetels in diverse partij-organen uitgebreid. Op deze wijze wilde de partij tegemoet komen aan een bij veel organisaties bestaande behoefte aan intensievere contacten met de partij en de politiek. Daarnaast – en minstens zo belangrijk – werden de extra bestuurszetels aangewend om de eenheid in eigen kring te herstellen, die danig verstoord was door het optreden van ‘dissidente’ katholieke partijen alsmede door geschillen tussen linker- en rechtervleugels.

De omzetting van het KVP-bestuur tot een soort parlement van de katholieke zuil bleek in feite slechts een tijdelijke en kunstmatige oplossing te zijn voor een fundamenteel probleem: namelijk de kwetsbare politieke eenheid. Met twee voorbeelden kan voldoende worden aangetoond dat er zich in de jaren zestig een scherpe scheiding aftekende tussen het politieke veld en de organisaties. In de eerste plaats de onderwijzersvereniging St. Bonaventura.³⁵ Vóór 1960 was er sprake van vriendschappelijke relaties tussen Bonaventura en het katholieke politieke veld, getuige onder meer de kwaliteitszetel van de leraren in het partijbestuur en de (in)formele relaties met de onderwijsspecialisten (voornamelijk oud-bestuursleden) in de KVP-fractie. Wel liepen de contacten steeds vaker via de koepelorganisatie voor katholiek onderwijs, de Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSR). Toen het Bonaventura en de NKSR noch in 1963 noch in 1965 lukte om voldoende invloed uit te oefenen op de samenstelling van de kandidatenlijst en er vervolgens enkele onderwijsspecialisten uit de kamerfractie verdwenen, bekoelden de relaties met de KVP sterk. In 1967 besloot Bonaventura geen enkele politieke voorkeur meer te laten blijken. De KVP verloor hiermee haar positie als exclusieve politieke representant van katholieke leraren.

Het tweede voorbeeld betreft het Nederlands Katholiek Vakverbond. De 'broederlijke relaties' tussen KVP en de katholieke arbeiders beweging stonden in de jaren zestig eveneens onder sterke druk. Hoewel de wenselijkheid van een innige verstrengeling van partij en vakbeweging al in de jaren vijftig ter discussie stond, begonnen de echte moeilijkheden ook hier in 1963. Nadat in dat verkiezingsjaar het aantal parlementariërs met een formele binding met de vakbeweging al was gedaald van tien tot zes, zorgde de 'nacht van Schmelzer' voor een escalatie van spanningen. De KVP en het NKV groeiden uit elkaar en de breuk werd niet meer gelijmd. Evenals bij de lerarenvereniging deed ook binnen het NKV een politiek pluralisme zijn intrede.

Het electorale verlies van de KVP na 1963 ging gepaard met een definitieve erosie van het eenheidsstreven. Zonder daadwerkelijke steun van kerkelijke leiders bleek de politieke eenheid van katholieken poreus en kwetsbaar te zijn, zowel ideologisch als organisatorisch. Van een coördinerende functie van de partij was geen sprake meer. Voor alle partijen gold bovendien een aanzienlijk functieverlies als intermediair tussen organisaties en overheid, tengevolge van de in de jaren vijftig en zestig snel in aantal en betekenis toegenomen ambtelijke en semi-politieke overlegstructuren van overheid met particulier initiatief. Veel maatschappelijke organisaties bleken partijen niet meer nodig te hebben om claims op overheidsgeld te kunnen verzilveren. Al deze ontwikkelingen leidden vanaf medio jaren zestig tot een uiteenrafeling van de relatienetwerken tussen politiek en organisaties.

Ontzuiling en hergroepering na 1965

Vanaf 1965 ging de ontwikkeling van confessionele organisaties alle kanten uit: opheffing zondermeer, opheffing na fusies met andere confessionele of algemene zusterorganisaties, of gewoon voortbestaan in de oude hoedanigheid van katholieke of protestants-christelijke organisatie. Binnen de katholieke zuil waren de aardverschuivingen het vroegst merkbaar en het hevigst. Tussen 1965 en 1980 werden er ca. 110 nationale katholieke organisaties opgeheven. Daar stonden ongeveer 20 nieuwe organisaties tegenover, bestaande onder meer uit enerzijds een groep studiecetra op terreinen als volksgezondheid, maatschappelijk werk en onderwijs, en anderzijds een groep orthodox-katholieke organisaties, die teruggrepen naar het 'rijke roomse leven'.³⁶

Vergelijkbare getalsmatige gegevens over protestants-christelijke organisaties zijn niet voorhanden. Feit is dat, hoewel de gereformeerde en orthodox-hervormde gelederen relatief lang gesloten bleven, in die protestants-christelijke kringen uiteindelijk eveneens een proces van ontzuiling plaatsvond. Naast fusies tussen gereformeerde en hervormde organisaties (de gereformeerde Schoolraad voor Scholen met de Bijbel fuseerde in 1968 met de hervormde Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs tot de Besturenraad voor het Protestants-Christelijk Onderwijs), tussen katholieke en protestants-christelijke organisaties (het Nederlands Katholiek Werkgeversverbond en het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers in Nederland gingen in 1970 op in het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond NCW) kwamen er eveneens brede fusies tot stand tussen protestants-christelijke, katholieke en levensbeschouwelijk-neutrale partners, met name in de sfeer van maatschappelijk werk en gezondheidszorg.³⁷ Ondanks deze variëteit toonde men zich in protestants-christelijke kring standvastiger dan

aan katholieke zijde. Relatief veel protestants-christelijke organisaties kozen voor een algemeen christelijke c.q. confessionele signatuur. Bekende voorbeelden zijn het CNV en het Nederlands Christelijk Ondernemersverbond (NCOV).

Een onstuimige periode van ontzuiling en organisatorische herschikking liep aan het eind van de jaren zeventig ten einde. De interne identiteitsdiscussies op basis waarvan veel confessionele organisaties een nieuwe koers hadden uitgezet, liepen ten einde. Oude vanzelfsprekendheden en tegenstellingen waren daarbij ter discussie komen te staan. De legitimatie van keuzes voor nieuwe mogelijkheden en contacten werd niet meer aan het verzuilde verleden ontleend maar in het heden gezocht. De confessionele identiteit werd in ideologische zin minder zwaar aangezet, en er werd gekozen voor ruimere christelijke waarden en opvattingen. Gebondenheid aan kerkelijke leiders paste hierbij niet, evenmin als vanzelfsprekende, door confessie bepaalde politieke loyaliteiten. De drie confessionele politieke partijen zochten met de oprichting van het CDA in 1980 een antwoord op deze ontwikkelingen, zij het rijkelijk laat.

Die partijen hadden na 1965 niet alleen te maken gekregen met een slinkende electorale aanhang, maar tevens met een ontvlechting van de eens zo innige band met verwante maatschappelijke organisaties. Maar de jaren zeventig hadden geen totale breuk opgeleverd tussen het confessionele politieke veld en confessionele organisaties, zodat er tussen het CDA en het organisatorische erfgoed van de katholieke en protestants-christelijke zuilen van meet af aan wederzijdse betrekkingen bestonden. De vervlechtingen tussen partij en organisaties hadden echter een duidelijk ander karakter dan tijdens het verzuilingstijdperk. Er was geen sprake meer van directe, formele vertegenwoordigingen van organisaties in partij-organen of van kwaliteitszetels op kieslijsten. Bovendien was het lidmaatschap van de Tweede Kamer, anders dan van de Eerste Kamer, een volledige dagtaak geworden, die zich niet meer verdroeg met bestuurlijke topfuncties in maatschappelijke organisaties.

Uit de 'organisatorische' achtergrond van veel kamerleden en partijbestuurders blijkt echter duidelijk dat confessionele organisaties in de jaren tachtig nog steeds een belangrijke functie vervulden als recruiteringsveld en opleidingsinstituut van politici. Zo had in 1983 bijna de helft van de 43 CDA'ers in de Tweede Kamer bestuurlijke functies vervuld of gewerkt voor landelijke katholieke of christelijke organisaties.³⁸ Opvallend waren de sterke relaties van het CDA met de leden van het uit 1937 daterende Convent van Christelijke Organisaties, te weten de christelijke organisaties van werknemers, middenstanders, werkgevers en boeren (het CNV, het NCOV, het NCW en de CBTB) en de katholieke boerenbond (de KNBTB). Tot het met het CDA gelieerde organisatorische netwerk behoorde verder omroeporganisaties, onderwijskoepels, enkele categoriale vakbonden, bejaardenbonden en traditionele vrouwenorganisaties, alle van zowel christelijke als katholieke signatuur.

Om verschillende redenen verdienen de boerenorganisaties aparte vermelding. In de eerste plaats zijn zij – anders dan de massa-organisaties van werknemers, middenstanders en werkgevers – tot nu toe tamelijk ongevoelig gebleken voor ontzuilingsprocessen. In het confessionele kamp zijn derhalve nog twee landelijke federaties actief: de CBTB en de KNBTB. In de tweede plaats bleven de boerenbonden zich traditiegetrouw ook in verkiezingscampagnes actief opstellen om eigen kandidaten gekozen te krijgen.³⁹ Tot aan de huidige tijd is gebleken

dat – naar analogie van Bank's typering van vakbondsman/KVP-voorzitter W. Andriessen – een vertegenwoordiger van KNBTB en CBTB in partijbestuur en kamerfractie 'in letterlijke en figuurlijke zin' gold als een 'hoofdman van een piramide van participerende' KNBTB'ers en CBTB'ers in de partijbesturen op plaatselijk en kringniveau.⁴⁰ Tenslotte wijzen we op de continuïteit van de hechte relaties van de boerenbonden met het politieke veld: de CBTB met de ARP, de KNBTB met de KVP, en na 1980 beide met het CDA. Enkele bekende namen getuigen hiervan: Chr. van de Heuvel, B. Biesheuvel, R. Zijlstra, J. de Koning en P. Bukman uit CBTB-kringen, en C. Mertens, J. Schouten, P. Lardinois en G. Braks uit KNBTB-gelederen. Het aantal kamerleden van het CDA met een 'landbouw' achtergrond geeft een andere indicatie. Dit gold voor 8 van de 54 Tweede Kamerleden uit de tijd van het tweede kabinet Lubbers (4 CBTB, 1 KNBTB, 1 Ministerie van Landbouw, 1 Landbouwschap en 1 Rabobank). In de Eerste Kamer zaten nog eens drie representanten van het confessionele 'groene front'.

De socioloog Van Doorn heeft de veranderingen die zich tussen 1965 en 1990 voordeden treffend samengevat: 'Wat ontzuiling is gaan heten bestond in belangrijke mate in een herdefiniëring en hergroepering van confessionele belangen. Herdefiniëring, in zoverre men ruimere dan eng-kerkelijk gebonden kaders vond en uitdroeg ter legitimering van het confessioneel initiatief; hergroepering, waar instellingen en organisaties van verschillende levensbeschouwelijke kleur een interconfessioneel verband sloten waarin hun eigenheid dan wel oploste maar waarmee de zaak van het algemeen-confessionele belang niettemin bleef geënd.'⁴¹ Daaraan zij dan toegevoegd dat er wat betreft de relaties tussen het politieke veld en de maatschappelijke organisaties met de oprichting van het CDA in feite een nieuwe start is gemaakt. Tussen de partij en de organisaties zijn duidelijke demarcatielijnen aanwezig; de relaties zijn niet 'versteend' in wederzijdse verplichtingen, toezeggingen en afspraken.⁴²

Besluit

In het begin van dit artikel stelden we dat confessionele machtsvorming sterke wortels had in de lokale en regionale samenleving. Wat dit betreft hadden de confessionelen een voorsprong op de sociaal-democratische en liberale rivalen. Het lijkt er op dat zij die voorsprong tot nu toe niet uit handen gegeven hebben. Ondanks processen van secularisering, ontzuiling en verstatelijking is er op lokaal niveau nog altijd sprake van een aanzienlijk aantal christelijke en katholieke scholen, verzorgingsinstellingen en afdelingen van organisaties van werknemers, boeren, bejaarden en vrouwen.⁴³ De door de overheden verzekerde financiering kan nooit de enige verklaring zijn van het voortbestaan van dat confessionele maatschappelijke middenveld. Een tijdige aanpassing aan de levensbeschouwelijke markt is eveneens van belang geweest.

Verkiezingsuitslagen wijzen uit dat het CDA en zijn voorlopers permanent sterk vertegenwoordigd zijn geweest in plattelandsdistricten. Het bovengenoemde confessioneel integratiekader heeft daar een eeuw lang toe bijgedragen. Minstens zo belangrijk voor de politieke machtsvorming was echter de rol van de massa-organisaties, met name in het tijdperk van de verzuiling van 1920 tot 1965. Zij vervulden niet alleen een intermediaire rol tussen hun leden en het

politieke veld, maar waren daarnaast voor die leden actief op alle territoriale niveaus van de samenleving. Dat maakte hen tot aantrekkelijke, ja zelfs tot noodzakelijke partners voor confessionele politieke partijen. Het vanzelfsprekende, aan katholieke zijde door kerkelijke autoriteiten van bovenaf opgelegde, bondgenootschap kwam onder meer tot uitdrukking in onderlinge personele verlevtingen, al dan niet geformaliseerd. Na erkenning van politieke pluriformiteit – en na het afscheid van het dogma van politieke eenheid – veranderden de resterende netwerkrelaties van karakter. Tussen CDA en christelijke organisaties zijn relaties blijven bestaan, niet alleen uit traditie of uit affiniteit met het christelijke gedachtengoed, maar mede omdat ze zowel de organisaties als de partij ten voordeel strekten.

Noten

¹ H.P.M. Adriaansens en A.C. Zijdeveld, *Vrijwillig initiatiefen de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem* (Deventer 1981).

² Het zogenaamde verzuilingsdebat startte in het midden van de jaren vijftig. Een van de eerste bijdragen waarin op systematische wijze wordt getracht het begrip verzuiling af te bakenen is J.P. Kruijt, 'Sociologische beschouwingen over zuilen en verzuiling', in: *Socialisme en democratie* (1957) 11-29. Twee studies die later – vanuit verschillende invalshoeken – het debat een impuls hebben gegeven en in nieuwe sporen hebben geleid: J.M.G. Thurlings, *De wankle zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Deventer 1971, tweede vermeerderde druk Deventer 1978); S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1983). Een actueel overzicht biedt T. Duffhues, 'Staat "de wankle zuil" nog overeind? Een verkenning van de recente literatuur over verzuiling en ontzuiling', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 17 (1987) 134-162. Beperkt tot de katholieke zuil is J.A. Bornewasser, 'De katholieke zuil in wording als object van "columnologie"', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 30 (1988) 168-212.

³ Anno 1990 wordt algemeen erkend dat het CDA er in is geslaagd om een eigentijdse synthese tot stand te brengen tussen de antirevolutionaire en katholieke leerstukken van respectievelijk soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit. Een verhelderend artikel in dit verband is E.M.H. Hirsch Ballin, 'De christen-democratische overtuiging omtrent de reikwijdte van democratisch-rechtsstatelijke politiek', in: A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis (ed.), *Publiek domein. De veranderende balans tussen staat en samenleving* (Meppel/Amsterdam 1988) 111-137. Nog geen vijf jaar geleden noemde J.A.A. van Doorn, een socioloog die al vanaf het begin van de jaren vijftig een belangrijke rol speelt in het verzuilingsdebat, dit een 'onbegonnen karwei'. J.A.A. van Doorn, 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen', in: J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn, *De interventiestaat* (Meppel 1984) 46. In een bijgewerkte editie van dit artikel uit 1989 spreekt hij over een 'wonderbaarlijke herrijzenis' van de twee doctrines, in: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en P.B. Lehning, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Meppel 1989) 145.

⁴ R. Steininger, *Polarisierung und Integration. Eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versäulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Oesterreich* (Meisenheim am Glan 1975).

- ⁵ Zie onder meer H. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel 1986).
- ⁶ Deze problematiek van wisselende en uiteenlopende motieven en doelstellingen is een van de thema's die aan de orde wordt gesteld in onze lokale case-study naar het verloop van de katholieke beweging in de stad Arnhem vanaf 1850 tot 1985. De ideologische motieven worden bestudeerd in samenhang met processen van organiseren en mobiliseren, in het bijzonder met veranderingen in de financiële en personele basis van de beweging. Deze studie verschijnt in 1991 als proefschrift.
- ⁷ Een in de verzuilingsliteratuur veel aangehaalde formulering uit S. Rokkan, 'Towards a generalized concept of "verzuiling": a preliminary note', in: *Political Studies* 25 (1977) 563-565.
- ⁸ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968, 2e druk Amsterdam 1976) 72-84.
- ⁹ M.P.C.M. van Schendelen, 'Verzuiling en restauratie in de Nederlandse politiek', in: *Beleid en maatschappij* 2 (1978) 42-54.
- ¹⁰ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 81.
- ¹¹ J.C.H. Blom, 'Religie en de vorming van het Nederlandse politieke stelsel in de tweede helft van de 19e eeuw'. Paper ten behoeve van de conferentie Religie en Politiek (Amsterdam 1983).
- ¹² H. Daalder, 'Politieke instellingen en politieke partijen', in: F.L. van Holt-hoon, *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen/Maastricht) 305-340, aldaar 327.
- ¹³ J.Th.J. van den Berg en J. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1975) 73.
- ¹⁴ J.Th.J. van den Berg, *Toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1983); J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden* (Alphen aan den Rijn 1971); D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel 1972); T. Duffhues e.a., *Bewegende patronen. Een landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980* (Nijmegen/Baarn 1985).
- ¹⁵ E.H. Kossmann, *De lage Landen, 1780-1940* (Amsterdam/Brussel 1974) 375.
- ¹⁶ Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 198.
- ¹⁷ Duffhues e.a., *Bewegende patronen*, 55-57.
- ¹⁸ Zie over deze ordeningsproblemen onder meer Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 172-182; Thurlings, *De wankele zuil*, 42-44, 102-107.
- ¹⁹ Bisschoppelijk Communiqué van 26 september 1916 over *Taak van de algemeene werkliedenvereniging en van de vakvereniging*.
- ²⁰ B. Kruithof, 'Trouw aan het beginsel. De christelijk-sociale beweging in Nederland van 1875 tot 1909', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 7 (1981) 347-373, aldaar 359. Van Vliet volgde Klaas Kater in 1900 op als voorzitter van Patrimonium.
- ²¹ Truyen was de eerste voorzitter van de in 1896 opgerichte Limburgse Boerenbond (LLTB).

- ²² P. Hollenberg, *Gerlacus van den Elsen. Ord. Praem. Emancipator van de Noordbrabantse boerenstand 1853-1925* ('s-Hertogenbosch 1956) 246.
- ²³ C. Stoppelenburg en H. van der Wusten, 'Continuïteit en verandering van de politieke kaart van Nederland, 1897-1913', in: *Acta Politica* 21 (1986), 447. Zie ook Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 258-265.
- ²⁴ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 134.
- ²⁵ R. van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad. Woerden 1780-1930* (Amsterdam 1989) 367.
- ²⁶ Kruithof, 'Trouw aan het beginsel', 366; Kuiper, *De Voormannen*, 385.
- ²⁷ R. Reinsma, 'De invasie der kerkelijken. De A.R. Tweede Kamerleden van 1897-1917' *Antirevolutionaire Staatskunde* 29 (1969) 241-265.
- ²⁸ Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden*, 194-196. Hij geeft hier een aantal namen van belangrijke voortrekkers van de gereformeerde beweging; behalve A. Kuyper noemt hij onder meer de predikant W. van den Bergh, B. van Schelven en A. Brummelkamp en de leken W. Hovy en L.W.C. Keuchenius. Aan katholieke zijde vervulde Schaepman een dergelijke voortrekkersrol. Figuren als baron A. van Wijnbergen en P.J.M. Aalberse traden in zijn voetsporen.
- ²⁹ Een kanttekening bij het overzicht. Vooral in het katholieke zuiden werd de lokale politiek beheerst door plaatselijke lijsten rond personen, families, dorpen of standsgroeperingen. De landelijke partij (RKSP/KVP/CDA) stond bij verkiezingen voor de gemeenteraad grotendeels buiten spel. Dat is nog steeds het geval. Wel sloten de lokale gelederen zich aaneen bij provinciale en nationale verkiezingen. Zie hierover J. Custers, *Macht en meerderheid. Lokale politiek in Sint Geertruid tussen 1919 en 1982* (Maastricht 1985).
- ³⁰ T. Duffhues en A. Felling, 'De structurele relaties tussen organisaties, politieke partij en politici binnen de katholieke zuil van 1945-1980. Een netwerkanalyse', in: L. Laeyendecker en O. Schreuder, *Religie en politiek* (Kampen 1985) 61.
- ³¹ J. Wintermans, *Geschiedenis van den Noord-Brabantschen Christelijken Boerenbond, 1896-1946* (Tilburg 1946) 242.
- ³² J. Bank, 'De broederlijke relaties tussen KAB/NKV en KVP, 1945-1981', in: J. Roes (ed.), *Katholieke Arbeidersbeweging* (Baarn 1985) 293-343, aldaar 302.
- ³³ Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden*; Kuiper, *Voormannen*.
- ³⁴ Duffhues e.a., *Bewegende patronen*.
- ³⁵ De banden tussen lerarenvereniging en politieke partij zijn beschreven in J.M.G. Leune, *Relaties tussen lerarenverenigingen en politieke partijen* (Rotterdam 1976) 12-29. In Bank, 'Broederlijke relaties' wordt het historisch verloop van de relatie tussen vakbeweging en KVP aan de orde gesteld.
- ³⁶ Duffhues e.a., *Bewegende patronen*, 56-58.
- ³⁷ Zie over fusies in de sector maatschappelijk werk E. Huetting, *De permanente herstructurering in het welzijnswerk* (Zutphen 1989) 285-? 6.
- ³⁸ We hebben informatie ontleend aan H. Visser, *Wie is wie in de Tweede Kamer* (Amersfoort 1983), en aan de jaarlijkse uitgave *Parlement en Kiezer*.
- ³⁹ Een voorbeeld: zeer tegen de zin van het KVP-bestuur voerde de Limburgse Land- en Tuinbouwbond in 1972 een actieve campagne onder zijn leden om het zittende Tweede Kamerlid A. Hutschemaekers, oud-bestuurder en adviseur van die bond, op een verkiesbare plaats te krijgen.
- ⁴⁰ Bank, 'Broederlijke relaties', 313.

⁴¹ Van Doorn, 'Onvermijdelijke presentie', 41.

⁴² Vergelijk de situatie in België, waar volgens Huyse gesproken dient te worden van 'politieke' concerns. L. Huyse, *De verzuiling voorbij* (Leuven 1987).

⁴³ Zie onder meer Duffhues e.a., *Bewegende Patronen*; P.J.M. van Wersch, *Democratisering van het bestuur van non-profit instellingen* (Alphen aan den Rijn 1979); P. Doorn en Y. Bómmeljé, *Ontkerkelijking en verzuiling. Een onderzoek naar de invloed van kerken op publieke middelen in Nederland* (Utrecht 1987) 41-58.

ZEDELJKHEID EN STRUISVOGELPOLITIEK

De confessionelen en de voorbehoedmiddelen

H. Q. Röling

In de volgende bladzijden zal ik proberen een antwoord te geven op de vraag, welke relatie er bestaat tussen het Nederlandse zedelijkheidscomplex en de confessionele dominantie in Nederland in de afgelopen honderd jaar. Mijn uitgangspunt is dat confessionele overheidsdienaren ongetwijfeld 'preuts' geweest zijn in die zin, dat zij hun best gedaan hebben de onzedelijkheid in Nederland onzichtbaar te maken. Maar ze behaalden, voorzover ze resultaten boekten, vooral een publicitair succes dat maar zeer gedeeltelijk gedekt werd door resultaten in het 'afdwingen' van een gewenste levenswandel. De regelgeving op zedelijkheidsgebied werd ontkracht door het uitblijven van een effectief vervolgingsbeleid. Met enige overdrijving wil ik de idee dat Nederland een preutse natie is geweest, een mythe noemen, in het leven geroepen door de uitvoerige katholieke zelf felicities met het hoge huwelijksvruchtbaarheidscijfer. In populariserende katholieke geschriften werd vaak gerefereerd aan goedkeurende, bijna afgunstige uitlatingen van buitenlandse prelaten over de Nederlandse katholieke zedelijkheid.¹

Anticonceptie als zedelijkheidsprobleem

Ter toelichting van deze veronderstellingen zal ik me vooral concentreren op de geschiedenis van de anticonceptie, hetgeen gerechtvaardigd wordt door de belangrijke plaats die deze kwestie in het zedelijkheidsdebat heeft ingenomen.² De propaganda ervoor was in vergelijking met het buitenland goed georganiseerd, maar het hoge huwelijksvruchtbaarheidscijfer maakt duidelijk dat die propaganda vergeleken met de omringende landen weinig doordrong. Ten aanzien van de toepassing van anticonceptie in Nederland is het juist, dat het geboortencijfer c.q. de huwelijksvruchtbaarheid beduidend hoger bleven dan over de grens, en dat onwettige geboorten en 'gedwongen' huwelijken minder voorkwamen. Maar zoals steeds in de demografische onderzoeken bleek, was het de katholieke bevolkingsgroep die verantwoordelijk was voor de hoge geboortencijfers en gold het 'preutse' karakter van de natie dus voornamelijk één bevolkingsgroep en al in mindere mate het strengere deel van de protestante, laat staan het meer gematigde.

Eind negentiende eeuw was de regelgeving inzake de zedelijkheid liberaal

te noemen: minister Modderman kon in 1881 ondanks confessionele protesten overeind houden dat het niet de taak van de overheid was de burgers tegen eigen onzedelijkheid te beschermen. Juridische gronden om op te treden tegen uiteenlopende zaken als pornografie, prostitutie, homoseksualiteit en anticonceptie waren er niet of waren volstrekt onvoldoende voor effectieve vervolging. Dit was het klimaat waarin de introductie van moderne voorbehoedmiddelen begon. In de buurlanden leidde dat onmiddellijk tot afkeurende reacties, maar in Nederland bleef het aanvankelijk betrekkelijk rustig. De Nieuw-Malthusiaansche Bond (NMB), opgericht in 1881, kon vrij ongestoord aan de gang gaan; de verspreiding van anticonceptie ondervond in de personen van mr. S. van Houten en C.V. Gerritsen politieke ondersteuning op een niveau dat uniek was in de wereld. Ook in medische kringen, waar aanvankelijk tegenstanders als de gerenommeerde internist S.S. Rosenstein de toon bepaalden, werd door de zakelijke maar vastbesloten benadering van A. Jacobs steun verworven, bijvoorbeeld van de fameuze hoogleraar gynaecologie Hector Treub.

De zedelijkheidswet van Regout

Vanaf het begin waren er ook protesten, maar die werden pas massaal na de verlening van de koninklijke goedkeuring aan de NMB in 1895. De roep om een strengere zedelijkheidswetgeving speelde in enkele verkiezingscampagnes na 1895 een rol, maar wetsvoorstellen lieten op zich wachten of werden weer ingetrokken. In 1911 kreeg minister Regout zijn voorstellen eindelijk door de Kamer met verbazend weinig verzet. Er waren wat kritiekpunten van liberale kamerleden, maar de meeste sprekers uit die hoek haastten zich te erkennen, dat Regout goed werk deed door uitwassen te bestrijden en ze lieten zich graag overtuigen dat hij geen vrijheidsbeperking nastreefde. Principiële bezwaren tegen de aanscherping van de bepalingen tegen homoseksuelen, prostitutie, pornografie en anticonceptie waren er dan ook niet. Ook de socialisten waren het met de meeste punten eens. Alleen F.M. Wibaut trok onder de toepasselijke titel 'De brutaliteit van het slechte geweten' van leer tegen de schijnheiligheid van het verbod op het 'openlijk aanwijzen' van voorbehoedmiddelen, terwijl de oorzaak waarom mensen minder kinderen wilden, de armoede, buiten beschouwing werd gelaten. Hij stelde dit fraai aan de kaak als symptoombestrijding. Zelfs de kampioen van de NMB, J. Rutgers, had een goed woord voor het effect van de zedelijkheidswet: de kwakzalvers op het terrein van de anticonceptie werd het moeilijker gemaakt dan de gevestigde organisatie.³

Het effect van de nieuwe wet was aanvankelijk zeer gering: in het SDAP-handboek voor de verkiezingen van 1913 schreef J.H. Schaper: 'De gummi-artikelen liggen voor de glazen als altijd.'⁴ In veel gemeenten werden overigens wel verordeningen gemaakt, waardoor de voorbehoedmiddelen allerminst in de etalage konden liggen. Vooral beneden de grote rivieren werd hier een actieve politiecontrole op ingevoerd. De mate waarin de handel in de clandestiene sfeer werd gedrongen, was echter naar mijn indruk niet meer, eerder minder dan in de omringende landen.

Openlijke strijd tegen anticonceptie

Wat het meest ingrijpend veranderde was het in de openbaarheid komen van de strijd tegen de anticonceptie. Tot de eerste wereldoorlog waren de protesten meestal keurig; de vereniging tot bestrijding van het nieuw-malthusianisme van H. Pinkhof was er wel, maar kreeg geen aanhang en ook niet veel aandacht. Katholieke periodieken zwegen anticonceptie dood. De veroordeling van het nieuw-malthusianisme door de Hervormde Synode in 1907 was duidelijk, maar leefde niet erg. Na 1918 begon daarentegen een periode van luidruchtige duiveluitbanning, met het Nationaal Congres tegen het Nieuw-Malthusianisme in 1919 als eerste hoogtepunt. Het halve kabinet was aanwezig of betuigde instemming, evenals het koninklijk huis. De vermelding van de warme belangstelling en instemming met het streven van het congres van de kant van prins Hendrik doet achteraf wat wrang aan. Een on-Nederlands dieptepunt in deze verkettering van de anticonceptie was het Rooms Katholiek landelijk congres tegen het nieuw-malthusianisme in 1929, met de beruchte uitspraak: liever honger en oorlog dan nieuw-malthusianisme.⁵ De nieuw-malthusianen lieten zich overigens ook niet onbetuigd. Bij een bespreking over de vraag welke toon tegen tegenstanders moest worden gebezigd, stemde men in met de vrijdenker Jan Hoving in een Hoofdbestuursvergadering van de NMB: 'Wij worden dag aan dag op de gruwelijkste wijze beleedigd. Als je voor 100% overtuigd bent van het nut en het ideële stuit het tegen de borst zich niet te kunnen verweeren. Hij staat op het standpunt dat als een of ander achterlijk mensch je aanvalt, je dit doen moet.'⁶ En terugvoerders dan ook. Het debat over anticonceptie daalde in de jaren twintig beneden elk peil.

In 1927 werd de verlenging van de koninklijke goedkeuring van de NMB na jaren uitstel afgewezen; voor protest kon alleen de backbencher uit de SDAP, A.B. Kleerekooper (overigens wel een goed lawaaimaker), gevonden worden. Maar feitelijk werd de anticonceptie weinig in de weg gelegd. In een arrest van de Hoge Raad uit 1924 werd al overwogen: 'Dat ten huidigen dage het Nederlandsche volk in zijn algemeenheid [...] niet als regel van moraal erkent en naleeft de opvatting, dat het gebruik van middelen [...] in ieder geval verwerpelijk is.' Het tentoonstellen van condooms in een gesloten doos was volgens dezelfde Hoge Raad in 1926 niet strafbaar.⁷ In 1938 volgde nogmaals, in hoger beroep, vrijpraak van strafvervolgning voor een advertentie waarin duidelijk verwezen werd naar het 'middelenboekje' (de brochure van de NMB met een opsomming van de voorbehoedmiddelen), dat in Nederland een begrip geworden was. In de jaren dertig kon de NMB een netwerk van consultatiebureaus opbouwen (nog niet bezuiden de grote rivieren, dat gebeurde pas na 1945). Voorbeelden in het buitenland waren er zeker (Mary Stopes in Engeland, Margaret Sanger in de Verenigde Staten, ook in Duitsland bestonden 'Beratungsstellen') maar de internationale vergelijking konden de consultatiebureaus goed doorstaan, en ze werden in vele andere landen met bewondering gezien.

In ideologisch opzicht was er in protestantse kring een toenemend begrip voor anticonceptie. De principe-uitspraak van de Anglicaanse kerk in 1929 over de toelaatbaarheid van anticonceptie in het huwelijk en vergelijkbare standpunten van Skandinavische geestelijken kregen veel publiciteit. In veel theologische en

medische geschriften uit protestantse hoek werd om begrip gevraagd voor anti-conceptie.⁸ In katholieke kring veroorzaakte de periodieke onthouding beroering. Dit 'katholieke nieuw-malthusianisme', zoals vrijdenkers en katholieke tegenstanders het noemden, betekende een doorbraak in de onvoorwaardelijke afkeuring van alles wat naar anticonceptie zweemde. Het interessante van het subtiële proefschrift van Hanneke Westhoff is, dat zij laat zien dat (delen van) de clerus behoedzaam trachtten de periodieke onthouding aanvaard te krijgen. Deze mogelijkheid om de achterban iets te geven, waarmee de procreatiedruk op het katholieke huwelijksleven verlicht kon worden, werd krachtig, zij het zo onzichtbaar mogelijk gesteund. De arts en voorvechter van periodieke onthouding, J.N.J. Smulders, kreeg meer tegenwerking uit de hoek van zijn conservatieve collega's zoals de gynaecologen A.W. Ausems en W.B. Huddleston Slater en van de R.K. Artsenvereniging, dan van priesters.⁹

De daling van het geboortecijfer mocht dan in Nederland achterblijven, uit een groot onderzoek van de Rotterdamse arts J. Sanders (geen voorstander van anticonceptie) uit 1931 bleek toch, dat in alle lagen en gezindten in Nederland anticonceptie werd toegepast, en wel zo duidelijk dat hij zijn beroemde en vaak geciteerde conclusie kon trekken: de kerk verliest zijn invloed op de drempel van de slaapkamer. In de jaren dertig verslechterde het klimaat overigens in die zin, dat vanaf 1936 een toenemend geroep om een verbod van de NMB werd gesignaleerd. De katholieke minister Van Schaik verhoogde in 1936 de leeftijdsgrens voor de verkoop van anticonceptiemiddelen aan minderjarigen – in 1911 verboden – van 16 jaar naar 18 jaar (in 1950 werd er nog voor gepleit, om er 21 jaar van te maken, maar dat was vals alarm). De net opgerichte afdeling Breda van de NMB ging te gronde, toen vier van de vijf bestuursleden, die in huurhuizen (onder andere van de gemeente) woonden, er mee ophielden omdat ze uit hun huis gezet dreigden te worden. Met ordeverstoringen tijdens vergaderingen van de NMB en vernielingen op tentoonstellingen namen katholieke studenten enige fascistische praktijken over. In bestuurskringen van de NMB vreesde men dat dit het begin was van pogingen een totaal verbod van de NMB te bewerkstelligen; door de rellen werd de propaganda voor anticonceptie immers een probleem van de openbare orde. Zover is het niet gekomen; wel werd de NMB een verboden organisatie na de Duitse inval.

De onweerstaanbare opkomst van de NVSH

Na 1945 werd de NMB heropgericht als Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming met een radicaal links georiënteerd bestuur. De nieuwe vereniging liep meteen bijzonder goed, en mede door de ruime medewerking van artsen voorzag men een belangrijke rol in de volksgezondheid. Het streven naar koninklijke goedkeuring dicteerde een correcte toon in het debat, bestrijding beneden niveau werd gesignaleerd, maar niet beantwoord. Het ging zelfs zo goed dat in het hoofdbestuur in 1950 werd geopperd, de groei van de NVSH in de zuidelijke provincies niet te veel te afficheren om niet provocerend te werken.¹⁰ In 1952 waren A. Constandse, redacteur van het NVSH-blad *Verstandig Ouderschap*, en voorzitter W.F. Storm het er over eens, dat men de werkelijke bedoelingen van seksuele hervorming een beetje moest verzwijgen om de contacten met confessionele gesprekspartners niet in gevaar te brengen. Ze waren zeer zelfbewust als

samenzweerders voor een goede zaak, waarvan ze voelden dat die aan de winnende hand was.¹¹ Dat samenzweren was nog wel even nodig, want het politieke klimaat bleef ronduit vijandig. In 1950 was het rapport *Overheid en openbare zeden* verschenen, waarin werd gepleit voor een totaal verbod op anticonceptiemiddelen. In het tijdschrift *Katholiek Archief* trok de jezuïet A. van Kol na een gedegen onderzoek de conclusie dat de NVSH aan banden moest worden gelegd.¹² Van de PvdA viel niet veel steun te verwachten. Met een mengsel van weerzin en hoon zei NVSH-secretaris G. Nabrink over de opstelling van de PvdA: gezinspolitiek was voor haar 'niet opportuun'.¹³ Het verlies van de 'Rommetemmen' was een schrikbeeld dat de PvdA verlamde. De PvdA-minister van justitie Donker traineerde de koninklijke goedkeuring, constateerde men in NVSH-kring in 1954. De minister maakte uitsluitend een politieke afweging en was 'doof voor juridische argumenten'.¹⁴

De semi-illegale sfeer rond de middelenverstrekking leidde tot toestanden, die op drugshandel lijken. Zo vroeg men in 1949 uit Eindhoven advies aan het bestuur over het dilemma, of door omzetbelasting te betalen de aandacht moest worden gevestigd op de handel, die eigenlijk niet mocht bestaan. Het hoofdbestuur vond dat men toch maar gewoon belasting moest betalen. Er werd niet ingegrepen.¹⁵ Maar dat gebeurde elders wel. In 1950 was er een inval in het bureau Heerlen, najaar 1953 was het middelendepot Sittard aan de beurt.¹⁶ Voortdurend waren er klachten over 'zaalafdrijving'; het bestuur overlegde met advocaten onder andere over de mogelijkheid van openbare vergaderingen in het zuiden des lands. Anderzijds waren er tekenen, dat het belang van de seksualiteit meer werd erkend, maar met de NVSH wilde men niet te maken hebben. In 1950 signaleerde Nabrink dat 'vele oude organisaties en ook nieuwe colleges allerlei werk gaan entameren dat wij al jarenlang doen. Men stuurt een ondergeschikte met vragen om inlichtingen en hulp. Men weet de weg naar ons te vinden, maar wil geen officieel contact'.¹⁷ Voorzitter Storm meende in 1951, dat de NVSH 'in een merkwaardig niemandsland' was groot geworden: andere groeperingen wilden niet op dit terrein werken, pogingen de zaak te verbieden waren er ook niet rechtstreeks. Het was een heroïsche tijd: 'Maar niet alleen die trots, ook de kameraadschap, die wij bij ons werk ondervinden wordt beklemmender en dit komt, doordat wij vaak al te sterk moeten beseffen, dat wij ons succes vooral danken aan de nood, waarin de mensen leven.'¹⁸ Er was wel toenadering van een aantal dominees (P.J. Roscam Abbing, S.P. de Roos) en dokter P.J.F. Dupuis uit Rotterdam. Er waren contacten met 'Zedenopbouw', waarin een aantal organisaties was samengegaan, die vóór de oorlog anticonceptie te vuur en te zwaard hadden bestreden. Dit was allemaal mooi, maar er was wantrouwen in de NVSH, met name tegen Dupuis: wilde hij niet alleen de kunst afkijken om een eigen organisatie van de grond te krijgen? Met de oprichting van de Protestantse Stichting voor Verantwoorde Gezinsplanning in 1957 bleek het inderdaad in die richting te gaan en niet alle NVSH'ers brachten de grootmoedigheid op van de artsen die redeneerden: het gaat toch om het werk, niet om een monopolie voor de NVSH?

De zogenaamde seksuele revolutie van de jaren zestig

Met de toekenning van de koninklijke goedkeuring in 1958 door de PvdA-minister van justitie, I. Samkalden, kwam een einde aan het isolement van de NVSH en begon een korte periode waarin deze bekendste vereniging van Nederland met meer dan 200.000 leden een immense aandacht in de media kreeg. Tijdens de zogenaamde seksuele revolutie van de jaren zestig kropen de vertegenwoordigers van de oude moraal diep in hun schulp. De verkoop van voorbehoedsmiddelen werd eind jaren zestig geheel vrij gegeven. Die seksuele revolutie beruiste overigens voornamelijk op overbelichting van een zelfbenoemde voorhoede. Bij opinieonderzoek aan het einde van de jaren zestig bleken de oude opvattingen nog zeer verbreid, maar bij herhaling van dat onderzoek in 1981 waren toch zowel de opvattingen als de gedragingen aanzienlijk verder opgeschoven in de richting die door confessionele moralisten zo verfoeid was.¹⁹ Aan de ontmanteling van de oude moraal was van binnen uit de confessionele zuilen hard meegewerkt: katholieke psychiaters kenmerkten in de jaren vijftig de opgelegde huwelijksmoraal als neurotiserend; protestantse zielzorgers wedijverden in begrip voor seksuele minderheden. De inzegening van huwelijken van homoseksuelen was later een tijdlang mogelijk in kerken, nog steeds niet in stadhuizen. Het is misschien een toevaligheid, maar men kan ook iets symbolisch zien in het gegeven, dat transexuele operaties in het Amsterdamse VU ziekenhuis plaatsvonden en niet in het nabijgelegen goddeloze Academisch Medisch Centrum.

Struisvogelpolitiek

Als men vanuit de bemoeienis met anticonceptie mag generaliseren, dan is mijn conclusie, dat het met het repressieve van de confessionele inbreng in de zedelijkheid wel meeviel en dat er geen sprake was van harde onderdrukking. De confessionele politici namen genoeg met papieren belemmeringen van verafschuwd gedrag, dat vooral onzichtbaar moest worden gemaakt. Het was dus in hoge mate het zich verlustigen in zelfontworpen oogkleppen, zoals in de discussies over de zedelijkheidswet van 1911 reeds geconstateerd werd. 'Het Kuyperiaansche idee, neergelegd in onze idiote zedelijkheidswet: "Het kwaad mag niet bestaan, dus het bestaat niet", is struisvogelpolitiek [...].'²⁰ De confessionelen liepen duidelijk ongeveer een halve eeuw achter in het aanvaarden van 'modern' seksueel gedrag, maar hebben een bijzonder krachtige inhaalmanoeuvre uitgevoerd, getuige ook de recente geboortecijfers in Noord Brabant en Limburg, die de laagste zijn van het hele land.

Al dat bangmaken door biechtvaders en dominees wordt er niet minder erg om. De verhalen over de beklemmende controle bij het uitblijven van zwangerschap zijn te talrijk om ze te negeren als aanwijzing voor disciplinerend optreden. De NVSH had succes met leuzen als: 'angstvrije erotische beleving' (1952) maar ik heb niet de indruk dat mensen zich daar meer van hebben aangetrokken dan in het buitenland. Waar de disciplineringsinspanningen van clerus en overheid een grote verklarende waarde wordt toegekend, bijvoorbeeld door Stuurman en Righart,²¹ ben ik geneigd vraagtekens te plaatsen. Een goed voorbeeld is ook de kwestie van het afnemen van borstvoeding in Brabant als factor bij het hoger worden van de huwelijksvruchtbaarheid in de tweede helft van de negentiende

eeuw. Op gezag van P. Meurkens is het openlijke bisschoppelijke optreden tegen borstvoeding een veel geciteerd sociaal feit geworden.²² Verkorting of nalaten van borstvoeding is een zeer aannemelijke factor in de verklaring van de hogere vruchtbaarheid, maar het lijkt me onwaarschijnlijk dat het offensief van priesters tegen bloot een grote rol kan hebben gespeeld, mede gezien de Maria-cultus (zo vaak afgebeeld met het kindeke Jezus aan de borst) van die tijd. Toegenomen beroepsarbeid lijkt me een veel aannemelijker verklaring (zoals Meurkens ook niet uitsluit), al ontwikkelde die zich juist in Nederland nogal traag. Het lijkt me zinniger te zoeken naar een verklaring in de specifieke economische veranderingen voor het langer vasthouden aan traditionele mentaliteit in Zuid Nederland dan het zonder meer aannemen van een verband tussen een beschavingsoffensief met loud uitgedragen goede bedoelingen en het feitelijk gedrag. De donderpreken tegen de onzedelijkheid waren in het buitenland veel zwaarder georkestreerd – en werden in Nederland graag aangehaald. Het is mogelijk dat ik zoveel klachten over confessionele intolerantie gezien heb, dat door de afwezigheid van werkelijke repressie de idee zich heeft vastgezet dat het alleen maar blaffen (à la de paters Ch. Raymakers S.J. en Borr. de Greeve ofm) en nooit bijten was. Voorlopig houd ik het erop dat het meeviel.

Noten

- ¹ Ik heb deze tot nu toe niet kunnen verifiëren, de toespelingen zijn te vaag.
- ² Andere aspecten van het zedelijkheidscomplex bv. de homoseksualiteit, de gezinsideologie, de lage echtscheidingscijfers, het geringe aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen, komen in mindere mate aan bod.
- ³ H.Q. Röling, *De tragedie van het geslachtsleven. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond (opgericht 1881)* (Amsterdam 1987).
- ⁴ J.H. Schaper, *De politieke strijd. Soc.-Dem. handboekje voor de verkiezingen van 1913* (z.p. 1913) 486. Ook de verenigde anti-nieuw-malthusianen waren ontevreden.
- ⁵ Aan het woord was Ch. Raymakers S.J. *Verslag Landelijk RK congres tegen het nieuw-malthusianisme gehouden door den Nederlandschen RK Bond voor grote gezinnen te Nijmegen op 25-27 Augustus 1929* (1929).
- ⁶ Archief NMB Map 13 Notulenboek Algemene Vergadering 19-3-1929. Het archief van de NMB en de NVSH bevindt zich in het IISG, Amsterdam.
- ⁷ Ph.H. van Praag, 'Het nieuw-malthusianisme in Vlaanderen en Holland', in: *Spiegel Historiae* 13 (1978) 662-668.
- ⁸ Het ten aanzien van de anticonceptie langzaam 'omgaan' van de hervormden tussen de Synode-uitspraak van 1907 en het Herderlijk Schrijven over het huwelijk van 1952 moet nodig goed worden uitgezocht. F. Bloemhof, *Het vraagstuk der bewuste geboortebeperving* (Nijkerk 1953) is erg onvolledig. W. Top, *Fijn en frisch. Seksuele voorlichting onder Gereformeerden* (Amsterdam 1988) beperkt zich voor de details te veel tot de in de titel genoemde groep.
- ⁹ H. Westhoff, *Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de periodieke onthouding door de Nederlandse arts J.N.J. Smulders in de jaren dertig* (Baarn 1986).
- ¹⁰ Archief NVSH DB Stichting 11-4-1950.
- ¹¹ Archief NVSH HB NVSH 28-6 en 12-7-1952.

- 12 Alph. van Kol SJ, 'Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming', *Katholiek Archief* 6, nrs 24 en 25 (1951).
- 13 Archief NVSH Notulen Ledenraad 7-2-1954.
- 14 Archief NVSH HB Stichting.
- 15 Archief NVSH DB Stichting 15-9-1949.
- 16 Archief NVSH HB Stichting 26-8-1950 en 10-1-1954.
- 17 Archief NVSH HB Stichting 18-1-1950.
- 18 Archief NVSH Verslag Stichtingsbijeenkomst 28/29-4-1951.
- 19 *Sex in Nederland* (1968) en (1981).
- 20 J. Schouten, in: *Levenskracht* 11 (1917) 163.
- 21 S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983); H. Righart, 'Moraliseringsoffensief in Nederland in de periode 1850-1880', in: H. Peeters e.a. (red), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1988) 194-208.
- 22 P. Meurkens, *Sociale verandering in het oude Kempenland* (1984).

DE TOEKOMST VAN HET CDA

W. F. de Gaay Fortman

Spreeken over de toekomst van het CDA is een haast innerlijk tegenstrijdige onderneming. Immers voor iemand van christelijke levensovertuiging is de toekomst niet iets waarover hij kan beslissen. 'L'avenir est à Dieu' zeiden de Hugenoten en ik zeg het mijn Hugenootse voorvaders na. Mijn betoog zal zich dan ook toespitsen op ontwikkelingen en taken, die naar de maat van de huidige stand van zaken in de naaste toekomst bijzondere aandacht en inspanning van het CDA zullen vragen.

Kritiek op de christen-democratie

Wanneer zal de bepaling in de Grondwet, dat alle macht bij het CDA berust, nu eindelijk eens geschrapt worden? Aldus een verzuchting van Fons Jansen in het Kerstnummer 1989 van *Hervormd Nederland*, ongetwijfeld een passende plaats en een passende gelegenheid om aan zulk een verzuchting uiting te geven. Het is duidelijk, dat de heer Jansen het CDA niet mag. Datzelfde primitieve gevoel blijkt ook uit sommige in dit boek gepubliceerde artikelen. Het blijkt met name uit het geschrift van collega Righart, *Het onveranderlijke Nederland*, dat door de Protestantse Stichting tot bevordering van het bibliotheekwezen bij de jaarwisseling 1989/1990 als relatiegeschenk werd gebezigd.

Voor ik inga op de bezwaren tegen de christen-democratische politieke stroming twee prealabele opmerkingen over de ondertitel van dit boek: 'een eeuw confessionele politiek'. Het woord confessioneel zint mij niet in deze context. Het CDA richt zich niet naar enige kerkelijke confessie. Het beroept zich voor het vorm geven aan zijn politieke overtuiging op de grondslag van het Christendom, de bijbel. Het zet daarmee een door A.F. de Savornin Lohman in zijn geschrift, *Naar de kerk of naar het Evangelie*, (Utrecht, 1924) scherp getrokken lijn voort.

Het voorgaande doet geen afbreuk aan de juistheid van de keus om een beschouwing over de wijze, waarop wat men nu de christen-democratie noemt zich in Nederland heeft gemanifesteerd, te laten beginnen met het optreden van het kabinet-Mackay. Dat kabinet toch was het eerste, waarin protestanten en rooms-katholieken, die hun politiek optreden bewust als berustend op christelijke uitgangspunten gekenmerkt wilden zien, op basis van een politiek akkoord

samenwerkten. Het is echter goed daarnaast in gedachten te houden, dat reeds sedert 1848 aanhangers van de antirevolutionaire richting in de Staten-Generaal zitting hebben gehad en zich daar duidelijk als zodanig hebben gemanifesteerd.

Nu de bezwaren tegen de christen-democraten. Zij hebben sedert 1888 met enkele onderbrekingen in het landsbestuur een beslissende invloed gehad. Zij hebben met gretigheid van de macht die zij hadden, gebruik gemaakt. Daarbij hebben zij een aantal maatregelen bevorderd, die, zo stelt men, niet in overeenstemming zijn met de ethische overtuiging van de meerderheid van de bevolking. Voorts zou het CDA zijn politieke macht misbruiken door een onevenredig groot aantal van zijn aanhangers op belangrijke posten in het openbaar bestuur te benoemen. Achter deze overwegingen bespeur ik iets anders. Het beroep op christelijke noties zou in de politiek een element brengen, dat daarin niet thuis hoort, een onzakelijk element, dat in de politieke discussie voor andersdenkenden ongrijpbaar is.

Twee kanttekeningen. Het CDA zou in politiek relevante zedelijke meningsverschillen zijn wil opleggen aan een andersdenkende meerderheid. Maar de christelijke partijen, althans het CDA, hebben na de Tweede Wereldoorlog nooit een absolute meerderheid in de Staten-Generaal gehad. Onze kabinetten zijn steeds coalitiekabinetten geweest. Het CDA heeft steeds slechts kunnen regeren met medewerking van ten minste één partner van een andere politieke overtuiging. De dominerende positie van het CDA is allereerst door de kiezers mogelijk gemaakt en werd vervolgens bevestigd doordat een coalitiepartner werd gevonden, die in controversen over ethische vragen bereid was tot een compromis. De klagers moeten zich beklagen over de kiezers en zeker niet minder over de twee andere grote partijen, die tot nu toe de facto elkaar als coalitiepartner hebben afgewezen.

Behoudens een enkele uitzondering zijn de Nederlandse politieke partijen van beginselen uitgaande programpartijen. Het tendeert dunkt mij naar discriminatie, wanneer men openlijk of verholen het CDA niet als een normale partij aanmerkt, omdat het zijn principiële uitgangspunten put uit de oerbron van het christendom. Die uitgangspunten zijn geen statische gedachtenspingsels, maar een poging telkens opnieuw vorm te geven aan bijbelse uitgangspunten. De auteurs van dit boek zullen er zeker kennis van hebben genomen. Dat program van uitgangspunten is richtsnoer voor het politieke handelen van het CDA. Daaraan mag men zijn optreden toetsen.

Dat mensen, die zich niet onmiddellijk met het christendom verbonden voelen, lid zijn van het CDA en dat een groeiend aantal anderen, die in dezelfde positie verkeren, zonder lid te zijn op het CDA stemmen, is iets waarover de partij zich kan verheugen. Eenzelfde verschijnsel deed zich voor bij de Nederlandse Christen Studenten Vereniging. Van deze konden ook lid zijn studenten, die haar christocentrische grondslag niet konden aanvaarden, maar wel aan het werk van de NCSV wilden meedoen en zich in haar kring thuis voelden.

Het verwijt, dat het CDA er op uit is zoveel mogelijk partijgenoten in publieke functies te benoemen, laat ik rusten. Het is een verwijt, dat ten aanzien van elke grote partij, die aan een kabinet deelneemt, wordt geuit. Het wordt veelal gecorrigeerd, doordat een kabinet in Nederland steeds een coalitie is van verschillende partijen.

Het kabinet-Mackay

Nu de eerste aanleiding voor het verschijnen van dit boek het optreden van het eerste coalitiekabinet van christelijke partijen het kabinet-Mackay is geweest, meen ik, dat het passend is dit deel van mijn artikel te beginnen met een terugblik naar het program van dat kabinet.

Het kabinet-Mackay (1888-1891) is vaak gekenschetst als een zwak kabinet, dat weinig tot stand heeft gebracht. Ook in deze artikelenbundel is dat het geval. Dat oordeel is onbillijk. De naamgever van het kabinet Mr. Aeneas baron Mackay (1838-1909) was een verstandig man, uitstekend op de hoogte van de zaken, waarvoor hij verantwoordelijkheid droeg, inventief in crisissituaties en een meester in het parlementair debat. De fracties, die het kabinet steunden, de antirevolutionaire en de rooms-katholieke, hadden zich vóór de verkiezingen verenigd op een regeerprogram. Dit bevatte drie punten:

1. een – voorshands bescheiden – subsidiëring van de bijzondere lagere scholen;
2. invoering van de persoonlijke dienstplicht en derhalve afschaffing van het zogenaamde remplaçantenstelsel;
3. vervanging van de zgn. Kinderwet van Van Houten door een betere regeling van het verbod van kinderarbeid en invoering van arbeidsbeschermende maatregelen voor jeugdige personen en vrouwen.

Mackay zelf (het onderwijs viel destijds onder het ministerie van binnenlandse zaken) wist de invoering van subsidiëring van de bijzondere lagere scholen met grote tact ook door de in meerderheid liberale Eerste Kamer aanvaard te krijgen. De minister van oorlog, kolonel Bergansius, slaagde er niet in het beginsel van de persoonlijke dienstplicht in een wet neer te leggen. Op dat punt waren de drie hoofdstromingen in de Tweede Kamer alle intern verdeeld. Hij slaagde er wel in deze kwestie blijvend op de politieke agenda te plaatsen en de bestudering daarvan verder te brengen. De minister van justitie tenslotte, jhr. mr. G.L.M.H. Ruys van Beerenbroek, bracht een Arbeidswet tot stand waarin het verbod van kinderarbeid stringenter was geregeld en arbeidsbeschermende maatregelen ten aanzien van vrouwen en jeugdige personen waren opgenomen. Tevens werd bij deze wet de arbeidsinspectie ingesteld.

Bezien we het regeerprogram van het kabinet nader dan valt op, dat alle punten betrekking hebben op de inrichting van de maatschappij:

- a. de vrijheid van onderwijs gevoegd bij het mogelijk maken van het beleven van die vrijheid voor alle groepen van de bevolking;
- b. het doen dragen van de last van de dienstplicht door alle jeugdigen, ook door de rijken;
- c. een voortgaande bescherming ten aanzien van de arbeidsduur door de invoering van beperkingen ten behoeve van groepen, die op dat punt extra kwetsbaar werden geacht.

Kortom, het was een duidelijk sociaal gericht programma met punten, die alle verband hielden met de rechten van de mens, zowel politieke als sociale.

Het CDA: taak en toekomst

Ik ga nu over tot enkele meer directe beschouwingen over het mij opgedragen onderwerp. Mijn eerste opmerking is dan deze, dat het CDA goed zal doen in

herinnering te houden, dat het eerste regeerprogramma van samenwerkende christelijke partijen was gericht op een rechtvaardige inrichting van de maatschappij. De drie partijen, die in 1980 zich verenigden in het CDA, waren van oorsprong partijen, die hervorming van de maatschappij in christelijk-sociale zin wensten. Hun doel was gericht op een samenleving, waarin iedere burger in staat zou zijn als volwaardig mens met een eigen verantwoordelijkheid in alle menselijke verbanden – staat, bedrijf- en beroepsleven, gezin, kerk en school – te leven. Dat ordenend ingrijpen van de staat voor het bereiken van dat doel noodzakelijk was, stond voor de politieke leiders, die in 1888 besloten de verantwoordelijkheid voor het landsbestuur te aanvaarden, vast. Naast de staat achtten zij in niet mindere mate de medewerking van ondernemersorganisaties, vakverenigingen en organisaties op het gebied van de gezondheidszorg, het onderwijs, de opvoeding en de cultuur noodzakelijk.

Dit summier weergegeven streven naar een verantwoordelijke maatschappij – *avant la lettre* – van zijn voorgangers zal ook de drijfveer van het CDA moeten zijn. Aanpassing van de in de loop der jaren tot stand gekomen sociale en economische wetgeving aan de maatschappelijke ontwikkelingen van onze tijd zal geboden kunnen zijn. Ik volsta met een voorbeeld te noemen, de WAO. Het is duidelijk, dat de in deze wet vervatte regeling een vorm van uitvoering mogelijk heeft gemaakt, die sociaal en economisch onverantwoord is. Het oorspronkelijk uitgangspunt van de wet, een verplichte verzekering voor hen, die door een ernstig ongeval of een langdurige ziekte getroffen zijn, moet mede gelet op onze internationale verplichtingen te dier zake uitgangspunt bij een wijziging blijven. Behalve een wetwijziging zou reeds een niet te onderschatten verbetering van de praktijk van uitvoering kunnen worden bereikt, wanneer men de bestaande bepalingen in zake revalidatie onverkort zou toepassen.

Met enig gerucht heeft de regering maatregelen aangekondigd, die tot een meer op de persoon van de hulpbehoevende toegesneden vorm van hulpverlening zouden kunnen leiden. Deze 'sociale vernieuwing' zou een nieuwe aanpak van de sociale zorg betekenen. Langzamerhand is duidelijk geworden, dat het meer gaat om bestuurlijke vernieuwing, en dan in het bijzonder bij de gemeenten, ten aanzien van maatregelen die beogen burgers, die zichzelf sociaal, economisch, geestelijk of lichamelijk niet kunnen staande houden, bij te staan niet alleen met geld, maar ook met raad en hulp van mens tot mens.

Zo gezien is de sociale vernieuwing een goede zaak, mits degenen, die in bestuurlijke en in uitvoerende zin de sociale vernieuwing vorm en inhoud moeten geven, zich er van bewust zijn, dat ook hun houding en optreden naar buiten van vernieuwing blijk moet geven. Bij de formulering en presentatie van maatregelen vermijde men voorts dikdoenerij en schijngeleerdheid. Raadpleging van en samenwerken met maatschappelijke organisaties, die zich op het terrein van de sociale zorg bewegen, is voorts noodzakelijk. Met name bij de diaconieën der kerken en bij Humanitas is een schat van kennis en ervaring ten aanzien van de levensomstandigheden van de mensen, die op hulp zijn aangewezen, aanwezig. De omstandigheid, dat de diaconieën en de niet-kerkelijke instellingen op dit terrein in belangrijke mate gebruik maken van vrijwilligers geeft aan hun kennis en ervaring bijzondere waarde.

Een probleem, waaraan ook het CDA meer dan gewone aandacht moet geven, is dat van de asielzoekers. Het is duidelijk, dat ons land niet iedere buitenlander,

die voorgeeft zijn land te hebben verlaten, omdat zijn leven daar om politieke redenen gevaar liep, zonder meer kan opnemen. Er moet in de meeste gevallen onderzocht worden of de betrokkene inderdaad in zijn land voor zijn leven moest vrezen. Ons perfectionisme heeft tot een veelheid van rechtsgangen geleid. De tijd, die verloopt vóór een asielzoeker zekerheid heeft omtrent zijn aanspraak op asiel, is vaak onmenselijk lang. Een commissie, waarvan de vroegere secretaris-generaal van het ministerie van justitie Mr. A. Mulder voorzitter is, heeft voorstellen ingediend, die het kort gezegd mogelijk zouden maken, dat een asielzoeker gedurende zijn wachttijd mag werken. Ook overigens zijn haar voorstellen serieuze overweging waard.

Van het begin van deze eeuw af heeft de christelijk sociale beweging bepleit, dat aan de factor arbeid in de onderneming medezeggenschap zou worden gegeven ten aanzien van het door en in de onderneming te voeren beleid. Op dit punt zijn belangrijke regelingen tot stand gebracht zowel in het arbeidsrecht als in het verenigingsrecht. De grondwet van 1983 heeft deze medezeggenschap als een sociaal grondrecht erkend (art. 19, lid 2). Voor de fusie van ondernemingen heeft de SER een code vastgesteld, die medezeggenschap van de factor arbeid langs de weg van inschakeling van de ondernemingsraden en de betrokken vakverenigingen voorschrijven. Een nieuw en bedenkelijk verschijnsel in ondernemingsland is de niet-vriendschappelijke overneming van ondernemingen door concurrenten, die een voldoende pakket aandelen in de begeerde onderneming hebben weten te verwerven. Een en ander vindt plaats zonder enige vorm van medezeggenschap in welke zin dan ook. De koop van voldoende aandelen is tevens koop van mensen. Het moet mogelijk blijven, dat ondernemingen door zogenaamde beschermingsconstructies zulke overvallen kunnen afweren.

Tot besluit van deze summier aantekeningen over vraagstukken, die naar mijn mening, gelet op de overtuiging waaruit het CDA put, in de naaste toekomst zijn daadwerkelijke aandacht behoren te hebben, noem ik een punt van zuiver staatkundige aard. De partijen, waaruit het CDA is voortgekomen, hebben steeds een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de verantwoordelijkheid van de partijbesturen in de drie bestuurlijke niveaus en die van de Kamerfracties en van de bewindslieden niet alleen wat zaken, maar ook wat benoemingen betreft. Er zijn op dit punt snelle veranderingen aan de gang. Telkens blijkt van beslissende invloed van met name het centrale partijbestuur op zakelijke punten van beleid en op benoemingen.

Bij de SDAP en in haar voetspoor bij de Partij van de Arbeid geschiedde en geschiedt dit op basis van een politiek beginsel: zo dicht mogelijk de directe democratie benaderen. Dit beginsel hebben de drie christelijke partijen altijd als onjuist bestreden. Partijbesturen zijn ten aanzien van beslissingen op de verschillende niveaus van het openbaar bestuur aan niemand verantwoordelijk schuldig. De besturen van rijk, provincies en gemeenten behoren hun beslissingen zonder inmenging van partijinstanties te nemen. Voor die beslissingen zijn zij verantwoordelijk schuldig aan de gekozen vertegenwoordigers van de partijen in de beide Kamers, in de provinciale staten en in de gemeenteraden. Na ommekomst van ten hoogste vier jaar vindt op alle bestuurlijke niveaus – rijk, provincie en gemeente – een eindafrekening door de kiezers plaats. Dan kunnen de partijbesturen op elk niveau zich naar hartelust bemoeien met de inhoud van partijprogramma's en de keuze van personen. Zo behoort het te zijn en te blijven.

Een slotopmerking. Voor het bewaren van het karakter van het CDA is het niet nodig, dat het christelijk uitgangspunt telkens wordt onderstreept. Zij, die geen verband zien tussen de staatkunde en het christendom, letten niet in de eerste plaats op wat zij, die dit verband wel leggen, zeggen, maar op wat zij doen.

EEN EEUW 'CONFESSIONELE' POLITIEK IN ONTWIKKELINGSPERSPECTIEF

D. Th. Kuiper

Onderstaande bijdrage vormt een reflectie op de voornaamste thema's uit de voorgaande artikelen en wil een eeuw confessionele politiek in ontwikkelingsperspectief plaatsen. Daartoe wordt allereerst het gekozen verzamelbegrip 'confessioneel' gerelativeerd. Het ging immers om politieke groeperingen van katholieken en protestanten, die zich baseerden op twee duidelijk onderscheiden confessies en zich in wisselwerking met elkaar én met liberalen en sociaal-democraten ontwikkelden tot de figuratie van het Nederlandse partijenstelsel. Daarna wordt geschetst hoe de hoofdstromen van beide groeperingen hun organisatie en ideologie vanaf het laatste kwart der negentiende eeuw 'in rapport met de tijd' brachten, door het op eigensoortige wijze verdisconteren van processen als democratisering, pluralisering en differentiëring. Vervolgens wordt, aan de hand van een relativering van de metafoor der verzuiling, ingegaan op de 'families' en 'opties', die de partijpolitieke figuratie in de periode 1917-1967 karakteriseerden, alsmede op de daarmee gepaard gaande verhoudingen tussen politieke en kerkelijke formaties. In het kader van een beschouwing over de samenhang tussen de ontwikkeling van de verzorgingsstaat en het proces van ontzuiling wordt dan een verklaring van de neergang van de traditionele christelijke partijen sinds 1967 gezocht. Tenslotte wordt een antwoord beproefd op de vraag naar de achtergronden van de revitalisering van de christen-democratie in de jaren 1980-1990. Na een excurs met een pleidooi tot revisie van de beeldvorming van de ARP wordt, met behulp van Romeins beschouwingen over remmende voorsprong en stimulerende achterstand, betoogd dat deze gelegen zijn in de omstandigheid dat het CDA via organisatorische en ideologische innovatie, in antwoord op de crisis van de verzorgingsstaat en het proces van ontzuiling, het oorspronkelijke erfgoed opnieuw 'in rapport met de tijd' bleek te brengen.

Het begrip confessioneel

Het in deze bundel gebezigde begrip 'confessioneel' heeft een aantal nadelen. Toegepast op het politieke domein heeft het, letterlijk genomen, betrekking op een groepering waarvan de leden een kerkelijke belijdenis gemeen hebben. Het 'container'-karakter van het begrip veronachtzaamt, zo bezien, dat het hier ging om twee confessies, die vanaf de zestiende eeuw tot het laatste kwart der

negentiende eeuw religieus en politiek frontaal tegenover elkaar stonden, en daarna tot in het derde kwart der twintigste eeuw gescheiden optrokken. Of, om het in de woorden van Abraham Kuyper te zeggen: het betrof twee verschillende ‘grondtonen’ in ons volkskarakter.

Daardoor dreigt het zicht verloren te gaan op tweërlei dynamiek:

- a. die van de politieke samenwerking tussen twee inhoudelijk zeer onderscheiden groeperingen, die gezien de voorgeschiedenis en de actualiteit in de rest van de westelijke wereld allerminst vanzelfsprekend was.
- b. de nawerking in die samenwerking van de tegenstelling tussen Rome en Reformatie, die tot in de jaren 1970 heeft doorgeklonken in de verhoudingen tussen de drie grote ‘confessionele’ partijen.

Bovendien legt het gebruik van dit begrip een sterke nadruk op de feitelijke antithese tussen ‘confessionelen’ en niet-confessionelen, die inderdaad gedurende een aantal jaren reëel is geweest. Maar dáármee gaat het zicht verloren op de dynamiek, die in een wijder verband veroorzaakt werd door tegenstelling en samenspel met de derde ‘grondtoon’ in ons volkskarakter, het (erasmiaanse) humanisme. Uiteraard vond deze allereerst zijn expressie in de politieke groeperingen van liberalen en socialisten, maar de werking ervan strekte zich in bepaalde gevallen ook uit tot de ontwikkeling van de reformatorische en katholieke volksdelen. En de aanwezigheid van liberalen en socialisten als tegenstanders en/of coalitiepartners van protestanten en/of katholieken, alsmede de daaruit voortvloeiende wisselwerking, hebben een vormende invloed gehad op het geheel en de onderdelen van de typisch Nederlandse politieke figuratie, zowel in cultureel als structureel opzicht.

Tenslotte is de rechtsopvolger van de drie christelijke partijen, die het laatste decennium van ‘een eeuw confessionele politiek’ voor haar rekening neemt, geen partij van het confessionele, maar van het christen-democratische type. Er is geen sprake van binding aan kerk of belijdenis, al zijn de politieke uitgangspunten van het CDA wel gedrenkt in een mens- en maatschappijbeschouwing uit de christelijke traditie. Al met al zou het beter zijn ook terminologisch de zelfdefinities van betrokkenen over te nemen, en tot 1973 van ‘christelijke’ partijen te spreken en in de jaren daarna van christen-democratische partijen.

In overeenstemming met de tijd

Bij de interpretatie van de houding van de protestantse en katholieke antirevolutionairen uit de negentiende eeuw ten aanzien van het verschijnsel democratie wordt door sommigen een te exclusief verband gelegd met hun afwijzing van het concept der volkssoevereiniteit uit de historische fase van Verlichting en Franse Revolutie. Daarbij wordt veronachtzaamd dat bij de protestanten onder anderen Groen in zijn kritiek op dit concept teruggreep op de rechten van sociale en politieke verbanden en groeperingen in het volk uit de middeleeuwse en uit de zestiende- en zeventiende-eeuwse protestantse traditie, waardoor hij in zijn tijd de rechten van afgescheidenen, katholieken en joden kon respecteren, terwijl de oudere Da Costa in 1848 aanvaarding van de liberale grondwet bepleitte. En hun katholieke tijdgenoten Le Sage ten Broek en Sasse van Ysselst voerden een soortgelijk pleidooi, indachtig dat de gelijkberechtiging van hun geloofsgenoten en sociale verbanden door patriotten en liberalen bewerkstelligd werd. Dat doet

natuurlijk niets af aan de onweerlegbare omstandigheid dat in bepaalde fasen en delen van het Nederlandse protestantisme conservatieve of zelfs reactionaire accenten overwogen (Bilderdijk, Hoedemaker, Kersten), evenzeer als bepaalde fasen en delen van het Nederlandse katholicisme gekarakteriseerd werden door conservatieve (Van Son) of zelfs integralistische klemtonen.

Een belangrijke feitelijke omstandigheid, die geleid heeft tot aanvaarding van de moderne parlementaire democratie, werd gevormd door het besef deel uit te maken van religieuze, sociale en politieke minderheidsgroeperingen (afgescheidenen, dolerenden, katholieken, kleine luyden, 'generaliteitslanden'), die hun culturele en materiële plaats in een door conservatieve en liberale elites gedomineerde samenleving pas zeker konden stellen door coalities met elkaar en/of met liberalen en/of socialisten. Het waren in de jaren 1880-1920 bij de protestanten Kuyper en Lohman, en bij de katholieken Schaeapman en Nolens, die leiding gaven aan de voor Europa unieke coalitie tussen protestanten en katholieken.

Wanneer we een en ander meer inhoudelijk toespitsen dan stonden de protestantse en katholieke voormannen uit de negentiende eeuw voor een tweetal uitdagingen, die verband hielden met de vraag hoe te reageren op de sociale, culturele, politieke, technologische en economische transformaties ten gevolge van de Franse en Industriële Revoluties. Wat betreft de relatie tussen kerk en staat stonden zij sinds de jaren 1830-1850 voor het dilemma tussen een 'conservatieve' en een 'liberale' reactie. Vanaf de periode 1880-1900 kwam daar ten gevolge van de zich doorzettende industrialisatie en de agrarische crises het dilemma tussen een 'conservatieve' en een 'sociale' reactie bij. Hoewel aanvankelijk tot conservatisme geneigd, valt het antwoord der meesten op deze 'liberale' en 'sociale' uitdagingen in toenemende mate als 'reformistisch' te kwalificeren: aanvaarding van ingrijpende lange-termijnveranderingsprocessen als democratisering, pluralisering en differentiëring, maar langs lijnen van orde en geleidelijkheid, ingebed in een verdere ontwikkeling van de eigen ideologie.

Deze reformistische benadering bracht met zich mee, dat na de eeuwwisseling verwerkt werd dat allerlei oorspronkelijke, overigens uiteenlopende gedachten in protestantse en katholieke kring inzake de organische opbouw van staat en maatschappij niet onverkort gerealiseerd konden worden, aangezien daartoe de voorwaarden van culturele en institutionele eenheid in de samenleving ontbraken. En dat werd nu juist veroorzaakt door de aanvaarding van en medewerking aan de constitutionele ontwikkeling (1848, 1868, 1887, 1917). Dit kwam ook tot uitdrukking in de omstandigheid dat organen als kerk, bedrijf en gezin uiteindelijk, met medewerking van de christelijke partijen, niet op de oorspronkelijk voorgestane wijze in de publieke wetgeving verankerd zouden worden.

De aanvaarding van het proces van pluralisering kwam het meest pregnant tot uitdrukking in de manier waarop afgescheidenen en dolerenden, die sinds 1892 onder leiding van Kuyper en anderen samengingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN), de gedachte van de volkskerk vervingen door de conceptie der vrije kerken. Dit werd in 1905 bezegeld doordat hun synode de zinsnede uit artikel 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis, dat de overheid de kerk dient te steunen bij het weren van 'afgoderij en valse godsdienst', tussen haakjes zette. De Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), de hoedster van de volkskerkidee, was in feite een plurale kerk die uit tenminste vier stromingen bestond. En de

Nederlandse katholieken, met hun schuilkerkverleden, waren voor het verwerven van hun plaats onder de nationale zon mede afhankelijk van achtereenvolgende coalities met liberalen en antirevolutionairen. Eén en ander leidde tot de erkenning dat de eigen doelen met betrekking tot de totale samenleving, in de woorden van Kuyper, slechts via 'de consciëntie der overheidspersonen', dat wil zeggen langs electorale en parlementaire weg, nagestreefd zouden kunnen worden.

Ook op het economische terrein des levens werden feitelijke ontwikkelingen verwerkt in opvattingen. Werd oorspronkelijk de nadruk gelegd op de hervorming van afzonderlijke bedrijven tot organische eenheden, waarin patroons en werklieden in een geregelde gezagsverhouding zouden samenwerken, deze pleidooien raakten op de achtergrond ten gevolge van de aanvaarding van de rol van vakorganisaties. Dit geschiedde in protestantse kring in het eerste decennium der twintigste eeuw in de vorm van het CNV, terwijl in katholieke kring de strijd tussen stands- en vakorganisaties in de jaren 1920 werd beslecht door de aanvaarding van een dubbel-structuur. De wens tot voorkoming van klassenstrijd werd voortaan belichaamd in de oprichting van contactorganen tussen de respectieve protestantse en katholieke organisaties van werknemers, werkgevers, boeren en middenstanders, terwijl het blijvende streven van met name de katholieken naar een meer corporatieve organisatie van het sociaal-economisch leven op meso- en macroniveau later zou uitmonden in een nieuw grondwetsartikel (1938) en de wet op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (1950).

Eenzelfde ontwikkeling deed zich voor ten aanzien van de plaats van het gezin in de wetgeving op de gebieden van onderwijs en kiesrecht. In 1912 was de christelijke coalitie de verkiezingen ingegaan met als inzet het huismanskiesrecht, waarin het stemrecht toegekend werd aan de (veelal) mannelijke gezinshoofden, alsmede de stelregel 'het bijzondere onderwijs regel, het staatsonderwijs aanvulling', waarin de rechtsvorm van verenigingen van bij de school betrokken ouders centraal stond. Doordat de Coalitie in de minderheid kwam tegenover een monsterverbond van vrijzinnige concentratie en sociaal-democraten ontstond er een impasse ten aanzien van deze centrale vraagstukken inzake de structuur van de Nederlandse samenleving. Dit werd onder het vrijzinnige minderheidskabinet-Cort van der Linden opgelost door de instelling van twee staatscommissies, die op beide terreinen compromissen ontwierpen die bij grondwetswijziging in 1917 vrijwel unaniem door de Staten-Generaal aanvaard werden.

Zuilen, families en opties

Deze pacificatie van 1917 heeft grote gevolgen gehad voor de politieke structuur en cultuur van de Nederlandse samenleving en de positie van de protestantse en katholieke volksdelen daarin.

Het compromis in de schoolkwestie, gelijkstelling van openbaar en bijzonder lager onderwijs, leidde tot een driedeling in openbare, protestantse en katholieke scholen, waardoor de pluralisering op dit terrein des levens een financieel-structurele verankering kreeg. Deze relatieve winst voor de protestanten en katholieken ging echter gepaard met het feitelijk opgeven van de 'confessionele' pretentie dat alle scholen door verenigingen van ouders beheerd zouden moeten worden. Dit was symbolisch voor de reeds plaatsvindende wending naar een functioneel alternatief voor het ideaal van een door de kerk beheerste samenleving. Protes-

tanten en katholieken bouwden binnen de neutrale staat op vele terreinen des levens netwerken van eigen organisaties op. De instandhouding van de aldus gegroeide leef- en organisatie werelden met een eigen culturele en sociaal-structurele signatuur zou na verloop van tijd tot een doel in zichzelf worden. De nog wel gehandhaafde eindformule (*reculer pour mieux sauter*), dat vandaaruit bijgedragen zou kunnen worden aan 'herkerstening van de cultuur', zou steeds meer spiritualiseren, al was het alleen maar door de onderlinge verschillen binnen de orthodox-protestantse wereld en die tussen protestanten en katholieken. Maar evenzeer omdat ook de socialisten bewust en de liberalen huns ondanks deel gingen uitmaken van dezelfde processen, en hun eigen eindformules eveneens op reformistische wijze gingen interpreteren.

Een en ander leidde ertoe dat de regeling van de schoolkwestie in de periode 1920-1970 een voorbeeldwerking kreeg voor vele andere terreinen des levens: wettelijke regelingen voor secundair en tertiair onderwijs, verdeling van zendtijd in het omroepbestel, erkenning als deelnemende organisaties in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, subsidieregelingen op de terreinen van welzijn en volksgezondheid. Verzuiling en verzuildheid resulteerden aldus onbedoeld in een pseudo-organische, pluralistische samenleving, die haar overkoepeling in toenemende mate zou vinden in privaatrechtelijke, na 1945 ook ten dele in publiekrechtelijke samenwerkingsvormen.

Verzuiling en verzuildheid zijn echter theoretische begrippen, die afkomstig zijn uit een metafoor. Bij reïficatie verworden zij tot keurslijf waarin de feitelijke ontwikkelingen onderworpen worden aan vormen van teleologische geschiedschrijving. Daardoor dreigen de oorzaken van de relatieve stabiliteit, maar ook van mogelijke dynamiek en evolutionaire ontwikkelingen, zelfs tijdens het hoogtij der verzuildheid, in de schaduw te blijven. Wat dat betreft kan de meer flexibele metafoor van families van geestverwante organisaties goede diensten bewijzen. Een meer verfijnd denkinstrument daarbinnen wordt gevormd door het in diverse fasen van de ontwikkeling van een 'familie' construeren en onderscheiden van attitudevarianten met betrekking tot relevante kwesties in kerk, staat en maatschappij en door deze te combineren met positionele variabelen van personen en groepen in deze drie institutionele complexen (geestelijke/leek, positie in stratificatie, lidmaatschap van een bepaalde kerk of partij). De daaruit naar voren komende ideologische patronen kunnen per familie in hun ontwikkeling en interactie geschetst worden, en ook globaal gebundeld worden in termen van opties, die zich kunnen institutionaliseren in groeperingen of organisaties.

Zo heeft het zin in de periode 1900-1940 binnen de plurale protestantse familie te onderscheiden tussen:

- a. een gereformeerd/antirevolutionaire optie, die zich uitkristalliseerde rondom GKN, ARP en VU.
- b. een christelijk-historisch/hervormde optie, die zich uitkristalliseerde rondom de CHU.
- c. een bevindelijk-gereformeerde optie, die zich uitkristalliseerde rondom SGP en Gereformeerde Gemeenten in Nederland (GGN).
- d. een progressief-dissidente optie, die zich uitkristalliseerde rondom Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband (GKN in HV) en Christelijk-Democratische Unie (CDU).

Maar er waren ook allerlei dwarsverbanden. Personen uit de eerste, tweede

en vierde opties werkten samen in de interprotestantse CNV, NCRV en Nederlandse Christen Vrouwenbond (NCVB), en leden van de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) waren ook in ARP, SGP en CDU te vinden.

Een dergelijk procédé kan ook toegepast op de schijnbaar monolitische katholieke zuil, waarbinnen in de periode 1900-1940 een integralistische optie, een confessionele middenoptie en een democratisch-katholieke optie te onderscheiden waren, maar mutatis mutandis ook op de socialistische en liberale families. Er was hier en daar ook sprake van inter-familiale opties, zoals de interconfessionele tussen protestanten en katholieken in de periode 1900-1920 in CNV en NCB, de vrijzinnig-liberale en de religieus-socialistische opties. Uiteraard kunnen er zich veranderingen in de loop der tijd voordoen, b.v. wanneer men de periodes vóór 1900, 1900-1940, 1945-1970 en na 1967 met elkaar vergelijkt, en kunnen er nadere verfijningen per fase en per familie aangebracht worden. Maar met behulp van een dergelijk instrumentarium kan – tegen de achtergrond van algemene sociaal-economische en culturele ontwikkelingen – aangegeven worden hoe bepaalde opties in bepaalde fasen en families gingen overwegen, en hoe de dynamiek binnen of tussen bepaalde opties of bepaalde (delen van) zuil-figuraties op langere termijn tot veranderingen of omslagen kon leiden.

Politieke partijen en kerken

Ook de tweede gordiaanse knoop die bij de pacificatie werd doorgehakt verdient nadere beschouwing. De vervanging van het districtenstelsel door de evenredige vertegenwoordiging met algemeen kiesrecht voor mannen (en in beginsel ook vrouwen) hield in dat de christelijke partijen hun pleidooi voor een organisch kiesrecht opgaven en genoeg namen met een ‘individualistisch’ stelsel. Niet alleen verdween het ‘organisch’ element van de band tussen afgevaardigden en regio’s – dit systeem had overigens zijn eigen bezwaren – maar ook het denkbeeld van het op gezinnen gebaseerde huismanskierecht moest worden opgegeven. De onder anderen door Kuyper gelanceerde denkbeelden over een corporatieve Eerste Kamer kregen evenmin een kans. Voorts leidde de afschaffing van het districtenstelsel tot het verdwijnen van een technisch bindmiddel tussen potentiële coalitiepartners, omdat partijen nu over het gehele land op stabiele electoraten bleken te kunnen rekenen. Door het ontbreken van een reële kiesdrempel ontstonden er ter linker- en/of rechterzijde van de grotere partijen ‘loodsman’-partijtjes die op principiële punten het ‘geweten’ van deze partijen aanspraken, waardoor deze op hun vleugels moesten letten.

Ook al omdat door de totstandkoming van de Schoolwet (1920) de schoolkwestie geen actueel programmatisch bindmiddel tussen de christelijke partijen meer vormde ontstonden in de periode 1926-1939 spanningen binnen de coalitie. Het anti-roomse sentiment onder de protestanten bracht vooral de CHU in conflict met de RKSP, en het conservatieve financieel-economische beleid van de protestanten bracht de RKSP tot wrijving met vooral de ARP. Zo leidde het succes van de coalitie tevens tot haar einde. Dit betekende echter niet het einde van de macht der christelijke partijen. De evenredige vertegenwoordiging bracht een structurele meerderheid voor de drie christelijke partijen aan het licht, waardoor *the swing of the pendulum* tussen ‘confessionelen’ en ‘vrijzinnigen’, die in de periode 1890-1917 mogelijk bleek, uitgesloten was. Trouwens, liberalen, vrijzinnig-de-

mocraten en sociaal-democraten lagen ook toen te ver uiteen om een alternatieve coalitie te vormen. In de periode 1918-1967 hadden de drie christelijke partijen meer dan 50% van de zetels, en namen zij in vrijwel alle kabinetten een centrale positie in, een enkele keer gedrieën, meestentijds gedrieën of getweeën in kabinetten op brede basis met liberalen en/of vrijzinnig-democraten (Colijn-Oud) of sociaal-democraten (De Geer-Albarda; Drees en Romme). Opmerkelijk is dat daarbij de katholieken, die sinds de invoering van de evenredigheid in 1918 de numerieke zwaargewicht der drie christelijke partijen vormden, nooit ontbraken.

Hoe was in deze periode de verhouding tussen de drie christelijke politieke partijen en de drie kerkelijke formaties waaruit zij respectievelijk hun kiezers recruteerden? De Gereformeerde Kerken in Nederland hebben als landelijk instituut, in overeenstemming met de antirevolutionaire maxime van de soevereiniteit in eigen kring, geen politieke rol gespeeld, afgezien van een synodale uitspraak tegen NSB en CDU in 1936. Wel hebben ze op lokaal niveau in termen van sociale controle via kerkeraden en krachtens het ambt der gelovigen krachtig bijgedragen tot een samenhangend cultuurpatroon, waarin een politieke orthodoxie-index van nagenoeg 100% van hun leden vanzelfsprekend was. Daarbij moet vastgesteld worden dat na 1910 de actieve, politieke rol van predikanten en theologische hoogleraren in de gereformeerd/antirevolutionaire optie sterk afnam ten gunste van leken, zulks in tegenstelling tot de christelijk-historische/hervormde optie en met name de bevindelijk-gereformeerde optie. De weigering van de GKN-synode in 1964 om een anti-PvdA uitspraak te doen, symboliseerde het einde van de zojuist vermelde vanzelfsprekende identificatie van de GKN met de ARP, hetgeen ook weerspiegeld werd in de politieke orthodoxie-index van 67% bij de verkiezingen van 1967.

De Nederlandse Hervormde Kerk herbergde aanhangers van nagenoeg het gehele scala van partijen, van SGP tot SDAP, al manifesteerde de confessionele stroming zich vooral in de CHU, die de concepten van volkskerk en protestantse natie hoog hield. Toen de NHK zich, na het reveil tijdens de bezetting, vanaf 1945 als Christus-belijvende volkskerk manifesteerde kwam háár verzet tegen antithese én klassenstrijd niet zozeer aan de protestantse partijen ten goede, maar eerder aan de 'doorbraak' naar Nederlandse Volksbeweging en PvdA. Overigens valt het verschil tussen de oorspronkelijke antirevolutionaire strategie (van Kuyper) en de vernieuwde hervormde strategie (waarin theocratische echo's van Hoedemaker gemoderniseerd doorklonken) te benoemen als een verschil van inzicht over de instrumentatie ter bereiking van een gedeelde eindformule, herkerstening van de samenleving, waarbij de antirevolutionairen zich al enkele generaties hadden verzoend met hun positie in een gepluraliseerde samenleving, en de hervormde elite nog niet. In de jaren na 1967 – tijdens de opkomst van Nieuw Links in de PvdA – zou de mislukking van de inhoudelijke doelstelling van de doorbraak blijken.

De rol van de Katholieke Kerk als instituut bij de vormgeving van het Nederlandse partijenstelsel in de periode 1920-1967 was van aanzienlijke betekenis. De sociale leer van de pauselijke encyclieken *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931) had grote invloed. Daarnaast droegen mandementen en andere bisschoppelijke bemoeienissen, onder andere in 1921, 1933, 1945, 1948 en 1954, bij tot de oprichting en instandhouding van RKSP en KVP, alsmede aan de cohesie van het katholieke volksdeel in zijn algemeenheid, en waren zij van

invloed op de samenwerking met andere partijen, zoals SDAP en PvdA. Het mandement van 1954 had echter een boemerang-werking ten gevolge van de traumatische effecten op de katholieke intelligentia en vakbeweging. De uitspraak van bisschop Bluysen in 1966, dat een katholiek zijn stem volgens zijn eigen geweten kon uitbrengen, vormde op paradoxale wijze het symbolische einde van deze bemoeienis.

Verzorgingsstaat en ontzuiling

De achtergrond van de hierboven beschreven ontkoppeling van kerkelijke en politieke culturen was gelegen in technologische, economische, sociale en geografische ontwikkelingen sinds 1945: verdergaande industrialisatie en verstedelijking, toegenomen sociale en ruimtelijke mobiliteit, en zich uitbreidende communicatie via de media. Deze processen gingen hand in hand met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat, die via subsidie en regelgeving in toenemende mate verantwoordelijkheid op vele terreinen des levens ging dragen. Institutioneel gezien ontstond een tussenlaag van privaot- en/of publiekrechtelijke koepels tussen de afzonderlijke zuil-organisaties, die door onderhandelingen en personele uitwisselingen verbonden raakten met de diverse sectoren van het groeiende staatsapparaat. De daarmee gepaard gaande onderlinge interactie tussen staat en samenleving leidde tot een zekere vervaging van de contouren der zuilen. Een en ander legde een voedingsbodem voor meer algemene processen van deconfessionalisering, waardoor delen van de tot dan toe van elkaar gescheiden achterbannen der zuilen in beweging kwamen. Dit verschijnsel deed zich in het midden der jaren 1960 het meest schoksgewijs in het katholieke volksdeel voelen, maar openbaarde zich geleidelijker ook in de gereformeerde wereld, terwijl in de vanaf den beginne minder verzuilde christelijk-historische achterban verschijnselen van vergrijzing en ontgroening een rol speelden.

De politieke verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van de verzorgingsstaat was vanaf de aanvang gelegen bij het naoorlogse 'nieuwe bestand' van KVP en PvdA, al kan vastgesteld worden dat in de loop der jaren 1960 met name de ARP op deze *bandwagon* sprong. Vooral na 1954/1955 ontstond tussen PvdA en KVP, tengevolge van het mandement en rondom de vraag wie van beide de erepalm van het auteurschap van de verzorgingsstaat zou mogen wegdragen, een felle concurrentie, die in 1958 tot een breuk in de brede basis-coalitie van christelijke partijen en socialisten leidde. De periode 1959-1981 werd vervolgens gekenmerkt door de repeterende noodzaak van een keuze door de drie christelijke partijen tussen PvdA en VVD, die elkaar bij voorbaat uitsloten, waarbij de strategieën van 'lood-om-oud-ijzer' en polarisatie tegenover elkaar stonden. Hadden de christelijke partijen tot 1971 de overhand in deze strijd, nadien behaalden PvdA en VVD beurtelings spelvoordeel.

Eén en ander ging gepaard met een grotere instabiliteit in het politieke systeem. Een tweetal wisselingen van de wacht tussen generaties politieke leiders – in de periode 1956-1963, en in de jaren 1971-1973 – leidden bij de meeste partijen tot niet-uitgekristalliseerde verhoudingen in de driehoek tussen fractieleider, partijvoorzitter en leidende bewindsman. Dit zorgde vooral voor voortdurende complicaties bij de drie christelijke partijen, terwijl de PvdA onder Den Uyl (1967-1986) en de VVD met Wiegel (1971-1982) een stabiel leiderschap

kenden. Inmiddels bleek het proces van deconfessionalisering en ontzuiling ook in de verkiezingsuitslagen. Daarvan profiteerden vooral de opkomende niet-traditionele partijen (PSP, BP, D66, PPR, DS'70) en de VVD. De PvdA, in 1967 op een historisch dieptepunt, herstelde zich in de jaren 1971-1977 spectaculair, maar de christelijke partijen vielen tussen 1967-1972 terug van 49% tot 31%, met een perspectief van verdere afkalving.

Een belangrijke rol daarbij werd ook gespeeld door de interne en onderlinge verwickelingen van de drie christelijke partijen. Sloot de KVP in de jaren 1960 een periode af, waarin zij sinds 1945 een leidinggevende en vernieuwende rol in de sociaal-economische en sociaal-culturele wederopbouw had gespeeld, en was deze partij ook ten gevolge van de ontwikkelingen in de Katholieke Kerk nu op zoek naar samenwerking en hergroepering met anderen, zij ontmoette daarbij een ARP die een periode afsloot, waarin juist was teruggegrepen op vooroorlogse visies inzake koloniale en sociaal-economische politiek, en die streefde naar een meer positieve kijk op de taak van de overheid, gefundeerd in de radicaliteit van het evangelie. En nadat toenadering van de ARP tot de CHU in de eerste helft der jaren 1960 mislukt was, en deze laatste zich in de jaren 1970 als meer conservatieve partij ging profileren, dreigden ook de beide protestantse partijen elkaar als schepen in de nacht te passeren. De formatie-Burger en de gang van zaken rondom het daaruit voortvloeiende kabinet-Den Uyl (1973-1977) leken deze desintegreerende ontwikkelingen te bezegelen. Het embryonale CDA dreigde te bezwijken onder een politieke hypotheek (de uitsluiting van de CHU) en een principiële hypotheek (het geschil tussen KVP en de ARP over de grondslag).

Revisie van het beeld der ARP

Toch hebben juist de negatieve ervaringen uit deze periode, naast de druk van de achterbannen der drie partijen, ervoor gezorgd dat het fusieproces in het CDA, in 1973 als lichte federatie gestart, in de periode 1975-1977 zijn *point of no return* passeerde, waarna in 1980 de laatste belemmeringen voor samenvoeging der drie partijen werden weggenomen. Deze ontwikkeling deed zich voor, alle andersgerichte verwachtingen ten spijt. Aangezien in deze verwachtingen een onjuiste taxatie van de mogelijkheid dat de ARP zich aan de fusie zou onttrekken een belangrijke rol speelde, is het de moeite waard hier een pleidooi te voeren voor een revisie van de eenzijdige beeldvorming van deze partij gedurende de periode 1965-1980. Daarop zullen een aantal empirisch gestoelde correcties aangebracht moeten worden.

De eerste trek in het van de ARP gevormde beeld was dat zij de meest progressieve van de drie was. Daarbij wordt uit het oog verloren dat de ARP in haar geheel, zeker in vergelijking met de RKSP/KVP maar ook met de CHU, in de periode 1930-1956 onder Colijn en Schouten de meest behoudende van de drie was. In de periode 1939-1952 nam zij als zodanig niet deel aan kabinetten met SDAP/PvdA. En na de val van het kabinet-Drees IV in 1958 ging de voorkeur van de nieuwe top onder leiding van Bruins Slot en Berghuis uit naar herstel van de christelijke coalitie, in ieder geval naar een kabinet zonder PvdA. Pas vanaf 1960 werden bij delen van de top, de intelligentsia en de jongeren koerswijzigingen zichtbaar in het denken over dekolonisatie en een positieve waardering van de staatstaak, en werd het anti-socialisme vervangen door de lood-om-oud-ijzer

conceptie, met bij sommigen een zekere voorkeur voor de PvdA. Deze zogenaamde 'bocht naar links' werd door de partij aanvaard ten gevolge van de nog aanzienlijke culturele cohesie van het volksdeel, inclusief de wederzijdse appellabiliteit, echter zonder dat de politieke attitudes van een groot deel van de achterban nu plotseling veranderden.

Het tweede onderdeel van het antirevolutionaire image werd gevormd door de opvatting dat deze partij als enige van de drie de greep op haar electoraat had kunnen behouden, terwijl KVP en CHU in de jaren 1967-1972 de helft van hun aanhang verloren. Maar de ARP had in de periode 1948-1963 reeds éénderde van haar aanhang verloren (van 13,2 naar 8,8%): aan het GPV, door emigratie, door verlies aan PvdA en VVD, door teruggang onder hervormde kiezers. Weliswaar kwam zij in de jaren 1967-1972 ten gevolge van de Zijlstra- en Biesheuvel-effecten weer tussen de 9 en 10%, maar bij de statenverkiezingen van 1974 tijdens het kabinet-Den Uyl scoorde de ARP in de provincies waar de drie partijen afzonderlijk uitkwamen gemiddeld 6%, en werd zij daar vrijwel voorbijgestreefd door de CHU. De vuurproef in 1977 vond niet plaats, doordat bij de landelijke verkiezingen werd deelgenomen met een gemeenschappelijke CDA-lijst.

Een derde kenmerk van de antirevolutionaire beeldvorming betrof de mate van principiële weerstand tegen de vorming van het CDA. Dat gold inderdaad voor een aanzienlijk deel van het partij kader en de intelligentia, zij het soms uit tegengestelde (traditionele dan wel evangelisch-radicalen) motieven. Enquêtes wezen echter uit dat de antirevolutionaire kiezers in nog grotere mate voorstander van de christen-democratische eenwording waren dan de electoraten van KVP en CHU. Daarnaast spraken sinds 1975 ook de voormannen van de christelijk-sociale organisaties (Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW), Nederlands Christelijk Ondernemers Verbond (NCOV) en de Christelijke Boeren en Tuinders Bond (CBTB)), die inter-protestants waren en wat de eerste drie betreft door fusie met of toetreding van katholieke organisaties in toenemende mate interconfessioneel werden, zich krachtig ten gunste van het CDA uit. Men zou kunnen zeggen dat dezelfde culturele cohesie en loyaliteit, die in de jaren 1960 bijdroeg tot de aanvaarding door de achterban van de evangelisch-radicalen koers van de voorhoede, nu leidde tot acceptatie door het partij kader van de christen-democratische voorkeur van de achterban.

Deze eenzijdige beeldvorming van de ARP uit de jaren 1970 kende als spiegelbeeld een eenzijdige beeldvorming inzake de beide andere partijen, met name van de KVP. Uiteraard bevatten deze images ook weerspiegelingen van elementen, die wel degelijk aan de werkelijkheid beantwoordden. Andere aspecten werden echter in beide gevallen onderbelicht. Onze verklaring voor deze beeldvorming is gelegen in de selectieve waarneming van de werkelijkheid door intellectuelen, journalisten en politici, die in de betreffende periode hun opties ten aanzien van de ontwikkeling van het Nederlandse stelsel van politieke partijen vereenzelvigden met de voortgang van de werkelijkheid, en deze stevig in de publieke opinie wisten te verankeren.

Het is interessant om in dit verband nog één mythe aan te wijzen, die betrekking heeft op de periode na 1980, en die evenzeer voor revisie in aanmerking komt. Het betreft de stelling dat de politieke cultuur van het CDA gedomineerd zou worden door de voormalige KVP-component. Onzes inziens werkt

daarin op subtiële wijze de zojuist geschetste overschatting door van het gewicht van de radicale vleugel van de ARP, welker invloed in het nieuwe CDA inderdaad grotendeels verdween. Maar de stelling houdt geen rekening met de volgende feiten.

- Een aanzienlijk gedeelte van de infrastructuur van het fusie-proces werd gedragen door de professionele partijorganisatie van de ARP en de inhoudelijke inbreng van de Dr.A. Kuypersstichting, hetgeen zijn vervolg vond in de bewerktuiging van de nieuwe partij.
- Voormalige antirevolutionairen namen in de nieuwe partij vooraanstaande posities in. Door een samenloop van omstandigheden waren in de jaren 1983-1986 zowel de tweede CDA-man in het kabinet (De Koning), de partijvoorzitter (Bukman), de fractievoorzitters in beide kamers (De Vries en Christiaan) en de directeur van het wetenschappelijk instituut (Oostlander) van antirevolutionaire herkomst. In andere perioden was er sprake van een meer evenwichtige verdeling, waarbij uiteraard het relatief grotere aandeel van de voormalige KVP aan zijn trekken kwam.
- Terwijl een aanzienlijke meerderheid der huidige CDA-leden na 1980 is toegetreten, en voordien geen lid van één der oude partijen was, is thans 33% van gereformeerde herkomst, terwijl dat voor 11% van het CDA-electoraat geldt. Daarbij verdient vermelding dat deze groepering 7,5% van de Nederlandse bevolking uitmaakt, van wie overigens lang niet alle leden op het CDA zullen stemmen.

Betekent dit alles nu dat de mythe van de KVP-overheersing vervangen moet worden door de legende van een stille ARP-coup? Het antwoord daarop luidt nee. Tenslotte dankten ook Kuypers, Heemskerk, Colijn en Biesheuvel hun premierschap mede aan katholieke en christelijk-historische stemmen. Maar als wij deze historische opmerking laten voor wat zij is, lijkt het tevens van belang te onderkennen dat veel leden van de na 1930 geboren generaties zich niet alleen in toenemende mate niet meer konden herkennen in de traditionele, tot 1965 geldende identiteiten van KVP, ARP en CHU, maar evenmin in pogingen tot her-ijking daarvan in de vorm van een 'open partij' (KVP) of een 'evangelisch-radical partij' (ARP). Dit kwam op sprekende wijze tot uitdrukking in de spectaculaire groei van het aantal rechtstreekse leden van het federatieve CDA, dat in 1980 30.000 bedroeg.

Remmende voorsprong en stimulerende achterstand

Waarom kwamen de voorspellingen in de periode 1965-1980 over de verdwijning der christen-democratische partijen niet uit? Ten dele werd het antwoord op deze vraag reeds in de voorgaande beschouwingen gegeven. Een meer omvattende verheldering kan geboden worden door gebruikmaking van Jan Romein's bijdrage tot het ontwikkelingsbegrip in de geschiedenis. In een essay over de (on-)mogelijkheden van sociale verbanden om zich te moderniseren formuleerde hij zijn inzicht als volgt: 'dat op een bepaald punt van ontwikkeling de voorlijkheid als rem optrad, of nog algemener en paradoxaal toegespitst: dat in de strijd om de voorrang datgene de beste kansen had, wat het achterlijkste was' (Romein, 1971, p. 58). Meer concreet huldigde hij de hypothese dat in de manier waarop met elkaar wedijverende sociale systemen gebruik maken van hun materiële en

culturele mogelijkheden en die van hun omgeving om tot innovatie te komen een tendentie tot verspringing van het initiatief kan schuilgaan. Hoewel hij zijn betoog voornamelijk illustreerde met voorbeelden uit de krijgs- en economische geschiedenis, achtte hij haar ook toepasbaar op de cultuurgeschiedenis. Daarom achten wij ons gerechtigd om haar ook te bezigen bij de doorlichting van de verhoudingen van de Nederlandse politieke stromingen.

De christelijke partijen verwierven in de periode 1901-1967 een centrale positie in de Nederlandse politiek. In het voorgaande is beschreven hoe dit te maken had met de wijze waarop zij hun organisatie en gedachtengoed, om het in termen van de 'klokkenist der kleine luyden' te zeggen, 'in rapport met de tijd' brachten. Maar ten gevolge van allerlei interne en externe sociale processen, die mede met hun succes samenhangen, verkeerde hun voorsprong in de loop van de jaren 1960 en 1970 in een achterstand, die tot uiting kwam in een dramatische teruggang van hun aanhang en onderlinge en interne verdeeldheid.

Daarbij werd de oude levensbeschouwelijke antithese tussen rechts en links in toenemende mate vervangen door een nieuwe links-rechts tegenstelling in termen van sociaal-economisch beleid. De wedijver tussen christen-democraten en sociaal-democraten over het auteursrecht van de verzorgingsstaat viel moeilijk door de eersten te winnen, omdat dit nu juist de specialiteit van de laatsten was. Bovendien bleken de christen-democraten in dat gevecht juist kwetsbaar op hun andere flank voor concurrentie met de liberalen. In deze situatie konden PvdA en VVD in onderling samenspel elk een voorsprong opbouwen, met hun tegengestelde accenten op de collectiviteit, respectievelijk de individualiteit.

Maar in de loop der jaren 1970 bleken de grenzen van de financieel-economische en sociaal-culturele draagkracht door de samenleving van de verzorgingsstaat. Tegelijkertijd bleek de afgelopen achterstand de christen-democraten te stimuleren tot organisatorische en ideologische vernieuwing. Met de fusie in het CDA verdween de noodzaak tot onderlinge profilering en produkt-differentiatie tussen KVP, ARP en CHU, alsmede de daarmee samenhangende richtingenstrijd binnen deze partijen. De daardoor vrijgekomen energie kon nu gericht worden op het opbouwen van een krachtige, moderne organisatie die via een nieuwe methode van partij-politieke discussie een authentieke politieke overtuiging kon ontwikkelen. Net als omstreeks 1900 kwam men in 'rapport met de tijd' door terug te grijpen op gemeenschappelijke elementen uit oorspronkelijke denkbelden. Door het centraal stellen van elkaar corrigerende en begrenzendende politieke uitgangspunten als gerechtigheid, rentmeesterschap, solidariteit en gespreide verantwoordelijkheid kon men antwoorden formuleren op de moderne problematiek van de vastlopende verzorgingsstaat.

De ideologische innovatie die het CDA introduceerde was de fusie tussen het klassieke katholieke concept der subsidiariteit en het klassieke antirevolutionaire beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. In de ruimte tussen het 'lood' van de gelijkheid der individuen en het 'oude ijzer' van de vrijheid der individuen kwam men met een eigen antwoord vanuit de conceptie van de verantwoordelijke samenleving, die inhield dat de intermediaire structuren in het maatschappelijke middenveld een eigen constructieve rol tussen staat en individuen konden en zouden moeten spelen. In de loop der jaren 1980 bleek de in de jaren 1970 door PvdA en VVD verworven voorsprong remmend te werken. De PvdA had in haar doctrine altijd een grote rol aan de staat toegekend, en bleek in het verzorgings-

staatdebat moeilijk te kunnen inspelen op de noodzaak van een andere verhouding tussen staat en maatschappij, die in het begin der jaren 1980 bleek. En de VVD, die haar grote winst in de periode 1972-1982 ook te danken had aan de kritiek van populistische leiders op een verdeeld CDA dat teveel naar de staat neigde, kon, toen aan het einde der jaren 1980 ook de nadelen van de door haar voorgestane 'ik-cultuur' bleken, de noodzaak van een andere verhouding tussen individuen en maatschappij onvoldoende verdisconteren.

Een bijkomende factor werd gevormd door de omstandigheid, dat de verdeeldheid uit de jaren 1960 en 1970 de nieuwe generatie christen-democratische voormannen nog levendig voor het geestesoog stond, hetgeen bijdroeg tot het streven om de daaraan in vorige decennia gependeerde energie thans te richten op partij-politieke discussies en intern topperleg die tot eenheid aanmoedigden. Bovendien werd in de drievoudige premier Lubbers een leider van formaat gevonden, die de nieuwe koers gezicht gaf, terwijl de socialisten en liberalen in de jaren 1980 vele perikelen kenden rond de opvolging van hun voordien succesvolle politieke leiders Den Uyl en Wiegel.

Het appel op de verantwoordelijkheid van het maatschappelijk middenveld greep terug op een specialiteit van de oude 'confessionelen'. De tegenwerping luidde in eerste instantie dat dit een nostalgische regressie was: terug naar het dorp, het pannetje soep en de oude verzuildheid. Na verloop van tijd bleek echter de potentie van het concept: niet alleen een beroep op gezin en familie, maar ook op andere netwerken en eigentijdse vormen van mantelzorg in de verstedelijkte samenleving; naast het behoud van fundamentele verworvenheden van sociale wetgeving eerherstel voor de rol van burgers en hun organisaties; en daarbij niet alleen een voortbouwen op het belang van christelijk-sociale organisaties maar ook een uitdaging aan en erkenning van anders gefundeerde organisaties. Ook daarin bleek een 'rapport met de tijd'. Tussen de (traditioneel of radicaal ingevulde) antithese-benadering der antirevolutionairen en de onbegrensde openheid van de door sommige katholieken voorgestane algemene volkspartij bleek bovendien een begaanbare weg aanwezig voor een politieke groepering van levensbeschouwelijke signatuur, 'de verzuildheid voorbij'. Misschien ligt in deze gerichtheid op 'het hele volk' wel de voornaamste bijdrage van de voormalige christelijk-historischen aan de nieuwe politieke formatie. Sociologische beschouwingen en onderzoeken van bijvoorbeeld Pijnenburg, Schreuder, Peters en Zijdeveld leveren in toenemende mate aanwijzingen op voor Bosscher's uitspraak in deze bundel: 'De natuurlijke culturele band tussen een oecumenisch-christelijk CDA en alle ook maar enigszins met christelijke waarden opgegroeide Nederlanders is voor deze partij van onschatbare waarde.'

Overigens geldt, juist wanneer men denkt aan het dialectisch verspringen van de fenomenen van stimulerende achterstand en remmende voorsprong, óók voor het CDA: 'Wie staat, zie toe dat hij niet valle'.

Literatuur

J.C.H. Blom, 'Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Status quaestionis en wenselijke ontwikkeling', in: J.C.H. Blom en C.J. Misset (ed.), *Broeders sluit u aan*. *Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* ('s- Gravenhage 1984) 10-29.

D.Th. Kuiper, *De Voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel/Kampen 1972) 43-47, 80-111, 164-228.

D.Th. Kuiper, 'Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)' in: J. de Bruijn (ed.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijke leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 1-26.

D.Th. Kuiper, *Christen-democratie*. Serie Politiek Veelstromenland, Stichting Burgerschapskunde (Leiden 1988).

J. Peters, 'Religie en politiek. De relevantie van de religieuze factor in vergelijking met niet-religieuze factoren', in: L. Laeyendecker en O. Schreuder (ed.), *Religie en Politiek. Verkenningen op een spanningsveld* (Kampen 1985) 97-127.

Bert Pijnenburg, 'Katholieken en protestanten in hedendaags Nederland: Een herwaardering van de deconfessionalisering', in: *Sociologische Gids* 6 (1984) 487-506.

Hans Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Amsterdam 1986).

Jan Romein, 'De dialectiek van de vooruitgang. Bijdrage tot het ontwikkelingsbegrip in de geschiedenis' (1935), in: idem, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit de essays* (Amsterdam 1971) 40-89.

O. Schreuder en L. van Snippenberg (ed.), *Religie in de Nederlandse samenleving. De vergeten factor* (Baarn 1990).

Siep Stuurman, *Verzuiling, Kapitalisme en Patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983).

J.M.G. Thurlings, *De wankеле zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen/Amersfoort 1971).

A.C. Zijdeveld, 'Van oude en nieuwe christenen', in: *Christen-democratische Verkenningen* 9 (1990) 366-372.

EEN EEUW CONFESSIELE POLITIEK? *

H. Righart

Politici interesseren zich niet of nauwelijks voor het verleden. Wanneer zij zich al bedienen van een historische analogie, dan is dat meestal ter legitimering van het eigen beleid. Een handzaam voorbeeld daarvan biedt de toespraak die minister-president Lubbers in december 1989 voor de CDA-partijraad hield. Uitwendig over het begrip 'sociale vernieuwing' vergeleek de minister-president de huidige situatie met die aan het eind van de vorige eeuw. 'Als je de boeken uit die tijd leest en de kranten als het ware heropneemt, valt op wat je vandaag aan de dag ook opvalt, namelijk een reactie van aan de ene kant: ja er is iets mis en van de andere kant eigenlijk: moeten we ons er zo druk om maken, waarom moet dat ineens allemaal anders, want het is nou toch eenmaal zo? Toen is er een generatie geweest, ook bij onze voorlopers van het CDA, van geweldig idealisme op allerlei punten, om gestalte te geven aan de inzet in de sociale kwestie. Verbonden natuurlijk met de emancipatie, ontwikkeling van mensen, oprichting van instituties, veel idealisme' aldus Lubbers.¹

Men mag betwijfelen of er een erg intensief bronnenonderzoek aan deze observaties ten grondslag ligt, maar Lubbers is nu eenmaal geen historicus. Laat ik daarom de hand in eigen boezem steken. Historici lijden tegenwoordig aan een soort herdenkingsziekte. Er gaat geen dag voorbij of er is iets tien, vijftig, vijftig, honderd of tweehonderd jaar geleden. Zo valt er iedere dag en ieder jaar wel iets te vieren, terug te blikken of te herdenken: de 'bicentennial' van de Franse Revolutie, de zeventigste sterfdag van Domela Nieuwenhuis, de vijftigste 'verjaardag' van de Duitse inval in Nederland. Rond al deze gedenkwaardige evenementen worden congressen en symposia georganiseerd en natuurlijk ook de nodige boeken en artikelen geschreven. Een beetje historicus kijkt tegenwoordig eerst vooruit, voordat hij terugblijkt. Deze vorm van economische vraagmanipulatie is natuurlijk een uitstekende werkverschaffing en de herdenkingsdrift heeft al heel wat serieus wetenschappelijk onderzoek tot gevolg gehad. Het is ook verheugend voor de reputatie van de geschiedbeoefening, omdat in de groeiende markt van het opdrachtonderzoek de maatschappelijke waardering voor de historicus tot uitdrukking komt.

Maar er schuilt ook een gevaar in. Al zal een historicus zich niet zoals Lubbers schuldig maken aan legitimerende en daarom valse historische analogieën, er is wel een andere verleiding bij het hanteren van al deze mooie afgeronde

tijdseenheden. Het thema van deze opstellenbundel luidt: 'Een eeuw confessionele politiek'. Van deze formulering gaat een onmiskenbare suggestie van continuïteit uit. Centraal staan vragen als: hoe zijn de confessionelen er al die tijd in geslaagd de politieke macht te veroveren en te behouden; welk stempel heeft die eeuw van confessionele hegemonie op de Nederlandse samenleving gedrukt; bestaat er zoiets als een confessionele politieke cultuur? Dat zijn zinnige en wetenschappelijke vragen, maar men kan zich afvragen of er niet een voor-wetenschappelijke aanname aan ten grondslag ligt. Immers, zijn deze probleemstellingen niet gebouwd op de vooronderstelling dat er zoiets geweest is als een eeuw confessionele politiek? Men kan zeggen dat die eeuw in 1888 met Aeneas baron Mackay begint en in 1988 eindigt met Lubbers; maar loopt er een rechte lijn tussen die protestantse telg uit een Schots adelsgeslacht en deze katholieke representant van de Hollandia-Kloosdynastie? Tussen de sociale kwestie en de sociale vernieuwing? Natuurlijk niet! Ik werp daarom de volgende vragen op: hoe homogeen zijn 'de confessionelen' eigenlijk; wat moeten we verstaan onder 'confessionele politiek' en hoe evolueert dit begrip gedurende die honderd jaar; hoe ononderbroken is 'de confessionele macht'? Het zijn natuurlijk allemaal vragen die opborrelen uit die ene oervraag waarmee de historicus eeuwig worstelt: wat verandert er en wat blijft hetzelfde? Het is het vraagstuk van continuïteit en discontinuïteit.

Het kabinet-Mackay: een valse start

Laten we eens bij het begin beginnen: het eerste christelijk coalitiekabinet onder aanvoering van de antirevolutionaire baron Mackay. Dit boek zou immers niet geschreven zijn, wanneer dit kabinet niet op 21 april 1888 geboren was. De aanleiding voor dit nieuwe politieke verbond is welbekend: in hun gemeenschappelijk streven naar overheidssubsidiëring van het bijzonder onderwijs besloten katholieken en protestanten elkaar in de verkiezingen van 1888 te steunen. Met de strijdkreet 'Tegen de liberalen!' steunden antirevolutionairen en katholieken elkaars kandidaten. Zo werden twaalf van de achtentwintig gekozen antirevolutionaire volksvertegenwoordigers dankzij katholieke steun gekozen; het stembusakkoord was voor de katholieken aanzienlijk minder voordelig; van de zesentwintig veroverde zetels dankten zij er slechts vier aan protestantse stemmers. De campagne was niettemin van een onbegrijpelijke sereniteit geweest. Het katholieke dagblad *Het Centrum* had geschreven: 'Het is niet de vraag of er een katholiek of een antirevolutionair in de Kamer zal komen, maar wel hoe men het best den liberaal er uit houdt.'²

Toch kon men zowel uit de stemverhoudingen als uit de verdeling van de ministersposten afleiden dat dit pact bezwaard werd door de last van drie eeuwen wederzijdse verkettering. Aan de katholieken werden slechts twee ministersposten gegund; de antirevolutionairen leverden behalve de minister-president nog drie andere ministers. In *De Standaard* werd de achterban gerustgesteld: katholieke ministers in de regering betekende niet noodzakelijkerwijs dat galg en brandstapel zouden terugkeren in Nederland en de katholieke bisschoppen hadden nog geen mens kwaad gedaan.³ Eén van de antirevolutionaire ministers was de steile calvinist en 'Roomschenhater' Keuchenius; als voormalig vice-voorzitter van de Raad van Indië zou hij Koloniën voor zijn rekening nemen. De koning

had bezwaar gemaakt tegen de voordracht van dit onberekenbare heethoofd, maar Mackay drukte zijn benoeming door, omdat hij naar verluidt Keuchenius liever naast zich in het kabinet zag dan tegenover zich in de Kamer.⁴ Willem III had een vooruitziende blik getoond: in 1890 kwam Keuchenius ten val, nadat hij zich kwetsend had uitgelaten over de Islam in Nederlands-Indië. Maar, dichter bij huis, had de minister zich over de katholieken evenmin erg tactvol geuit; spottend met het dogma van Maria's onbevleete ontvangenis vergeleek hij de Heilige Maagd met een koe.⁵

Het voorval geeft een aardig inblikje in de wederzijdse verstandhouding van de coalitiepartners. Maar niet alleen dit soort atmosferische storingen tekende de verhoudingen. Typerend was ook de kloof die tussen beide partijen gaapte, wanneer het op concrete beleidszaken aankwam. De subsidiëring van het bijzonder onderwijs is wel de *raison d'être* van dit kabinet genoemd. Dat is juist. Toen dit gemeenschappelijke doel in 1889 bereikt was, was ook de rek uit de coalitie. Mackay schoof een herziening van de kieswet in de zin van een verdere uitbreiding eindeloos voor zich uit. Zelf had hij in 1887 tegen de grondwetsherziening gestemd evenals zijn antirevolutionaire collega-ministers Keuchenius en Godin de Beaufort. Ook de twee katholieken Ruijs van Beerenbroek en Bergansius waren tegen een uitbreiding van het kiesrecht. Men zou dus kunnen zeggen dat op dit punt binnen het kabinet in ieder geval een consensus bestond, ook al was het meer een 'dolce far niente' dan een beredeneerde afwijzing. Maar buiten het Catshuis lagen de standpunten minder eenduidig. Toegegeven: bij de katholieken verdedigde alleen Schaepman de roep naar verdere democratisering, maar bij de antirevolutionairen propageerde Kuiper met kracht het huismans kiesrecht. Hoewel hij ten tijde van het kabinet-Mackay niet in de Tweede Kamer zat, liet hij geen gelegenheid onbenut om de fractie en de regering met zijn adviezen te bestoken, ofwel per brief, ofwel openlijk in zijn blad *De Standaard*.

Een ander delicaat punt was de herziening van de militiewet. Ook in de discussie over dit vraagstuk tekent zich de tegenstelling tussen conservatieven en democraten af, een scheidslijn die opnieuw samenvalt met die van de godsdienst. De katholieke minister van oorlog, kolonel Bergansius, stelde in zijn wetsontwerp onder andere een afschaffing van het remplaçantenstelsel voor, dat aan welgestelden de mogelijkheid bood om de dienstplicht met een minder goed bedeelde plaatsvervanger af te kopen. De katholieken, inclusief Schaepman, waren mordicus tegen dit voornemen van hun eigen geloofsgenoot. De bezwaren golden vooral de vermeende verdorvenheid van het kazerneleven en het (beweerde) anticlericalisme in de legertop. Het pastorale argument woog ook voor de antirevolutionairen zwaar, maar zij lieten overwegingen van sociale rechtvaardigheid en democratie zwaarder wegen. In de parlementaire discussie sloten de antirevolutionairen zich aan bij de vooruitstrevend liberalen. Het kabinet-Mackay, dat in 1891 verdeeld ten onder ging, kwam aan de parlementaire behandeling van het dienstplichtartikel niet eens meer toe. De coalitie lag in duigen.

Ik ben wat uitvoerig stil blijven staan bij deze eerste drie jaar van een eeuw confessionele politiek; de resterende zevenennegentig zal ik dan ook in een wat hoger tempo doormarcheren. Maar met de behandeling van het kabinet-Mackay wil ik één ding duidelijk maken: er kan bij deze regering niet van een homogeen confessioneel blok gesproken worden; het was een gelegenheidsalliantie waaraan iedere vertrouwdeheid vreemd was; een tactische manoeuvre van enkele politici.

Behalve de subsidiëring van het bijzonder onderwijs was er geen enkel gemeenschappelijk beleidsdoel. Het begrip 'confessionele politiek' suggereert een consensus en een cohesie die er niet waren. Wat ons achteraf en honderd jaar later als een begin voorkomt, was helemaal geen begin. We zijn weer eens visueel gehandicapt door hindsight.

Tot de Eerste Wereldoorlog: een liberale zwanenzang?

Ik heb ook de vraag naar de duurzaamheid van de confessionele macht gesteld. In de verkiezingen van 1891 verloor de rechterzijde haar meerderheid en moest de regeringsmacht afstaan aan de liberalen. Met het kabinet Van Tienhoven-Tak van Poortvliet brak een decennium van liberale kabinetten aan; het zou tot 1901 duren voordat het kabinet-Mackay een follow up kreeg in de vorm van het kabinet-Kuyper. Men zou de periode 1891-1901 de zwanenzang van de liberalen kunnen noemen. Na 1900 raakten zij immers hopeloos verdeeld over drie verschillende partijen. Maar het woord zwanenzang zou afbreuk doen aan de voortvarende manier waarmee zij in deze periode de modernisering van Nederland ter hand namen. De kieswet-Van Houten (1896), alhoewel een compromis van compromissen, stelde meer dan de helft van de volwassen mannelijke bevolking in het bezit van het kiesrecht. En laten we het kabinet-Pierson (1897-1901) niet vergeten, die merkwaardige legislatieve machine, die in vier jaar Nederland uitrustte met wetgeving inzake onder andere leerplicht, kindbescherming, arbeidsduurverkorting, volksgezondheid en volkshuisvesting. Terwijl het kabinet-Mackay tien jaar eerder op het punt van de sociale wetgeving niet verder kwam dan een marginale bescherming van de 'personae miserabiles', zijn het hier de 'katheder-liberalen' die het begin van de Nederlandse verzorgingsstaat in grote lijnen neerzetten. Het is verleidelijk in dit verband het citaat van Lubbers, waarmee ik deze beschouwing begon, te herhalen. Ik zal dat niet doen, maar het is duidelijk dat de minister-president een erfenis opeist, die hem niet toekomt.

Wat deden 'de confessionelen' in de tussentijd? Schaepman vocht een eenzame strijd om zijn conservatieve geloofsgenoten in de Kamer te groeperen tot een homogene partijfractie; in 1901 werd hij eindelijk tot voorzitter van de katholieke Kamerclub gekozen. Maar toen hij twee jaar later in Rome stierf, zou het nog een twintig jaar duren voordat er zoiets als een katholieke partij ontstond. Kuyper, die natuurlijk wel een goed georganiseerde partij achter zich wist, richtte niettemin ook zijn energie naar binnen. Nog in 1879 had hij de gedachte van een antiliberale coalitie van protestanten en katholieken met kracht van de hand gewezen en hij had zich in later jaren slechts met moeite door Lohman laten overhalen tot dit monsterverbond. Na de ervaring van het kabinet-Mackay was Kuyper echter weer teruggevallen in zijn 'splendid isolation'-koers. In het parlement steunde hij de liberale Takkianen in hun streven naar kiesrechtuitbreiding. De golfslag van de democratie was zijns inziens 'veel te machtig' om genegeerd te worden: 'Wie er niet op varen wil, verdrinkt erin', waarschuwde de antirevolutionaire leider.⁶

Bij de katholieken was Schaepman de enige met oog voor het vloedgetij; de rest schaarde zich achter het conservatieve front van anti-Takkianen. Van een confessioneel blok kan in deze jaren dan ook niet gesproken worden; van een navenante machtsontplooiing evenmin.

Over de periode tot het einde van de Eerste Wereldoorlog wil ik kort zijn. Na het tweede christelijk coalitiekabinet onder leiding van Kuyper vindt een politiek stuivertje wisselen met de liberalen plaats. Daarbij mag echter niet onbesproken blijven het feit dat onder het vrijzinnig-democratische minderheidskabinet-Cort van der Linden (1913-1918) de beroemde pacificatie tot stand komt: de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, op de rechterzijde 'afgekocht' met de volledige financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs. Weer zijn het de liberalen die het Nederlandse schip van staat op koers van de tijdgeest weten te brengen.

Het was ook de periode waarin Kuyper de gedachte van de antithese opnieuw omarmde. 'Wilt ge de strijd voor de Christelijke grondslag van ons staatsleven met hoop van zegepraal aanbinden, zij het u dan een oorzaak van bemoediging, dat de Rooms en u in dit Christelijk bedoelen nog krachtadig steunen kunnen, en leg af alle hooghartigheid, die ook tegenover hen, als uw medeburgers niet past', zo voegde Kuyper zijn partijgenoten in 1901 toe.⁷ Daarmee werd de oude coalitiegedachte waaruit het kabinet-Mackay in 1888 ontsproten was, nieuw leven ingeblazen. Maar de coalitie had een prijs. In 1908 bundelden de christelijk-historischen hun krachten in een partijverband dat voortaan naast, maar soms ook tegen de ARP zou opereren: de Christelijk-Historische Unie. De achtergrond van deze verzelfstandiging is complex, maar een belangrijke factor was het antipapistische ressentiment op grond waarvan de antithese als politieke strategie werd afgewezen. Noch aan het kabinet-Kuyper, noch aan de twee christelijke coalitiekabinets onder leiding van Heemskerck namen de christelijk-historischen deel. Bij de verkiezingen van 1913 stemden vele CHU-ers uit afkeer van de coalitie op liberale kandidaten en hielpen zo links aan zijn verkiezingszege.

Maar het valt niet te loochenen: in deze jaren na de eeuwwisseling wordt de basis gelegd voor de duurzame confessionele overheersing tijdens het interbellum. De liberalen worden het slachtoffer van hun eigen democratiseringsbeleid: niet zij, maar de christelijke partijen profiteren van het algemeen kiesrecht. De grote tegenspelers van de confessionelen gaan verdeeld en gehavend het interbellum in; optornend tegen de onstuitbare verzuiling en na 1929 tegen de economische crisis die als een betonrot de monumenten van het liberalisme aanvreet: de parlementaire democratie en het vrije marktdenken. Van de socialisten hebben de confessionele partijen niets te duchten: zij hebben bewezen niet 'regierungsfähig' te zijn. In 1913 wezen zij na een eclatante verkiezingsoverwinning regeringsdeelname af, en een paar jaar later volgde zelfs een mislukte revolutiepoging. De juistheid van Kuypers antithese leek daarmee bevestigd en de katholieken ontwikkelden naar aanleiding hiervan hun leer van de uiterste noodzaak, die inhield dat de socialisten alleen in extreme omstandigheden mee mochten regeren.

Het interbellum: de kilte van een verstandshuwelijk

Tussen 1918 en 1937 schommelde het gezamenlijke zetelaantal van ARP, CHU en RKSP voortdurend tussen de vijftig en de zestig zetels en daarmee namen 'de confessionelen' een ogenschijnlijk onaantastbare machtspositie in in de Nederlandse politiek. In deze jaren tussen de beide wereldoorlogen trok ook de verzuiling steeds wijdere kringen in de Nederlandse samenleving en zorgde voor een

innige verstrengeling van kerk en politiek. De constante numerieke sterkte van de drie confessionele partijen moet dan ook in hoge mate verklaard worden uit de mobiliseringsmogelijkheden die de kerken en de verzuilde organisaties aan de partijen boden.

Bij ontstentenis van een serieus politiek alternatief wisten de confessionele partijen hun electorale macht moeiteloos om te zetten in regeringsmacht. Hun premiers – achtereenvolgens de katholiek Ruys de Beerenbrouck, de antirevolutionair Colijn en de CHU'er De Geer – stonden aan het hoofd van kabinetten, waarin behalve de RKSP en ARP ook de christelijk-historischen vertegenwoordigd waren. Hun principiële bezwaren tegen politieke samenwerking met de katholieken hadden zij, zij het met moeite, terzijde geschoven.

Betekent dat dat 'de eeuw confessionele politiek' in 1918 begint en dat dit boek zo'n dertig jaar te vroeg verschijnt? Bestond er tijdens het interbellum dan wel een consistente notie van wat 'confessionele politiek' moest zijn en werd die notie in de kring van de drie partijen gedeeld? Was het interbellum voor de confessionelen 'their finest hour'? Achter de schone schijn van feiten en zetelaantallen ademde het katholiek-protestantse verbond de kilte van een verstandshuwelijk. Al vanaf de jaren twintig was het duidelijk dat de sociale integratiepartij die de RKSP beoogde te zijn, een niet te veronachtzamen linkervleugel had. Bij gebrek aan consensus over het te voeren beleid groeide die vleugel tijdens de crisis in kracht en zette de coalitiegedachte onder toenemende druk. De katholieken groeiden steeds verder van hun protestantse coalitiegenoten vandaan, ontvreden als zij waren over het klassiek-liberale bezuinigingsbeleid van Colijn. In de tweede helft van de jaren dertig kan men zelfs een ideologische convergentie tussen katholieken en sociaal-democraten zien. In hun kapitalismekritiek, die ook bij de sociaal-democraten steeds meer in corporatieve termen verwoord werd, legden 'rooms' en 'rood' de grondslag voor hun naoorlogse samenwerking. De slotsom is gemakkelijk te trekken: de katholieken namen deel aan de coalitie bij gebrek aan een serieus politiek alternatief. Immers, de liberalen werden – terecht – geïdentificeerd met Colijn's crisispolitiek; en een regeringssamenwerking met de sociaal-democraten was uitgesloten op grond van de leer van de uiterste noodzaak. Zo hadden de katholieken zelf de deur van de coalitie op slot gedraaid. En de sleutel, in de vorm van een 'uiterste noodzaak', werd pas in 1939 gevonden.

Wie de ontwikkelingen in het interbellum vergelijkt met de coalitieverhoudingen in de jaren tachtig en negentig, kan een merkwaardige overeenkomst niet ontgaan: in beide tijdvakken tekent zich binnen de confessionele coalitie de klassieke dichotomie van links en rechts af. Het verschil bestaat hierin dat met de verandering van de conflictpunten – van het kiesrecht naar het sociaal-economisch beleid – antirevolutionairen en katholieken van plaats gewisseld zijn op het ideologisch continuüm: de antirevolutionairen zijn van links naar rechts geschoven; de katholieken in de omgekeerde richting.

De verrechtsing van de antirevolutionairen in de jaren dertig tekende zich ook af in de kabinetten op brede basis onder leiding van Colijn. Tussen 1933 en 1937 traden ook de liberalen en de vrijzinnig-democraten toe tot de coalitie en samen met minister van financiën Oud representeerde Colijn de economische aanpassingspolitiek die bij de linkervleugel van de RKSP op steeds grotere kritiek stuitte. 'C&O is toch voordeliger', spotte de volksmond toen, maar in die spot komt ook de groeiende affectie tussen liberalen en antirevolutionairen tot uitdruk-

king. Katholieken en protestanten: partners door omstandigheden aan elkaar geklonken, maar beiden vanuit de ooghoeken lonkend naar een aantrekkelijker partij.

In de zomer van 1939 formeert Colijn zijn zeer kortstondige vijfde kabinet. De katholieken maken er geen deel meer van uit en de coalitie is ten einde. De katterigheid waarmee de antirevolutionaire voorman enkele maanden later terugkijkt op de samenwerking met de katholieken, komt tot uitdrukking in het citaat van Kuyper, dat Colijn het ARP-convent in oktober van dat jaar voorhoudt: 'We waren nooit een, wij zijn het niet en zullen het nooit worden; en doen zich soms al andere gevallen voor, waarin we met Rome tegen de revolutie zouden kiezen, er zijn andere, en niet van minder belang, waarin we even beslist tegen Rome veeleer aan het liberalisme onze sympathie zouden gunnen.'⁸

Bij de CHU, die de leer van de antithese altijd principieel verworpen had, was de steun voor de coalitie al sinds de jaren twintig tanende. Nadat tien dissidente katholieken het tweede kabinet Ruys de Beerenbrouck in 1925 over de vlootwet hadden laten struikelen, had de CHU vooral bij monde van De Geer gepleit voor kabinetten op een bredere politieke basis. Wanneer in 1939 onder zijn premierschap eindelijk een kabinet tot stand komt waarin ook twee sociaal-democraten zitting hebben, dan is dat volgens de historicus Van Spanning eigenlijk een logisch uitvloeisel van deze houding: 'In vergelijking met de ARP had de CHU een meer open instelling naar links en stond de Unie gereserveerder tegenover de rechtse samenwerking.'⁹ De Geer's noodkabinet is echter zonder toestemming van de protestantse zusterpartij tot stand gekomen en dat is tekenend voor de verwijdering en de irritatie die tussen ARP en CHU geslopen zijn. Wie de verhoudingen tussen de drie confessionele partijen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog beziet, kan maar tot één conclusie komen: de coalitie van ARP, CHU en RKSP is tot op de draad versleten. Wie toen voorspeld had dat deze drie partijen ooit tot één zouden versmelten, zou voor gek gehouden zijn.

Zo zien we drie partijen, die twintig jaar lang samen geregeerd hebben. Toch kan men moeilijk spreken van een solide en monoliet machtsblok. Eerder waren zij tot elkaar veroordeeld en in de coalitie die zij vormden botsten drie verschillende politieke culturen soms hard op elkaar. Dat kwam tot uitdrukking in oude en wederzijds gekoesterde vijandbeelden, verschillende coalitiepreferenties en politieke strategieën, en conflicten over het te voeren sociaal-economisch beleid tijdens de crisis. In dit zeer beweeglijke beeld is eigenlijk slechts één continue lijn te onderscheiden: die van de electorale sterkte. Door kerken en verzuiling waren de drie partijen aangesloten op hun eigen electorale reservoirs en zo wisten zij zich verzekerd van een constante kiezersaanvoer. De ruimere, nationale context waarbinnen dit alles zich afspeelde was die van een parochiële politieke cultuur, typerend voor een traditionele, nog weinig door modernisering beroerde samenleving.¹⁰

Na de oorlog: op naar het centrum

Op het eerste gezicht leek de electorale continuïteit ook na de Tweede Wereldoorlog gewaarborgd. De doorbraak werd immers afgeslagen en de verzuilde kaders herrezen schijnbaar onaangetast. In de Tweede Kamer bezetten de drie confessionele partijen weer meer dan de helft van het totaal aantal zetels. En ook

in de regeringsbanken namen 'de confessionelen' opnieuw hun plaats in, zij het in een veranderde coalitiesamenstelling. De rechtse coalitie van het interbellum – dat wil zeggen de drie confessionele partijen, al of niet opgesierd met een paar liberalen – kwam niet meer terug. De vooroorlogse buitenechtelijke verhouding van de katholieke coalitiepartner met de sociaal-democraten werd na de oorlog gelegitimeerd in de zogenaamde rooms-rode coalitie.

Er leek dus weinig veranderd in deze eerste naoorlogse jaren. Toch was al kort na de oorlog een belangrijke en ook verstrekkende ontwikkeling zichtbaar: de drie confessionele partijen namen voortaan een andere plaats in op het links-rechts-continuüm. Aan het einde van de negentiende eeuw, maar ook nog tijdens het interbellum werden de drie confessionele partijen aangeduid als 'de Rechterzijde' en hun regeringscoalities werden van hetzelfde predikaat, namelijk rechts, voorzien. De socialisten en de liberalen golden als behorend tot 'de Linkerzijde'. Na de oorlog zijn de drie confessionele partijen echter opgeschoven naar het centrum van het politieke krachtenveld en gaan de liberalen steeds meer vanuit de rechterflank opereren.

Die centrumpositie heeft de drie confessionele partijen gesterkt. Dat bleek vooral in 1958, toen er een einde kwam aan de regeringssamenwerking met de sociaal-democraten. De drie confessionele partijen verwisselden met grote flexibiliteit en zonder noemenswaardig krachtsverlies van partner. Met een enkele onderbreking luidde het kabinet-De Quay een lange periode van centrum-rechtse kabinetten in. De grote profijtelijkheid van een middenpositie in een meerpartij-systeem zouden de confessionele partijen na de oorlog nog menigmaal demonstreren.

Waarschijnlijk is het opschuiven van de confessionele partijen naar het centrum van het politieke krachtenveld door de tijdgenoten vrijwel onopgemerkt gebleven. Datzelfde geldt ook voor de zeer ingrijpende modernisering, die Nederland in de eerste tien naoorlogse jaren onderging. Zelfs de historici zijn pas onlangs begonnen aan een herziening van het klassieke beeld van de jaren veertig en vijftig. Tijdens deze jaren, die tot voor kort nog werden getypeerd als stabiel, conservatief en verzuild, vonden processen plaats, die de traditionele samenleving van voor de oorlog onherkenbaar zouden veranderen: industrialisatie, verstedelijking, economische groei, uitbreiding en intensivering van de infrastructuur en de communicatiemogelijkheden. In het voorgaande is de parochiële politieke cultuur een uitdrukking van het traditionele maatschappijtype genoemd en ook de context waarin kerk en verzuiling figureerden. De dramatische terugval van de confessionele partijen vanaf 1967 moet beschouwd worden als uiting van desintegratie van die parochiële politieke cultuur. De bronnen van de confessionele macht – kerk en verzuiling – waren opgedroogd. Die uitdroging was al in de jaren vijftig begonnen, maar bleef toen gemaskeerd door het kerkelijk machtsvertoon – het bekende Mandement van '54 – en de organisatorische dynamiek van de verzuiling die nog heel lang doordraaide, terwijl de motor al was stilgevallen.

Het CDA en het wonder van de wederopstanding

Met het electorale verlies van de confessionele partijen vanaf 1967 breekt de enige constante lijn in de hele ontwikkeling zoals tot nog toe geschetst, af. Het samenwerkingsoverleg van de drie begint kort na de doorbraak van 1967. Deze

chronologische sequentie is veelzeggend: aanleiding en oorzaak voor de besprekingen tussen ARP, CHU en KVP is zonder enige twijfel de afbrokkeling van hun electorale macht. Illustratief in dit verband is dat de protestantse partijen zich terughoudender dan de katholieken opstellen in dit overleg: eerstgenoemden hebben minder last van het deconfessionaliseringsvirus. Bij de totstandkoming van het federatief samenwerkingsverband onder de naam Christen-Democratisch Appèl in 1973, wedijverden politieke commentatoren met elkaar in cynische prognoses over de levenskansen van deze nieuwe formatie. Een optelsom van verliezers, een uit nood geboren monsterverbond, een sterfhuisconstructie, dat waren de meest gehoorde kwalificaties. Alhoewel veel van dit soort beschouwingen vooral ter linkerzijde zwanger gingen van 'wishful thinking', leken zij toch heel plausibel. Sinds de tweede helft van de jaren zestig kraakten de confessionele zuilen in hun voegen. Als gevolg van deconfessionalisering en ontkerkelijking zagen vele verzuilde organisaties zich voor existentiële problemen gesteld. Sommige gaven hun exclusief godsdienstige grondslag op en proclameerden de oecumene; andere fuseerden met algemene of sociaal-democratische verenigingen; en tenslotte gaf een niet gering aantal gewoon de geest. Lag het niet voor de hand dat ook de confessionele partijen het loodje zouden leggen in deze stormachtige nieuwe 'Verlichting'? De electorale leegloop was onstuitbaar: tussen 1967 en 1972 zakte het confessionele stemmenaandeel van circa vijftig naar ongeveer dertig procent. Het CDA leek niet meer dan een zandzak, wanhopig gesmeten in de gapende bres die de vloedgolven van secularisering en ontzuiling geslagen hadden.

De buitengewoon moeizame en langdurige gang van federatie naar fusie leek dit dramatische beeld volledig te bevestigen. Tijdens het zevenjarig intermezzo dat aan de fusie in oktober 1980 voorafging, rolden vertegenwoordigers van de drie 'bloedgroepen' ruziënd met elkaar over straat. Inzet: de verdeling van de macht binnen het nieuwe partijverband, de politieke koers van het CDA en de godsdienstige grondslagen waarop de partij zou moeten rusten. Het CDA was er op die elfde oktober in 1980, maar van een vliegende start was bepaald geen sprake.

Het dreigend machtsverlies had geleid tot het zoeken naar een gemeenschappelijkheid, tot het noodgedwongen ondergeschikt maken van afzonderlijke en zeer verschillende identiteiten, die samen schuil gingen onder het adjectief 'confessioneel'. De vraag komt misschien wat laat, maar wat moeten we nu precies verstaan onder dat begrip? De essentie bestaat mijns inziens uit een veronderstelde relatie tussen geloof en politiek handelen. Uit het voorafgaande is wel gebleken dat een dergelijk uitgangspunt in de politieke praktijk, in het alledaagse spel om de macht, niet noodzakelijk tot eensgezind politiek handelen leidt, integendeel: de drie 'confessionele' partijen opereerden vanuit zeer verschillende tradities en etaleerden daardoor ook zeer uiteenlopende visies op de inrichting van de samenleving, concrete beleidskwesties, te volgen politieke strategieën. Soms waren de verschillende religieuze denominaties zelfs een bron van onderlinge conflicten, van plotseling opflakkerende vijandbeelden, die eeuwen geleden ontstaan zijn.

In de Nederlandse politieke context waren de drie meestal tot elkaar veroordeeld en eigenlijk is dat ook na 1967 zo gebleven. Het dreigende verlies van de macht leidde opnieuw tot een 'marriage de raison', net zoals de vroegere rege-

ringscoalities dat geweest waren. Het verschil was echter dat de drie partijen nu voor de opdracht stonden om aan de buitenwereld een ideologische gemeenschapselijkheid te tonen. Er moest een gezamenlijke identiteit geschapen worden, die vóór die tijd nooit bestaan had.

Toch bleek, ondanks alle startproblemen, al in de late jaren zeventig dat de uittocht van de confessionele kiezers tot stilstand was gekomen. Onder het sterk ideologisch getoonzette leiderschap van Van Agt wist het CDA zich redelijk te consolideren, al bleef het een 'grijze' partij, dat wil zeggen zonder veel aantrekkingskracht op het jongste electoraat. Daarentegen stemde in 1977 de helft van de 65-plussers op het CDA. Het CDA kon dus nooit een lang leven beschoren zijn, stelden haar tegenstanders tevreden vast; de demografische ontwikkeling zou vanzelf haar wurgende werk doen. Het zou anders uitpakken. Het omslagmoment ligt bij de verkiezingen van 1986. Na een straf bezuinigingsbeleid van een CDA-VVD-coalitie onder leiding van de pragmatische econoom Lubbers, won het CDA maar liefst negen zetels. De liberale coalitiepartner verloor er evenveel. De verkiezingsuitslag was ondubbelzinnig: aan de VVD werd de rekening voor de pijn van de bezuinigingen gepresenteerd; de credits – een daling van het financieringstekort en de werkloosheid – streek CDA-leider Lubbers op.

In het daarop volgende tweede kabinet-Lubbers werd de VVD verder leeggezozen. De coalitie met het CDA dreigde voor de liberalen een welhaast dodelijke omarming te worden. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in september 1989 verloor de VVD nog eens vijf zetels en ook de sociaal-democraten incasseerden een verlies van drie. De christen-democraten daarentegen mochten zich niet alleen de grootste partij noemen, maar uit verkiezingsonderzoek bleek ook dat de fatale vergrijzing tot stilstand was gekomen: bijna éénderde van de jonge kiezers had op 'Ruud' gestemd; tegelijkertijd bleek ook het aantal niet-kerkelijke CDA-stemmers groeiende, hetgeen een enkele commentator met enige overdrijving deed spreken van een 'omgekeerde doorbraak'.¹¹

Bij de formatie van het derde kabinet-Lubbers werd zichtbaar hoe groot de macht van het CDA in tien jaar was geworden: de VVD werd als coalitiepartner afgedankt en ingeruild voor een uiterst gezeglijke PvdA. In de tussentijd werd de andere grote winnaar van de verkiezingen, D'66, zonder pardon terzijde geschoven. In een decennium heeft het CDA een onverwoestbare centrumpositie opgebouwd. In een eerdere poging het huidige succes van het CDA te verklaren heb ik gewezen op de confesionele vertrouwde met machtsuitoefening, alsook op de bredere context van de Nederlandse politieke cultuur, die gekenmerkt wordt door gematigdheid, compromisvorming, 'schikken en plooiën'.¹² Zo bezien dankt het CDA haar levensvatbaarheid in hoofdzaak aan de centrumpositie die, zoals we zagen, de drie confessionele partijen sinds de Tweede Wereldoorlog zijn gaan innemen. Juist door de vage onbepaaldheid van haar identiteit kan het CDA nu nog altijd in het midden van het politieke krachtenveld opereren. Onduidelijkheid als bestaansvoorwaarde dus.

Uiteraard ontkent men binnen het CDA zelf om het hardst dat de C van CDA eigenlijk alleen maar een ornamentele functie heeft. Ofschoon het slepende grondslagendebat, voorafgaand aan de totstandkoming van het CDA, uiteindelijk werd beslecht met de waterige formulering, dat het Evangelie richtsnoer zou zijn, voorspellen CDA-prominenten als Brinkman, Van Velzen en Oostlander dat de C steeds belangrijker zal worden.¹³ Vooralsnog lijkt dat verbalisme. Het politiek

leiderschap van Lubbers kenmerkt zich juist bij uitstek door een zeer on-ideologische, pragmatische aanpak, enkele incidentele conservatieve oprispingen – zijn rede in Nijmegen in 1990 bijvoorbeeld – daargelaten. Wie naar de politieke praktijk anno 1990 kijkt wordt juist bij de behandeling van levensbeschouwelijke onderwerpen als euthanasie, gelijke behandeling en het mediabestel gefrappeerd door de sterke neiging tot depolitisering en de afwezigheid van confessionele ‘Prinzipienreiterei’. Het is ook de vraag of er electoraal veel muziek zit in een nieuw ‘ethisch reveil’ en de daarbij behorende reconfectionalisering. Met een scherpe religieuze stellingname zou het CDA het groeiende aandeel van niet-kerkelijke kiezers van zich kunnen vervreemden. Wellicht zou het zelfs in eigen huis de oude verdeeldheid tussen katholieken en protestanten nieuw leven inblazen.

Men zou kunnen tegenwerpen dat het met veel publiciteit gelanceerde concept van de sociale vernieuwing een nieuw ideologisch elan ademt. Hoewel er tussen CDA en PvdA wat gekibbel is over het patent op dit begrip, komt het intellectuele copyright onmiskenbaar aan de christen-democraten toe. De weerzin tegen de almacht van een centrale overheid, het subsidiariteitsdenken, het propageren van een gedecentraliseerde besluitvorming, al deze elementen maken de sociale vernieuwing tot een geactualiseerd hoofdstuk uit een oud handboek voor confessionele maatschappijleer. Met de sociale vernieuwing bekent het CDA dus ideologisch kleur. Maar tegelijkertijd biedt het concept van ‘de verantwoordelijke samenleving’ en het motto ‘terug naar de burger’ ook de mogelijkheid om pijnlijke keuzen en normerende uitspraken te ontlopen. In een vraagggesprek met *NRC-Handelsblad* op 18 juli 1990 gaf fractievoorzitter Brinkman daarvan een treffende illustratie: ‘Ik zeg: vrienden, een aantal inhoudelijke normen kan politiek Den Haag niet stellen, omdat we veel te ver van het individuele geval afstaan. Patiënt, student, bijstandsmoeder: een inhoudelijke normstelling is ons niet gegeven, maar wij geven u wel een afgebakend budget, dan moet u als bestuurder van gemeente of instelling alle afwegingen zelf maken. Het totaal van afwegingen moet worden gedecentraliseerd.’¹⁴ Zo bezien lijkt het concept van de verantwoordelijke samenleving vooral een fraai verwoord soort escapisme, een poging om de verantwoordelijkheid voor politieke beslissingen af te wentelen op ‘de samenleving’. Er schuilt bovendien een merkwaardige tegenspraak tussen enerzijds de CDA-diagnoses die spreken van een vervagend normbesef en een ‘zieke’ samenleving en anderzijds de opvatting dat diezelfde samenleving haar eigen boontjes moet doppen.

Ik ben in de actualiteit verzeild geraakt en daarmee logisch aan het einde van mijn beschouwing gekomen. Achter de titel ervan heb ik een vraagteken gezet. Dat vraagteken staat voor de wetenschappelijke bruikbaarheid van het begrip ‘confessionele politiek’. Duidelijk moet zijn dat van het thema ‘een eeuw confessionele politiek’ een valse suggestie uitgaat: een suggestie van homogeniteit en continuïteit. Toch prikkelt het tot nadenken; het is een ‘working concept’, een theoretische constructie die slechts een beperkte relatie onderhoudt met de historische werkelijkheid. Het merkwaardige is dat een historicus alleen met behulp van deze constructies een poging kan doen om die werkelijkheid bloot te leggen.

Noten

* Paul Luykx en Piet de Rooy waren zo vriendelijk de tekst te lezen en van commentaar te voorzien. Erwin Jansma hielp bij de annotatie.

¹ Toespraak minister-president Lubbers op CDA-partijraad in Amsterdam, 16 dec. 1989.

² *Het Centrum*, 15 mrt. 1888.

³ *De Standaard*, 12 mrt. 1888.

⁴ Verslag van kabinetsformatie 1888, ARA, collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 102.

⁵ I. Secker, 'Honderd jaar confessionelen in de regering', in: *Staatscourant*, 5 okt. 1988, 3.

⁶ H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (z.p. 1988), dl. 1, 14.

⁷ Geciteerd bij P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940* (bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans) (Assen 1986) 177.

⁸ *Ibidem*, 291.

⁹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 297.

¹⁰ Zie H. Righart, *Politieke cultuur: een omgevingsverkenning* (Amsterdam/Meppel 1989) 23-24.

¹¹ Aldus wordt geciteerd oud-minister J. van Kemenade in *de Volkskrant* 7 sept. 1989, 21.

¹² H. Righart, *Het onveranderlijke Nederland. Een eeuw confessionele politiek* (Den Haag 1989).

¹³ Zie uitspraken van genoemde politici in: Jaap Jansen en Arendo Joustra, 'De C van CDA', in: *Elsevier*, 14 april 1990, 40-44.

¹⁴ Interview met E. Brinkman in: *NRC-Handelsblad*, 18 juni 1990.

PERSONALIA

D.F.J. Bosscher (1949) is universitair hoofddocent bij de sectie Eigentijdse Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde o.a. *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Alphen aan den Rijn 1980).

A.T.M. Duffhues (1953) is wetenschappelijk onderzoeker in dienst van het Katholiek Documentatie Centrum van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij publiceerde o.a. (samen met A. Felling en J. Roes) *Bewegende patronen. Een landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980* (Nijmegen/Baar 1985).

W.F. de Gaay Fortman (1911), emeritus-hoogleraar burgerlijk recht en arbeidsrecht aan de Vrije Universiteit Amsterdam, voormalig lid van de Eerste Kamer voor de ARP en van 1973 tot 1977 minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet Den Uyl.

R.A. Koole (1953) is universitair docent politieke wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij publiceerde o.a. (samen met P. Lucardie en G. Voerman): *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988* (Houten 1988), alsook voerde hij de redactie over *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten 1989).

D.Th. Kuiper (1938) is hoogleraar algemene sociologie aan de Vrije Universiteit en lid van de Eerste Kamer voor het CDA. Hij publiceerde o.a. *De Voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Mepel/Kampen 1972) en (samen met H.E.S. Woldring) *Reformatorische Maatschappijkritiek* (Kampen 1980).

H. de Liagre Böhl (1943) is universitair hoofddocent bij de vakgroep Algemene Politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde o.a. *Herman Gorter. Zijn politieke activiteiten in de opkomende communistische beweging*

(Nijmegen 1973) en (samen met G. Meershoek): *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Amsterdam 1989).

P.M. Luykx (1940) is universitair hoofddocent nieuwste geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij publiceerde vooral op het gebied van godsdienst- en cultuurgeschiedenis en van methode en historiografie van de (nieuwste) geschiedenis.

H.M. ten Napel (1963) is universitair docent bij de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden. Hij bereidt een dissertatie voor over de geschiedenis van de totstandkoming van het CDA.

J.A. Righart (1954) is hoogleraar politieke geschiedenis na de Middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Onder zijn redactie verschenen recentelijk: *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) en: *De trage revolutie. Over de totstandkoming van industriële samenlevingen* (Amsterdam/Meppel/Heerlen 1991).

H.Q. Röling (1945) is docent historische opvoedkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde o.a. *De tragedie van het geslachtsleven. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond* (Amsterdam 1987).

S. Stuurman (1946) is hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Amsterdam en publiceerde o.m. *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983).

REGISTER

- Aalberse, P.J.M. 44, 45, 50, 95
Aantjes, W. 85, 86
Abma, G. 48
Adenauer, K. 82
Adriaansens, H.P.M. 126
Aengenent, J.D.J. 45
Agt, A.A.M. van 98, 184
Albarda, J.W. 167
Albeda, W. 119, 120
Alfrink, B.J. 64
Algra, J. 80
Andeweg, R. 63
Andriessen, W. 138, 142
Arendsen, G. 110
Augustijn, G. 37
Ausems, A.W. 150
- Bakvis, H. 46, 63
Bank, J. 53, 57, 142
Banning, W. 56, 57
Barth, K. 42
Berg, J.Th.J. van den 130, 132, 135
Berg, C.W. van den 37
Bergansius, J.W. 157, 177
Berghuis, W.P. 81, 83, 88, 169
Bevaart, C. 39
Biesheuvel, B.W. 84, 85, 142, 170, 171
Bilderdijk, W. 163
Bluyssen, J.W.M. 63, 168
Boers, D.J. 56
Bogaers, P.C.W.M. 51
Boissevain, W. 57, 58
Bornewasser, J.A. 44
- Borromaeus de Greeve, O.F.M. 153
Bosmans, J. 46
Bosscher, D.F.J. 173
Bottemanne, C. 44
Braks, G. 142
Bright, J. 18, 19
Brink, J. van den 51
Brinkman, E. 184, 185
Broszat, M. 59
Buikhuisen, W. 27
Bruins Slot, J.A.H.J.S. 79, 169
Bruyn, A.C. de 52
Bukman, P. 86, 124, 171
Burger, J.A.W. 85
Burke, E. 15
Buskes, J.J. 49
Buys, J.T. 36
- Cals, J.M.L.T. 83, 114
Calvijn, J. 16
Chamberlain, A.N. 19
Christiaanse, J.H. 171
Cobden, R. 19
Cock, H. de 36
Colijn, H. 38, 50, 56-58, 78, 80, 94-96,
107, 108, 167, 169, 171, 180, 181
Constandse, A. 150
Cort van der Linden, P.W.A. 19, 164,
179
Cromwell, O. 13-15
- Da Costa, I. 162
Daalder, H. 94

- Dam, H. 58
 Darwin, C. 22
 Daudt, H. 80, 81
 Donker, L.A. 151
 Doorn, J.A.A. van 87, 99, 105, 109, 142
 Dooyeweerd, H. 55
 Drees, W. 27, 80, 169
 Dreyfus, A. 13
 Duinkerken, A. van 59
 Dupuis, P.J.F. 151
- Elisabeth I 13
 Elsen, G. van den 134
 Enka, (pseud. van A. van der Vlies) 54
 Erhard, L. 82
 Fortuyn, P. 105
- Geelkerken, C. van 58
 Geer, D.J. de 54, 78, 167, 180, 181
 Gerritsen, C.V. 148
 Geul, A. 110
 Giebels, H. 52
 Gladstone, W.E. 18, 19
 Godin de Beaufort, K.A. 177
 Goseling, C.M.J.F. 59
 Goudzwaard, B. 86
 Grinten, W.C.L. van der 88
 Groen van Prinsterer, G. 29, 36, 38, 41, 42, 75, 162
- Haffmans, L. 44
 Hahn, A. 35
 Heek, F. van 20, 99
 Heemskerk, J. 171, 179
 Hemels, J. 61
 Hendriks, J. 130, 138
 Hendriksen, 51
 Hevel, Chr. van de 142
 Hoedemaker, P.H. 41, 42, 48, 58, 64, 163, 167
 Hofland, H.J. 31
 Houten, S. van 18, 19, 49, 148
 Hovy, W. 54
 Huddleston Slater, W.B. 150
- Jacobs, A. 148
 Jacobus II 14
- Jansen, F. 155
 Jong, J. de 46, 59, 60
 Jong, L. de 60
 Jonge, A.A. de 95, 96
- Kappeyne van de Copello, J. 19, 30
 Kater, K. 54, 135
 Katzenstein, P.J. 117-119
 Kelley, D.R. 12
 Kersten, G.H. 47, 48, 163
 Keuchenius, L.W.C. 176, 177
 Keynes, J.M. 107
 Kol, A. van 151
 Koning, J. de 142, 171
 Koole, R.A. 53,
 Kossmann, E.H. 93, 99
 Krabbe, H. 96
 Kruisinga, R.J.H. 85
 Kruithof, K. 138
 Kruyt, J.W. 56
 Kuiper, D.Th. 38, 55, 130, 138
 Kuitert, H.M. 64, 65
 Kuyper, A. 19, 35, 37-39, 41, 43, 48, 54, 55, 57, 58, 64, 65, 75, 86, 94, 106, 121, 127, 162-164, 166, 167, 171, 177-179, 181
- Laarse, R. van der 135
 Langeveld, H.J. 49
 Lardinois, P. 142
 Leerling, M. 49
 Leo XIII 20, 43, 45
 Ligt, B. de 56
 Lijphart, A. 80, 129, 130, 139
 Lingbeek, C.A. 48
 Lubbers, R. 30, 86, 98, 115, 118, 120, 142, 173, 175, 176, 178, 184, 185
 Lutkie, W. 59
 Luykx, P.M. 99
- Mackay, Aeneas baron 155, 157, 176-179
 Marchant, H.P. 77
 Marx, K. 22
 Mary Stuart 13
 Mary Tudor 13
 Mellema, J.T. 84
 Mertens, C. 142

Meurkens, P. 153
 Minderaa, J.Th. 60
 Modderman, A.E.J. 148
 Mulder, A. 159
 Mussert, A.A. 59

Nabrink, G. 151
 Nieuwenhuis, D. 22, 175
 Nolens, W.H. 45, 53, 77, 81, 163

Oostlander, A.M. 171, 184
 Oud, P.J. 81, 167, 180

Passtoors, W. 134
 Perry, J. 52
 Peters, J. 173
 Philips II 13
 Pierson, N.G. 178
 Pijnenburg, B. 173
 Pius XI 107
 Plomp, J. 62
 Prins, J.H. 37
 Puchinger, G. 77

Quay, J.E. de 182

Raymakers, Ch.S.J. 153
 Redelé, E. 52
 Regout, E.R.H. 148
 Righart, H. 152, 155
 Rokkan, S. 74
 Romein, J. 161, 171
 Romme, C.P.M. 27, 46, 53, 54, 80-82,
 167
 Roos, S.P. 151
 Roosevelt, F.D. 107
 Roscam Abbing, P.J. 151
 Rosenstein, S.S. 148
 Roskam, E.J. 58
 Ruler, A.A. van 48
 Rupper, M. 138
 Rutgers, J. 148
 Ruys de Beerenbrouck, G. 44, 59, 129,
 157, 177, 180, 181

Sage ten Broek, J.G. le 162
 Samkalden, I. 152
 Sanders, J. 150

Sasse van Ysselt, L.J.B. 162
 Savornin Lohman, A.F. de 38, 41, 42,
 64, 155, 163, 178
 Schaepman, H. 23, 43-45, 127, 133,
 134, 163, 177, 178
 Schaik, J.R.H. van 150
 Schaper, J.H. 148
 Schendelen, M.P.C.M. van 129
 Schilders, E. 48
 Schippers, H. 60
 Schmelzer, W.K.N. 84
 Schmitter, P.C. 109-111
 Schöffler, I. 73
 Schouten, J. 79, 138, 142, 169
 Schreuder, O. 173
 Schutte, G.J. 37
 Smith, A. 22
 Smulders, J.N.J. 150
 Snethlage, J.L. 56
 Son, J.B. van 44, 163
 Spanning, H. van 40, 181
 Stahl, F.J. 75
 Stap, J.J.B. 48
 Steenberghe, M.P.L. 59
 Steenkamp, P.A.J.M. 82, 85
 Steininger, R. 128
 Stenhuis, R. 77
 Storm, W.F. 150, 151
 Stuurman, S. 51, 77, 105, 152

Tak van Poortvliet, J.P.R. 178
 Talma, A.S. 55, 134
 Teije, C.W. ten 51
 Teulings, F.G.C.J.M. 59
 Thorbecke, J.R. 18, 19, 27
 Thurlings, J.M.G. 99
 Tienhoven, G. van 178
 Tilanus, W. 79, 81-83
 Treub, H. 148
 Troelstra, P.J. 53, 129
 Truyen, J. 134

Uyl, J.M. den 85, 98, 99, 116, 168-170,
 173

Vaart Smit, H.W. van der 58
 Valk, J.P. de 44
 Velzen, W.G. van 184

Veraart, J.A. 45, 50, 77
Verrips, J. 39
Verschuer, O.W.A. baron van 85
Visscher, H. 49
Vliet, P. van 134
Vondeling, A. 83
Vorst, H.J. van 52
Vries, B. de 171

Walsum, A. van 57
Welter, C.J.I.M. 50
Wesseling, C.D. 61
Westhoff, H. 150
Wetering, H. van de 43
Wibaut, F.M. 148
Wiegel, H. 168, 173
Willem III 177
Woldendorp, J.J. 111
Woldring, H.E.S. 55

Zee, D. van der 54
Zeeuw, D. de 83, 85
Zijderveld, A.C. 126, 173
Zijlstra, J. 80, 167, 170
Zijlstra, R. 142

84/91

'We run this country', merkte een CDA-Kamerlid een tijdje geleden op. Dat klinkt nogal opschepperig, maar er lijkt ook wel wat in te zitten. Niet alleen omdat Nederland sinds 1982 drie kabinetten-Lubbers heeft gezien, maar ook omdat, als we wat verder in de tijd teruggaan, de christelijke invloed steeds duidelijk waarneembaar is. Het eerste christelijke coalitiekabinet werd al meer dan een eeuw geleden geformeerd en sedertdien zijn de confessionele partijen bijna onafgebroken in de regering vertegenwoordigd geweest. In dit boek wordt geen uitspraak gedaan over de wenselijkheid van dat confessionele abonnement op het Catshuis. Wel buigen historici en sociale wetenschappers zich over het probleem hoe die 'eeuw confessionele politiek' te verklaren is. Welke rol speelden de kerken in de politieke machtsvorming; hoe werkt het veel genoemde 'maatschappelijke middenveld'; in hoeverre danken de confessionelen hun succes aan de centrumpositie die zij innamen? Maar ook andere vragen worden gesteld, zoals die naar de invloed van een eeuw confessionele politiek op de Nederlandse samenleving. Is zij er stabiel, preutser of ondemocratischer van geworden? In welke Europese context moeten we de confessionele dominantie zien? En is er een toekomst voor het CDA? Stevenen wij af op een nieuwe eeuw confessionele politiek? Moeilijke vragen; verrassende inzichten en antwoorden.

ISBN 90 12 06887 8

9 789012 068871